

---

alternatif politika

Volume 14, Issue 2, June 2022

ARTICLES

**Gender Negotiation in Syrian Women's Paid Workforce Participation
in the Context of Forced Migration**

Lülüfer KÖRÜKMEZ, Didem DANIŞ & İlhan Zeynep KARAKILIÇ

**The "European Refugee Crisis" as the Crisis of Liberal Tolerance:
Three Modalities of Liberal Exclusion**

Hande SÖZER

**Different Theoretical Perspectives to Secularization and the Impact of
Migration on Future Religiosity of Europe**

Tuğba GÜRÇEL AKDEMİR

**Analysis of the Short-Term and Long-Term Impacts of the Coronavirus Crisis on
International Climate Policy**

Zehra Aşkinsena İLKILIÇ & Manuel Andreas KNOLL

Body, Abjection, and the Patriarchal Domination

Tuba KANCI & Umutcan TARCAN

Politics of Genocide, Reconciliation and Reconciliation Approaches in Rwanda

Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK

21st Century Area Studies: Three Approaches

Derya GÖÇER

**Hegemony and Sanctions: The Significance Relationship Between Us Hegemony and
Us Economic Sanctions in the Cold War**

Akın SAĞIROĞLU

**Changing Turkish Foreign Policy in the Light of Systemic and Domestic Factors:
The Case of Venezuela**

Ferda ABİÇ & Başar BAYSAL

---

*alternatif
politika*

Cilt 14, Sayı 2, Haziran 2022

---

*alternative
politics*

Volume 14, Issue 2, June 2022

---

alternatif *politika*

EDITORIAL STAFF

Publisher/Owner:
Rasim Özgür DÖNMEZ

Editor:
Rasim Özgür DÖNMEZ

Editorial Assistants:
Kasım TİMUR
Tuğçe KELLEÇİ
F. Orçun KEÇECİ

English Language Editor:
İshak TURAN

EDITORIAL BOARD (in alphabetical order)

Prof.Dr. Berna Turam (Northeastern Univ.)
Prof.Dr. Edward L. Zammit (Malta Univ.)
Prof.Dr. Esra Hatipoğlu (Nişantaşı Univ.)
Prof.Dr. Filiz Başkan (İzmir Ekonomi Univ.)
Prof.Dr. Hamit Coşkun (Abant İzzet Baysal Univ.)
Prof.Dr. Kamer Kasım (Abant İzzet Baysal Univ.)
Prof.Dr. Pınar Enneli (Abant İzzet Baysal Univ.)
Prof.Dr. Sema Buz (Hacettepe Üniv.)
Prof.Dr. Şule Toktaş (Kadir Has Univ.)
Prof.Dr. Veysel Ayhan (Abant İzzet Baysal Univ.)
Assoc.Prof.Dr. Efe Baştürk (Recep Tayyip Erdoğan Univ.)
Assoc.Prof.Dr. Eugenia Kermeli (Hacettepe Univ.)
Assoc.Prof.Dr. Fatih Konur (Abant İzzet Baysal Univ.)
Assoc.Prof.Dr. İpek Eren (Orta Doğu Teknik Univ.)
Assoc.Prof.Dr. Marie Vogel (École Normale Supérieure de
Lyon)
Assoc.Prof.Dr. Nilay Ulusoy Onbayrak (Bahçeşehir Univ.)
Assoc.Prof.Dr. Şener Aktürk (Koç Univ.)
Asst.Prof.Dr. Defne Karaosmanoğlu (Kadir Has Univ.)
Atty.Ebru Sargıcı

ADVISORY BOARD (in alphabetical order)

Prof.Dr. Aylin Özman (Hacettepe Univ.)
Prof.Dr. Ayşe Kadioğlu (Sabancı Univ.)
Prof.Dr. Bogdan Szajkowski (The Maria Curie-
Sklodowska Univ., Lublin)
Prof.Dr. Bruno S. Sergi (Messina Univ.)
Prof.Dr. Darko Marinkovic (Megatrend University of
Applied Sciences)
Prof.Dr. Füsün Arsava (Atılım Univ.)
Prof. Dr. Maria T. Grasso (The University of Sheffield)
Prof.Dr. Mithat Sancar (Ankara Univ.)
Prof.Dr. Mutlu Binark (Hacettepe Univ.)
Prof.Dr. Sibel Kalaycıoğlu (Orta Doğu Teknik Univ.)
Prof.Dr. Tayyar Arı (Uludağ Univ.)
Prof.Dr. Tim Niblock (University of Exeter)
Dr. Rubba Salih (University of Exeter)

---

alternatif politika

Alternatif Politika (Alternative Politics) is an interdisciplinary international journal committed to publishing high-quality research papers in all areas of politics and international relations, as well as papers that cut across other disciplines such as cultural studies, geopolitics, and political economy. The journal's editorial philosophy is to support a pluralistic approach to the political science discipline and debate. The editor particularly welcomes submissions that are inventive in their approach, cross traditional disciplinary boundaries, evaluate the relationship between domestic and international politics, or offer comparative perspectives.

Alternatif Politika is a tri-annual, "open access" scholarly journal and regularly published in February, June and October. It also prepares some special issues during the year. All articles published in this journal are free for everyone to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of its articles. The journal does not have article processing charges or submission charges. The authors are not paid royalties.

The journal accepts submissions by email. Authors can send their articles or book reviews via this e-mail address: alternatifpolitika@gmail.com

Alternatif Politika is abstracted and indexed in: *Worldwide Political Science Abstracts, Scientific Publications Index, Scientific Resources Database, Recent Science Index, Scholarly Journals Index, Directory of Academic Resources, Elite Scientific Journals Archive, Current Index to Scholarly Journals, Digital Journals Database, Academic Papers Database, Contemporary Research Index, EBSCOhost, ProQuest, Index Copernicus, Index Islamicus, DOAJ (Directory of Open Access Journals), Columbia International Affairs Online (CIAO), ERIH PLUS, CEEOL (Central and Eastern European Online Library), ULAKBİM TR Dizin, SOBİAD (Sosyal Bilimler Atıf Dizini), ASOS Index, ACAR Index, İdeal Online, Gesis Sowiport – Portal für Sozialwissenschaften, ResearchBib (Academic Resource Index), DRJI (Directory of Research Journals Indexing), SIS (Scientific Indexing Services), Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Scientific World Index and MIAR (Information Matrix for the Analysis of Journals).*

---

alternatif politika

Volume 14, Issue 2, June 2022

ARTICLES

Gender Negotiation in Syrian Women's Paid Workforce Participation in the Context of Forced Migration, Lülüfer KÖRÜKMEZ, Didem DANIŞ & İlhan Zeynep KARAKILIÇ, 201-228.

The "European Refugee Crisis" as the Crisis of Liberal Tolerance: Three Modalities of Liberal Exclusion, Hande SÖZER, 229-262.

Different Theoretical Perspectives to Secularization and the Impact of Migration on Future Religiosity of Europe, Tuğba GÜRÇEL AKDEMİR, 263-288.

Analysis of the Short-Term and Long-Term Impacts of the Coronavirus Crisis on International Climate Policy, Zehra Aşkınsena İLKILIÇ & Manuel Andreas KNOLL, 289-310.

Body, Abjection, and the Patriarchal Domination, Tuba KANCI & Umutcan TARCAN, 311-331.

Politics of Genocide, Reconciliation and Reconciliation Approaches in Rwanda, Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK, 332-358.

21st Century Area Studies: Three Approaches, Derya GÖÇER, 359-382.

Hegemony and Sanctions: The Significance Relationship Between US Hegemony and US Economic Sanctions in the Cold War, Akın SAĞIROĞLU, 383-421.

Changing Turkish Foreign Policy in the Light of Systemic and Domestic Factors: The Case of Venezuela, Ferda ABİÇ & Başar BAYSAL, 422-452.

**ZORUNLU GÖÇ BAĞLAMINDA SURIYELİ
KADINLARIN ÜCRETİ İŞGÜCÜNE KATILIMINDA
TOPLUMSAL CİNSİYET MÜZAKERESİ**

**GENDER NEGOTIATION IN SYRIAN WOMEN'S PAID
WORKFORCE PARTICIPATION IN THE CONTEXT OF
FORCED MIGRATION***

Lülüfer KÖRÜKMEZ*, Didem DANIŞ** & İlhan Zeynep KARAKILIÇ***

ÖZ

Bu makalede, ücretli çalışan Suriyeli mülteci kadınların zorunlu göç sonrasında emek piyasasına katılımının toplumsal cinsiyet rolleri ile ilişkisi incelenmektedir. Mersin, İzmir ve Gaziantep'te 2019 yılında gerçekleştirilen çalışma, Suriye'den Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan farklı sosyal ve etnik arka plandan 48 kadınla yapılan görüşmelere dayanmaktadır. Nitel araştırma yöntemleri kullanılan saha araştırması, Suriyeli mülteci kadınların ücretli işe girişlerinin hanenin geçimini sağlamak için mecburiyetten kaynaklandığını göstermiştir. Kadınların geleneksel rollerinin dışına çıkarak emek piyasasına girişleri, ev içinde ve dışında geleneksel toplumsal cinsiyet ilişkilerinin müzakere edilmesine de alan açmaktadır. Suriyeli kadınların ev dışı ücretli işe girişlerinde sosyal çevre baskısı, "aile onuru" ve toplumsal değerlerin sarsılacağı

* Bu çalışma, 2020 yılı öncesinde yapıldığı ve o dönemde etik kurul raporu zorunlu olmadığı için bu belge sunulmamıştır.

* Dr., Bağımsız araştırmacı, lulufer@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9644-9130>

** Doç. Dr., Galatasaray Üniv., Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, didemdanis@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6547-3341>

*** Dr. Öğr. Üyesi, Bahçeşehir Üniv., İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ilhanzeynep.karakilic@eas.bau.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2400-819X>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 28.03.2022

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 13.05.2022

orkusu önemli bir gerilim hattı oluşturmaktadır. Bu çalışmanın bulgularına göre, iş yoluyla gelir elde etme, kadınlar için ev dışında tanınma, statülerinin iyileşmesi ve güçlenme beklentisi yaratsa da ücretli iş kadınların gündelik hayatlarında ek yükler getirmekte ve toplumsal cinsiyete dayalı yeni gerilim ve şiddet alanları ortaya çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zorunlu Göç, Göçmen Emeği, Toplumsal Cinsiyet, Patriyarkal Pazarlık, Suriyeli Mülteci Kadınlar.

ABSTRACT

This article examines the relationship between wage-working Syrian refugee women's participation in the labor market after forced migration and gender roles. The study, carried out in Mersin, İzmir, and Gaziantep in 2019, is based on interviews with 48 women from different social and ethnic backgrounds who had to migrate from Syria to Turkey. Field research using qualitative research methods has shown that Syrian refugee women's entry into paid work is due to the necessity to earn a living for the household. The entry of women into the labor market by stepping out of their traditional roles also opens up space for negotiating traditional gender relations inside and outside the home. Pressure from the social environment, and fear of undermining the "family honor" and social values when Syrian women enter paid employment outside the home constitute an important line of tension. The findings of this study demonstrate that although earning income through work creates the expectation of recognition outside the home, improvement of social status, and empowerment for women, paid work brings additional burdens in women's daily lives and creates new areas of tension and violence based on gender.

Keywords: Forced Migration, Migrant Labor, Gender, Patriarchal Bargaining, Syrian Refugee Women.

*kimi yapılar bizimdi, az kaldık içinde
bir baktık var bir baktık hayâl
yıkılsa yıkılsa dediydik ömrümüzce
kimi yapıları, uzun sürdü uzun sürdü
Gülten Akin, Yapı, 1998*

GİRİŞ

Şam'dan Mersin'e göç etmek zorunda kalmış 49 yaşındaki Hülya¹ ve Halep'ten Gaziantep'e gelen Betül, savaş öncesinde birbirlerinden farklı hayatları olan, göç sonrasında ise hayatlarını idame ettirebilmek ve çocuklarının geleceğini kurabilmek için çalışmaya başlayan iki kadındır. Hülya ve eşinin, Suriye'deki bütün varlıklarını elden çıkardıktan sonra ellerine geçen parayla Mersin'de açtıkları işyeri ekonomik olarak başarısız olunca, grafikerlik diplomasına da Türkiye'de denklik alamayınca, evde el işi yaparak ailesini ayakta tutmaya çalışıyor. Betül ise beş çocuğunun bakımını sürdürebilmek ve kızlarının eğitime devam etmelerini sağlamak için evde parça başı iş yapıyor. Hülya ve Betül gibi pek çok mülteci kadının, ev ve çocukların bakımıyla birlikte, geleceklerini kurmak için düşük gelirli, düzensiz ve yorucu işleri sırtlanması beraberinde eş, aile ve sosyal çevreyle süregiden bir tartışmanın da başlaması anlamına geliyor. Suriyeli kadınlar işgücü piyasasına girerken hem aileleri ve çevreleriyle hem de piyasa dinamikleri ve çeşitli ayrımcılık pratikleriyle mücadele ve müzakere etmek zorunda kalıyorlar.

Mersin, Gaziantep ve İzmir'de 2019 yılında yürüttüğümüz “Mecburiyet, Müzakere, Değişim” başlıklı araştırmanın bulgularına dayanan bu makalede, Hülya ve Betül gibi Suriye'den zorunlu göçle gelen kadınların, yeniden yerleşme sürecinde yaşadıklarını toplumsal cinsiyet perspektifinden anlamak ve açıklamak istiyoruz. Söz konusu araştırmada, Suriyeli mülteci² kadınların ücretli işgücüne katılımını zorunlu göç bağlamında toplumsal ağlar, dayanıklılık ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine odaklanarak ele aldık. Bu makalenin hedefi ise, tektipleştirilen, sınıfsal konumları, göç tarihçeleri, geldikleri yer gibi farklı özellikleri çoğunlukla göz ardı edilen ve tek bir “Suriyeliler” etiketi altına toplanan bu büyük grup içinde ücretli işlerde çalışan mülteci kadınların durumunu incelemek. Bu konuyu çalışma yaşamı deneyimlerine odaklanarak ele alırken, Suriyeli mülteci kadınların zorunlu göç sonrası yeniden yerleşme sırasında ücretli emek piyasasına katılımını toplumsal cinsiyet ilişkilerinde yarattığı değişim açısından ele alıyoruz. Zorunlu göç bağlamında ücretli çalışmanın genel olarak mülteci kadınlar için yavaş ama önemli bir sosyal değişimi tetiklediğini, ancak bunun toplumsal cinsiyet rollerine dair patriyarkal pazarlık ile gerçekleştiğini iddia ediyoruz.

Göç alanında yapılan çalışmalar, özellikle son 20-30 yılda emek piyasasındaki dönüşümlerle beraber göçün kadınlaştığını gösteriyor. Bu birkaç

¹ Bu makalede geçen isimler, katılımcıların anonimliğini sağlamak amacıyla değiştirilmiştir.

² Türkiye'de bulunan Suriyeliler, 1951 Cenevre Sözleşmesi'ndeki coğrafi kısıtlamadan dolayı mültecilik statüsüne sahip olmasalar da kitlesel zorunlu göç sonucu Türkiye'ye gelmiş oldukları ve büyük bir kısmı 2014 yılından beri Geçici Koruma Statüsü'nde oldukları için bu makalede “mülteci” ifadesi kullanılacaktır.

anlama geliyor: Öncelikle, göçmen nüfus içinde kadın oranı artıyor (De Haas vd. 2019). “Göçmen kuşlar arasında kadınların da olduğu”, 1980’lerden itibaren ifade ediliyor (Morokvašić, 1984); son yirmi yılda ise, enformel çalışmanın ve bakım sektörü başta olmak üzere kadınların yoğun olarak talep edildiği sektörlerin ön plana çıkmasıyla kadınların göçmen işgücü içinde yeri giderek büyüyor (Toksöz ve Ünlütürk-Ulutaş, 2012). Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de göçmen kadınlar özellikle ev içi bakım sektöründe yoğun bir şekilde istihdam ediliyorlar. Bakım hizmetleri dışında, ticaretten hizmetlere, perakendeden eğlence sektörüne dek çok geniş bir alanda da çalıştıkları görülüyor. Ancak, göçmen kadın emeği konusuna odaklanan araştırmaların da gösterdiği üzere, göçmen kadınlar çoğunlukla esnek, güvencesiz ve sömürüye açık sektörlerde kendilerine yer bulabiliyor (Dedeoğlu ve Gökmen, 2011; Toksöz ve Ünlütürk-Ulutaş, 2012; Akbaş ve Ünlütürk-Ulutaş, 2018; Şenses, 2020).

Bu makalede odaklandığımız grup olan, Suriyeli kadınların istihdamı söz konusu olduğunda, göçmen kadın emeği denklemine bir de toplumsal, ekonomik ve hukuki boyutlarıyla zorunlu göç faktörü eklenmektedir. Savaş ve çatışma gibi sebeplerle zorla yerinden edilen kişilerin yeniden yerleşme süreci, oldukça karmaşık ve zorlu bir süreçte gerçekleşir. Zorunlu göç hareketini takip eden dönemde, sığınmacılar için en önemli sorunlardan biri geldikleri ülkede yaşamlarını idame ettirmektir. Mültecilere verilen devlet ve sivil toplum desteğinin oldukça sınırlı olduğu Türkiye gibi ülkelerde, bu kişilerin geçimlerini sağlayabilmek için iş bulmaları elzem hale gelmektedir. Ancak Türkiye’deki Suriyeliler, şimdiye kadar yapılan çalışmaların gösterdiği üzere, hayatlarını idame ettirmeye yetecek düzeyde ücret alabilecekleri, düzenli ve güvenceli işlere erişmekte zorluk yaşamaktadır (Baban vd., 2017; İçduygu ve Diker, 2017; Dedeoğlu ve Gökmen, 2011; Ünlütürk-Ulutaş ve Akbaş, 2020). Bu sorun, toplumsal cinsiyet norm ve ilişkileri ve iş gücü piyasasının cinsiyetlendirilmiş yapısı nedeniyle, mülteci kadınlar tarafından daha da ağır deneyimlenmektedir.

Türkiye bağlamında, göçmen emeği alanında olduğu gibi, Suriyeli mülteciler için de çalışma rejimi temel olarak esnek, düzensiz ve güvencesizdir. Demirci ve Kırdar’ın (2021) TNSA 2018 anketine dayanarak yaptıkları bir analize göre, birinci yılın sonunda mülteci erkeklerin istihdam oranı³ önemli ölçüde iyileşerek, aynı özelliklere sahip yerli erkeklerinkiyle benzer bir noktaya gelmektedir. Demirci ve Kırdar, Suriyeli kadınların yerli kadınlarla istihdamını karşılaştırdıklarında ise, mülteci kadınların istihdam oranının hem çok düşük olduğunu hem de zamanla artış göstermediğini tespit etmişlerdir. Bu tespiti ek

---

³ Her ne kadar kayıt dışı ve daha düşük ücretli işlerde olsa da toplam nüfus içinde istihdam edilenlerin oranı açısından benzeşmektedir.

olarak, genel olarak Suriyeli mülteciler, özellikle de kadınlar arasında kayıtlı çalışmanın çok az olduğu görülmektedir. Ocak 2016'da Suriyelilerin yasal çalışma izinleri konusunda yapılmış düzenlemeye rağmen, çalışma hayatına katılan mültecilerin çok önemli bir kısmı kayıt dışı çalışmaktadır (Caro, 2020; Cengiz ve Tekgüç (2021). Suriyeli kadınlarda sigortalı istihdam çok daha düşük düzeydedir: Kayıtlı çalışan sınırlı sayıdaki mülteci kadın, AB projeleriyle desteklenen eğitim ve sağlık alanında faaliyet gösteren kamu kurumlarında, öğretmen, sağlık personeli veya çevirmen olarak, geçici süreler için sözleşmeli olarak çalışmaktadır.

Türkiye'de yaşayan Suriyeli mülteci kadınlar hakkında nicel veri sunan üç farklı rapora göre, Türkiye'deki Suriyeli kadınların yalnızca %10 ile %15'lik bir kısmı gelir getiren bir işte çalışmaktadır.⁴ Bazı çalışmalar ücretli işgücüne katılan Suriyeli kadın sayısının az olmasını kültürel ve dini özelliklerle açıklasalar da bu tarz kültürelci açıklamaların yetersiz kaldığı görülmektedir (Atasü-Topçuoğlu, 2019; Körükmez, 2021). Suriyeli kadınların iş gücüne katılmalarının önündeki engeller arasında kadınların ev içinde bakım sorumlulukları başta olmak üzere, dil engeli, büyük bir kısmının daha önce Suriye'de çalışma deneyimi olmamasının yanı sıra bizim de araştırmamızda tespit ettiğimiz üzere toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklı baskılar yer almaktadır.

Suriyeli mülteci kadınların, Türkiye'deki çalışma deneyimlerini, göç öncesi Suriye'deki toplumsal konumlarını ele almadan anlamak mümkün olmaz. Cezayir kökenli Fransız sosyolog Abdelmalak Sayad (1991), göçmenin sadece göç ettiği ülkedeki durumuna bakarak kavranamayacağını söyler. Sayad'a göre, göçmenler göç sırasında ve sonrasında yaşadıkları kadar, göç öncesi kimlikleri ve deneyimleriyle de biçimlenen varlıklardır. Göçmenin geçmişini yok sayan ve onu sadece yeni yerindeki entegrasyon becerisi üzerinden ele alan yaklaşım, eksik ve tek yönlü bir bakış olmaya mahkumdur. Göçmen deneyimini hakkıyla anlamak için, göçmenleri varış yerinin perspektifine göre tektipleştiren bakış açısını terk etmek ve köken ülkedeki geçmişlerini, göçün sebeplerini, gerçekleşme şeklini ve yeniden yerleşme sürecindeki koşulları da dikkate almak gerekir. Bu yaklaşım, Suriyeli kadınların Türkiye'deki işgücüne katılmalarını anlama çabasında da önemli bir ufuk açmaktadır. O zaman ilk sorulması gereken soru, göç öncesi Suriye'deki kadın istihdamı tablosunun nasıl olduğudur.

---

⁴ UN Women araştırmasına göre Türkiye'deki Suriyeli kadınların yalnızca %15'i gelir getiren işlerde çalışmaktadır. TNSA araştırmasına göre, bu oran daha da düşük: %8. KADEM raporuna göre ise, Türkiye'de çalışan Suriyeli kadınların oranı %9,4; bunlar arasında da sadece %10 kayıtlı çalışmaktadır. Bu farkın sebebi UN Women verisinde düzenli çalıştığını söyleyenlerin %10 olması; düzensiz çalışan %4 ve mevsimlik çalışan %1 olmasıdır. TNSA 2018 araştırmasında ise, "son 12 ayda çalışma durumu" sorulmaktadır.

Suriye’de ayaklanma ve ardından gelen savaş dönemi öncesinde kadın istihdamı çok sınırlıydı; UNDP raporuna göre, 2011 öncesinde Suriye istihdam piyasasının %80’i erkeklerden oluşmaktaydı (aktaran Charles ve Denman, 2012; 205). Bu oran, OECD ülkeleri arasında en düşük kadın istihdam oranına (%28,7) sahip olan Türkiye’den (TÜİK, 2020) bile daha düşük seviyededir. Göç öncesi Suriyeli kadınların istihdamının sınırlı olması, Suriye’de toplumsal ve ekonomik düzenin Türkiye’ye kıyasla daha az kapitalistleşmiş olması, çalışma saatlerinin daha rahat olması, ev sahipliğinin yaygın, kiracılık oranının düşük ve tüketim kültürünün daha zayıf olması ile açıklanabilir.

Kadınların ücretli iş piyasasındaki sınırlı varlığını açıklayan bu duruma rağmen, Suriye’de 2000’lerden itibaren yaşanan toplumsal dönüşümleri de göz ardı etmemek gerekir: Kentleşme, kapitalistleşme, doğurganlıktaki düşüş, üniversite sayısındaki artış, kadınların daha çok eğitime katılması, ücretli çalışan kadın sayısında göreceli bir artışa yol açmıştır. Araştırma sırasında görüştüğümüz kadınların da 1/3’ü Suriye’de gelir getirici işlerde çalıştığını, 2/3’ü ise göç öncesinde çalışma deneyimleri olmadığını belirtmişlerdir. Türkiye’ye geldikten sonra çalışan kadınlar arasında, Suriye’den ayrılmadan önce üniversite eğitimi almış ve meslek sahibi olmuş bir kesimin varlığı bu açıdan dikkat çekicidir.

Başlangıçta, resmi otoritelerce geçici oldukları düşünülen ve misafir olarak adlandırılan Suriyeli mülteciler artık Türkiye toplumunun ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Resmi kaynaklara göre 2022 Mayıs ayı verilerine göre 3,7 milyon civarı geçici koruma statüsünde, 200 bin kadar Türkiye vatandaşlığına geçmiş, 100 bin kadar ikamet izniyle Türkiye’de bulunan ve sayısı bilinmeyen kayıtsız kişilerle beraber yaklaşık dört milyon Suriyeli Türkiye’de yaşamaya devam etmektedir. Suriyeli mültecilerin gelişi, Türkiye göç tarihinde çok önemli bir yere sahip olmasının yanı sıra, bu nüfusun varlığı, toplumsal ilişkilerden çalışma yaşamına, aile yapısından siyasi tartışmalara kadar pek çok konuyu derinden etkilemektedir (Özden, 2013; İçduygu, 2015; İçduygu ve Şimşek 2016; Baban vd., 2017; Erdoğan, 2018). Söz konusu grubun nicel ve nitel anlamda önemine rağmen, şimdiye dek yapılan çalışmaların büyük kısmında ‘Suriyeliler’ yekpare bir grup olarak ele alınmakta ve aralarındaki yaş, cinsiyet, toplumsal statü ve benzeri özellikler göz ardı edilmektedir.

1. TÜRKİYE’DEKİ SURİYELİ KADINLARIN GENEL ÖZELLİKLERİ

Son yıllarda Suriyeli mülteciler konusunda yapılan çok sayıda araştırma arasında, Suriyeli mülteci nüfusun yarısına⁵ denk gelen kadınlara odaklanan çeşitli

⁵ Göç İdaresi Genel Müdürlüğü’nün açıkladığı verilere göre Türkiye’de geçici koruma statüsünde bulunan 3.587.578 kişinin 1.651.342’si, yani %46’sı kadınlardan oluşuyor. Bkz.

çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlar arasında, bazı sivil toplum kuruluşlarının yaptıkları araştırma raporları, geçici koruma altındaki Suriyeli kadınlara dair betimsel veriler sunması açısından önemli olduğu gibi, daha derinlikli nitel analizler yapmak isteyenler için de önemli bir başlangıç imkânı sunmaktadır (UN Women, 2018; KADEM, 2018; HÜNEE, 2019)⁶. Bunlar dışında, Suriyeli mülteciler konusunu toplumsal cinsiyet yaklaşımıyla ele alan ve feminist bakış açısını benimseyen bazı çalışmalar da vardır (Özgür Baklacioğlu ve Kıvılcım, 2015; Barın, 2015; Coşkun, 2016; Akpınar, 2017; Küçükşen, 2017; Özüdoğru, 2018; Özden ve Ramadan, 2019; Cankurtaran ve Albayrak, 2019; Biehl ve Danış, 2020).

Türkiye’de yaşayan Suriyeli mülteci kadınlara dair nicel veri sunan üç önemli rapor sayesinde Türkiye’de yaşayan Suriyeli kadınların özellikleri hakkında bazı bilgilere sahibiz. Bu raporlar: UN Women raporu (2018), KADEM raporu (2018) ve Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü’nün hazırladığı “Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması” (TNSA) araştırmasının Suriyeli örnekleimidir (HÜNEE, 2019).

Türkiye’de yaşayan Suriyeli kadınların⁷ sosyo-ekonomik göstergeleri bu grubun oldukça dezavantajlı bir kesim olduğunu göstermektedir: Büyük bir kesimin eğitim seviyesi düşüktür. 15-49 yaş arası Suriyeli kadınların %19’u hiç eğitim almamış veya ilkokulu bitirmemiş, %47’si sadece ilkokulu bitirmiş, %20’si ortaokulu tamamlamış, %14’ü ise lise ve üstü eğitime sahiptir (HÜNEE, 2019). Türkiye’deki Suriyeli kadınların %70’i Türkçe bilmemektedir (UN Women, 2018). 18 yaş altında evlenenlerin oranı %38’dir (HÜNEE, 2019). Kadınların önemli bir kesimi ağır bir yoksullukla boğuşmakta⁸ ve gündelik yaşamlarında ev dışına nadiren çıkmaktadırlar (UN Women, 2018).

Üç raporda da Türkiye’de yaşayan Suriyeli kadınların işgücüne katılımının çok düşük olduğu görülmektedir. En yüksek oranı veren UN Women araştırmasına göre Türkiye’deki Suriyeli kadınların yalnızca %15’i gelir getiren işlerde çalışmaktadır (2018). KADEM (2018) raporuna göre, istihdam katılım

---

<https://goc.gov.tr/gecici-koruma5638> (10.04.2020).

⁶ Bu konuda kapsamlı bir döküm için Göç Araştırmaları Derneği adına Alphan Akçin’in hazırladığı “Göç ve Kadın” konulu yayın listesine bakılabilir. <https://gocarastirmalariderneği.org/tr/yayinlar/okuma-listeleri/141-gar-okuma-listeleri-goc-ve-kadin> (10.04.2020).

⁷ Bu raporlar çoğunlukla geçici koruma statüsündeki kişilere odaklanmakta, ya diğer kategorileri araştırmaya dahil etmemekte ya da yasal statüdeki farkları görmezden gelmektedir.

⁸ Dul ve boşanmış kadınlarda yoksulluk daha ağır seyretmektedir. UN Women verisine göre, dul olanların neredeyse yarısı, boşanmış kadınların %36’sı aylık asgari ücretin yarısının altında bir gelir ile yaşamaktadır. Barınma koşullarındaki zorluklar (kötü konutlar, kalabalık haneler, vb.) yoksulluk koşullarını daha da ağırlaştırmaktadır.

oranı %9,4; bunlar arasında da sadece %10 (yani toplam Suriyeli kadın nüfusun sadece %1'i) kayıtlı işlerde çalışmaktadır. HÜNEE (2019) araştırmasında, istihdama katılım kamp dışında yaşayan Suriyeli göçmen kadınlarda %9'dur.⁹

Kayıt dışı emek piyasasına kadınların eklenme biçimlerinin en belirgin özelliği düzensizliktir (Uçar, 2020). Burada iki önemli faktörün; mevcut neoliberal üretim süreçlerinin ve emek piyasasının esnek karakteri ile mevcut göç rejiminin çoğu araştırmacı tarafından tespit edilen belirsizlik boyutunun (Danış, 2016; Baban vd., 2017; Şimşek, 2017) üst üste bindiği bir tablo söz konusudur. Bu çakışmanın sonucu, Suriyeli kadınların ücretli çalışma pratiği zorunlu göç ve yoksullaşma, mevcut kayıt dışı emek piyasasının yaygınlığı ve ayrımcılık ile biçimlenmektedir. Buna, bir de toplumsal cinsiyet rollerinin getirdiği ev içi bakım sorumluluğu, ataerkil pazarlık ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddet korkusu eklenmektedir. Çeşitli araştırmalarda da ifade edildiği üzere, Suriyeli mülteci kadınların başlıca çalışma alanları mevsimlik tarım işçiliği ve konfeksiyon başta olmak üzere imalat, eğitim, ev içi hizmetler, yeme-içme ve hizmet sektörüdür. Bu alanlarda yaygın ötekileştirme, dışlanma ve ağır yoksulluk koşullarıyla baş etmeye çalışmaktadırlar (Akbaş ve Ünlütürk Ulutaş, 2018).

Tüm bu veriler bizim araştırmanın odağına aldığımız kadınların Suriyeli mülteci topluluk içinde sayısal açıdan bakıldığında oldukça küçük bir grup olduğunu ama aynı zamanda gelir getiren bir işte çalışma, ev dışına erişim gibi açılardan buldukları şehirlerde toplumsal hayata en çok katılan ve en dışa açık kişiler olduklarını göstermektedir.

2. METODOLOJİ

Bu araştırma kapsamında, nitel araştırma metodolojisi benimsendi ve araştırma sahası olarak belirlenen Mersin, Gaziantep ve İzmir'de Haziran-Ekim 2019 tarihleri arasında toplam 48 Suriyeli kadınla yarı yapılandırılmış görüşme gerçekleştirildi. Bu üç kent hem Suriyeli mültecilerin yerleştiği önemli kentlerden olmaları, hem de farklı sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel bağlamlara sahip olmaları sebebiyle seçildi. Araştırma, bu üç kentteki Suriyeli mültecilerin tamamını temsil etme iddiasında olmasa da nitel metodolojiye dayanarak, Suriyeli kadınların toplumsal cinsiyet rolleri ile çalışma deneyimine dair bazı tespitlerde bulunmayı amaçlamaktadır.

⁹ Bu farkın sebebi, TNSA 2018 araştırmasında "son 12 ayda çalışma durumu"nın sorulmasıdır. UN Women verisinde düzenli çalıştığını söyleyen %10'luk gruba ek olarak, düzensiz çalışan %4 ve mevsimlik çalışan %1 nüfus tespit edilerek toplam istihdama katılım oranı olarak %15 verilmiştir.

Bu araştırmada feminist araştırma ilkelerini benimsedik ve hiyerarşik, otoriter ve yönlendirici olmayan bir ilişkilene biçimi kurmaya çalıştık. Ece Öztan ve Setenay Doğan'ın (2015: 103) kendi araştırmalarından yola çıkarak önerdikleri "basitçe bir 'kadınlara odaklanma' çağrısından öte (...) kadınların (...) görünmez kılındığı mekanizmaların, süreçlerin ve söylemlerin incelenmesi" fikrini benimseyerek, araştırmayı feminist bir perspektifle yürütmeye çalıştık. Araştırmanın metodolojisi, Ece Öztan'ın (2015: 277) feminist araştırmaların temel özelliklerini sayarken altını çizdiği dört noktayı şiar edindi: "1. Feminist bir bakış açısının kabulü ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine odaklanmak. 2. Geleneksel bilimsel yöntemlerde vurgulananın aksine gündelik hayat ve kişisel deneyimlere verilen önem 3. Araştırmacı ve araştırılan arasındaki hiyerarşinin reddedilmesi ve 4. Kadınların özgürleşmesi ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin ortadan kaldırılmasının araştırma hedefleri arasında yer alması".

Araştırmada elde ettiğimiz bulguları, Suriyeli kadınların zorunlu göç ve çalışma yaşamı bağlamında karşılaştığı çok boyutlu sorunları göz ardı etmeden, ancak onları pasif birer kurban konumuna da hapsedmeden, failliklerini ve öznelliklerini dikkate alarak incelemeye çalıştık. Seda Gönül'ün (2020: 84) de ifade ettiği gibi, "mağduriyetleri 'mağdur' kimliğine hapsedmeden anlatabilmek ve bilgi üretmek kadının toplumdaki eşitsiz konumunu pekiştirmemek ve öznelliğini korumak açısından önemlidir".

Bu araştırmada kartopu örneklem yöntemini kullandık. Görüşme yapılan 48 kadının %26'sı 18-25; %38'i 27-35; %26'sı 36-45 yaş aralığında yer almaktaydı ve görüşmecilerin hemen hepsi görüşme yapılan tarihte ücretli bir işte çalışıyordu. Görüşmecilerin %59'u evli, %29'u bekar, %6'sı ise boşanmış, %4'ü de dul kadınlardı. Mülakat yapılan kadınların yarıya yakını 2014 ve 2015 yıllarında, üçte biri de 2012 ve 2013 yıllarında Türkiye'ye gelmiş kişilerdi. Sadece 5 kadın 2016 ve sonrası dönemde geldiğini belirtti. Görüşülen 48 kadının, 14'ü STK'larda (4'ü yarı zamanlı, 10'u tam zamanlı); 10'u parça başı işlerde, 8'i de hizmet sektöründe (satış elemanı ve kuaför gibi işlerde) ücretli olarak çalışmaktadır.

Saha çalışması için, Türkiye'de yüksek sayıda Suriyeli göçmen nüfusu barındıran ve kendi içinde bazı benzerlik ve farklılıkları olan üç şehri –Gaziantep, Mersin ve İzmir'i– seçtik. İzmir, Türkiye'den Avrupa'ya gitmek isteyen çeşitli göçmen grupları için bir geçiş merkezi ve çıkış kapısıdır. Araştırma sırasında yaklaşık 140 bin kayıtlı Suriyeli mülteciye ek olarak çok sayıda Suriyeli işyerine ve göçmenleri destekleyen çeşitli platform ve STK'lara ev sahipliği yapmaktaydı. Halep'ten gelen Suriyeli göçmenlerin ilk varış noktası olarak kabul edilen Gaziantep'te, Eylül 2019'da geçici koruma altında yaklaşık 400 bin kayıtlı Suriyeli yaşamaktaydı. Bu kent, Suriye krizinin başından beri, hem geniş sanayi alanları

ve sunduğu iş imkanları, hem de sınır kenti olması açısından Suriyeli işletmeler ve genel olarak kadın ve insan hakları STK'ları için önemli bir merkezdir (Gültekin, 2019; Gültekin vd., 2018). Son olarak, mevcut kozmopolit yapısı ile Mersin, 2011 öncesi orta ve üst sınıf Suriyelilerin tatil veya ticari faaliyetler için geldiği ve dolayısıyla kısmen aşına oldukları bir kent olması itibarıyla seçtiğimiz sahalardan biri oldu. Haziran 2019'da Mersin'de geçici koruma statüsünde kayıtlı Suriyeli sayısı 200 bindi.

Mersin, Gaziantep ve İzmir, Türkiye'deki diğer büyük kentler gibi daha eski göç dalgalarına da ev sahipliği yapmış kentler arasındadır (Doğan ve Yılmaz, 2011). Suriyelilerle birlikte, bu kentler artık eski göçmen nüfusların üstüne yeni bir göç katmanına daha sahip oldu. Bu üç kent de sanayi, ticaret ve turizm gibi farklı sektörlerde de olsa, benzer şekilde ucuz göçmen emek gücüne dayanarak yükselen ekonomilerdir. Bu kentlerdeki kayıt dışı ekonominin genişliği, bazı sektörlerde dezavantajlı grupların eklenmesini kolaylaştırmıştır. Mülteci kadınların da kayıtlı ekonomiye katılımı yok denecek kadar az olmuş, onun yerine kayıt dışı ekonomide ağır çalışma koşulları altında ucuz işgücü olarak istihdam edilmişlerdir.

3. MECBURIYET

Ataerkil toplumsal düzende erkeklerin hem ailenin geçimini sağlama sorumluluğu hem de bununla iç içe geçmiş iktidar pozisyonu, yaşam koşulları elverdiği sürece kadınların iş gücüne katılımının önünde bir engel oluşturur. Ancak, ekonomik krizler ve yoksullaşma, çatışma ve savaş gibi toplumsal alt üst oluşlar, bu düzende değişiklik hatlarını ortaya çıkarabilecek kırılmalara da yol açabilir. Savaş öncesinde Suriye'de yaygın toplumsal normlar, kadınların ev içi işlerden sorumlu olduğu, ücretli çalışmadan dışlandığı bir düzenden oluşuyordu. Bu çalışma kapsamında görüştüğümüz kadınların 31'i göç öncesinde çalışma deneyimi olmadıklarını söylemiştir.

Kadınların üretimden dışlanması egemen toplumsal norm olmasına karşın, söz konusu normlar sınıfsal ve bölgesel olarak farklılaşmaktaydı. Ek olarak, daha genç kuşaklarda söz konusu normlarda esneme ve değişim de başlamıştı. Ancak, yeniden yerleşme sürecinde Türkiye'de Suriyeli kadınların iş gücüne katılımının yaygın sebebi, yoksulluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışma kapsamında görüştüğümüz kadınların hemen hepsi temel ihtiyaçlarını karşılamak kaygısı ve ailenin geçimini desteklemek amacıyla, "mecburiyetten" çalışmaya başladıklarını dile getirdiler. Ancak, kadınların ev dışında çalışmasının uygun görülmediği toplumsal düzen sebebiyle, kadınlar ev içinde parça başı işler yapmakla sınırlanabiliyorlar. Parça başı işler emek yoğun

ancak düşük ücretli işler olmakla birlikte, kadınların ev içi sorumluluklarını sürdürmelerine olanak sağlıyor. Örneğin, Hanım (33, Antep), bu tür çalışmanın evdeki işleri aksatmadan devam ettirmesi kaydıyla, eşinin çalışmasına “sesini çıkarmama”sı sayesinde evde parça başı terlik işi yapmaktadır. Saha çalışmasını yaptığımız dönemde, kadınlar, iki günlerini harcayarak birleştirdikleri 600 çift terlikle 25 TL kazanabiliyorlardı. Düşük ücrete ve sağlık risklerine karşın, aile düzeni ve yoksulluk arasında bir denge sağlamaya çalışan kadınlar ev içinde parça başı iş yapmak zorunda kalıyordu.

Ailenin geçim ihtiyaçlarını karşılamak için ev içinde veya dışında çalışma mecburiyeti hisseden kadınlar, ev içinde veya dışında çalışmak için eşleri, aile üyeleri ve daha geniş sosyal çevre ile müzakere sürecine girmek zorunda kalıyorlar. Bir sonraki bölümde bu müzakere alanının nasıl şekillendiğini ele alacağız.

4. EV DIŞI ÜCRETLİ İŞE GİRİŞ: MÜZAKERE ALANININ AÇILMASI

Patriyarka, kamusal ve özel alanı düzenleyen güç ilişkileri sistemi olarak toplumsal normları kurar, bireylere cinsiyetleriyle bağlı tutumların ve eylemlerin sınırlarını ve görevlerini belirler. Buradan hareketle cinsiyetler arası ilişkilerin de iktidar kompozisyonu, normları, sınırları ve görevleri çerçevelenir. Yine de kapsayıcı güç ilişkileri sistemi olarak patriyarka, zaman ve mekânda değişiklikler gösterebilir. R. W. Connell’ın (2016) toplumsal cinsiyet kavramsallaştırması, küresel işgücü piyasaları ve devlet rejimleri gibi makro yapılardan etkilenmesini ve bunların bireyler üzerinde kurduğu baskıyı görmekle birlikte, bireylerin eylemleriyle dönüştürülebilmesine de açık kapı bırakır (Nawyn, 2010: 752). Bu çerçevede, toplumsal cinsiyet, çatışma, yerinden edilme ve yeniden yerleşme süreçlerini bireylerin farklı deneyimlemesine neden olurken (Brickell ve Speer, 2020), bu süreçlerin toplumsal cinsiyet ilişkilerini dönüştürmesine de yol açabilir. Yer ve zaman, bir başka deyişle içinde bulunulan ortam, toplumsal cinsiyet dinamikleri ve düzenini doğrudan etkiler; geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini güçlendirebilir veya tersine zayıflatabilir (Nasser-Eddin, 2017: 144). Elbette ki söz konusu dönüşümler bir anda ve topyekûn yaşanmaz, daha ziyade yavaş yavaş ve kırıklı biçimde gerçekleşir.

Moser (1993), düşük gelirli Üçüncü Dünya ülkelerinde kadınların ödevlerinin toplumsal cinsiyete bağlı olarak, ev içi görevleriyle sınırlı olmadığını belirtir. Kadınlar, ev içi işler ve çocuk bakımı gibi *yeniden üretim* alanının sorumluları olmakla birlikte, genellikle ikincil gelir sağlayıcılar olarak *üretim*; ve son olarak kolektif tüketimi organize eden *topluluk idaresinden* de sorumlu görülürler. Moser’in analitik ayrımı, bir yandan kadın ve erkeklere biçilen

alanların akışkanlığını gösterirken, bir yandan da akışkanlık içindeki sabitlere işaret eder. Şöyle ki, erkeklerin geçimi sağlayan *-üretim-* kişiler olarak görülmesi, erkeklerin işsiz olduğu veya gelirlerinin geçimi sağlamaya yetmediği durumlarda kadınların üretim alanına girmesine ve kadınların asıl geliri sağlayan kişiler olmasına karşın, erkeklerin hala daha ailenin geçimini sağlayan kişi olarak görülmesine neden olur. Benzer biçimde erkekler de ev içi işler ve çocuk bakımında görev almasına karşın, *yeniden üretim* onların sorumluluk alanı olarak görülmez (age sf. 28). Moser'in çerçevesi, kadınların ve erkeklerin genel geçer olarak kabul görmüş görev tanımlamalarındaki aksaklıklar ve taşmaları göstermekle birlikte, toplumsal kabul ve 'gerçeklik' arasındaki değer yüklü kurgusal alanı göstermek bakımından da faydalıdır. Zira kadınlar ücretli işte çalışsalar dahi, emeklerinin ve aldıkları ücretin 'asıl' olarak görülmemesi toplumsal hegemonik anlamın kurgusunu gösterir. Tam da bu kurgunun bozulması tehdidi, özel ve kamusal alanda, hane ve topluluk içinde bir gerilim doğmasına sebep olabilir.

Mülteciler, yeniden yerleşme sürecinde, hükümetler ve yasal çerçeveler tarafından getirilen kısıtlamaları (Jacobsen, 2006) aşmak ve yabancı düşmanlığı, ırkçılık ve dışlama pratikleri içerisinde yaşamı sürdürecektir gelirin elde edilmesini sağlamak için, kadınların ev içi ve ev dışı ekonomik aktivitelere katılımını bir strateji olarak kullanabilir. Culcası'nın (2019) "baş etme emeği" olarak adlandırdığı bu strateji, kadınları bir yandan ev dışında çalışırken bir yandan da geleneksel rollerini sürdürmek durumunda bırakabilir. Yeniden yerleşme sürecinde haneye gelir sağlamaya başlayan ve pek çok örnekte hanenin başat gelir getiricisi olan kadınların, bu yeni konumu aile ve topluluk içinde hoş karşılanmayabilir; gerilimlerin ortaya çıkmasına sebep olabilir. Ek olarak, düşük gelirli Üçüncü Dünya hanelerinde kadınlar, geleneksel bakım rollerine ek olarak işgücüne katılmalarıyla gelen yeni yükleri de sırtlamak zorunda kalabilir. Kadınlar bu durumda "üçlü rol", üretim, yeniden üretim ve topluluk ilişkilerinin sürdürülmesi (Moser, 1993: 27) görevlerini üstlenmek zorunda kalır. Nihayetinde, UN Women'ın (2018: 46) çalışmasında da Suriyeli kadınların çalışmamasının nedenleri arasında çocuklara bakacak kimsenin olmayışı, evde bakıma muhtaç kişilerin olması ve ev işlerinin gösterilmiş olması, kadınların 'asıl' sorumluluk alanı olarak yeniden üretim alanını işaret ederken, ücretli işe girişten sonra da bu sorumlulukların devam ettiğini gösteriyor. Kadınlar, kendileri ev dışında çalışırken ev içi işlerini üstlenecek bir başka kadının (çoğunlukla kayınvalide, kız kardeş veya kız çocuğunun) desteğinden yoksun oldukları durumda çalışmaktan geri durabilmektedir.

Evli ve sekiz çocuk sahibi olan 39 yaşındaki Jinan, bir yıl öncesine kadar çocuklarının üçü küçük olduğu için sadece evde parça başı iş yaparken, son bir

yıldır 12, 11 ve 8 yaşlarında olan “kızların aklı erdiği” için onları birbirine emanet ederek ev dışında çalışmaya başladığını anlattı. Ev içi işleri üstlenecek bir başka kadının olmadığı durumlarda ise kadınlar, sabah erken kalkarak, gece geç yatarak veya tatil günlerini vakfederek evin düzeni ve idamesini sağlayan işleri yapıyorlar. Örneğin, Mersin’de yaşayan 38 yaşındaki üç çocuk annesi Dalal evinden oldukça uzak bir iş yerinde sekreterlik yapıyor.

6’da uyanıyorum, çocukları hazırlayıp okula gönderiyorum. [Sonra] hazırlanıp işe gidiyorum. Dönüşte, alışveriş yaparak eve dönüyorum. Eve gelince yemek yapıyorum, evi topluyorum. Çocuklar ve kocam gelene kadar spora gidiyorum. Akşam geç saatte hep beraber yemek yiyoruz ve sonra uyuyoruz. Kocam ve oğlanlar işlere hiç yardım etmiyor, bütün ev işleri bende. Bizde erkek bey. (Dalal, 38, Mersin)

Patriyarkanın toplumsal cinsiyet ayırımına ve toplumsal cinsiyet normlarına dayalı ilişkiler içinde, kadınların birincil ‘görevi’ olan yeniden üretim alanından üretim alanına geçişi, sadece hane üyeleri arasında gerilime yol açmaz. Aynı zamanda, geniş aile, akrabalar ve komşuları da içeren karmaşık iktidar ilişkileri içinde gerilim alanı açılabilir. Elbette, sınıf, etnisite, yeniden yerleşme koşulları gibi faktörler, toplumsal cinsiyete dayalı gerilim hatlarının şekillenmesinde önemlidir.

Erkeklerin eşlerinin çalışmasıyla ilgili hissettiği sıkıntının bir kaynağı da sosyal çevrenin baskısıdır. Bu baskı bir yandan kadınların üretim alanına geçişlerinin diğer yandan ise erkeklerin ‘erkekliklerinin’ gözlenmesine ilişkindir. Göç öncesinde hiç ücretli işte çalışmamış ancak yeniden yerleşme sürecinde bir STK’da çalışmaya başlayan Berfin, bu süreci geniş çevresi içinde yaşamak zorunda kalmış.

Çevremde çok problem oldu. Yani bizim mahallede eşime söylediler ‘Nasıl Berfin yalnız işe gidiyor?’ ‘Nasıl sen kabul ettin?’ ‘Sen adam değilsin’. Ama benim eşim matematik öğretmeni ya akıllı. Duymadı. İki üç ay konuştular sonra sustular. (Berfin, 27, İzmir)

Bu çerçevede, kadınların geniş ailenin onurunun taşıyıcısı olarak görülmesi sebebiyle de kadınlar üzerinde baskı ve kısıtlama ortaya çıkabilir. Bu nedenle kadınların ev dışı ücretli işe girişlerinde ‘aile onuru’ ve toplumsal değerlerin sarsılacağı korkusu da bir başka gerilim hattını oluşturur. Yerinden edilme öncesinde Suriye’deki toplumsal cinsiyet rejimi ve toplumsal cinsiyet normları sebebiyle ev dışı ücretli işte çalışmanın kadınlara uygun görülmemesi sebebiyle, yeniden yerleşme sürecinde kadınların çalışması geleneksel rollerle çelişir. Ek olarak işyerlerinde kadınların tacize uğrama ihtimalinden dolayı, eşi ve aileyi kadınların ve erkeklerin birlikte çalıştığı işyerlerinde çalışmak için ikna etmek oldukça güçtür.

Suriyeli kadınların %40'ının haftada bir ya da daha az ev dışına çıktığı (UN Women, 2018) göz önüne alındığında, kadınların ev dışında çalışabilmesinin zorluğu ve önemi anlaşılabilir:

Mesela eş bizim toplumumuzda kadına hükmeder. Dışarı çıkmak yok, kimsenin girmesine izin yok. O erkek ve sen kadınsın, sen kadın olarak aşağıda olmak zorundasın. (Emine, 29, İzmir)

Mülteci kadınlar, özellikle ev dışında çalışmaya başlamak için hanede patriyarkal iktidarları –cinsiyetlerinden bağımsız olarak patriyarkal rol ve değerlerin taşıyıcıları, karar vericileri– “ikna” etmek durumunda kalırlar. İkna süreci özünde bir pazarlık sürecidir. Kandiyoti'nin 1988 tarihli *Bargaining with Patriarchy* başlıklı makalesindeki tanımlamasıyla “patriyarkal pazarlık”, kadınların baskı karşısında kullandıkları stratejiler ve baş etme mekanizmalarıdır (Kandiyoti, 1988). Ev dışı ücretli işte çalışmaya başlamak için, ev içi işlerini aksatmadan yapmaya devam etme, çocukların bakımına ek olarak eğitim ve diğer ihtiyaçları takip etme taahhüdü vermenin yanı sıra, çalışılacak işyeri seçimi ve çalışma koşulları da pazarlık ve ikna sürecinin önemli bir parçası haline gelir. Bu bağlamda, kadın ve erkeklerin birlikte çalışmadığı işlerin ve işyerlerinin tercih edilmesi, aksi durumda işyerinin ve işverenin güvenli olduğuna ilişkin çevreden referans alınması/gösterilmesi kullanılan stratejilerdendir. Bir başka ikna yolu ise aileden bir erkek ile aynı işyerinde çalışmaktır.

Suriyelilerin yoğun yaşadığı bir mahallede kadın kıyafetleri satan bir butikte satış yardımcısı olarak çalışan İbtisam, daha önce çalışmadığını, “babasının çalışmasına izin vermediğini”, bu çalıştığı dükkânın sahiplerini tanıdığı için “ses çıkarmadığını” belirtiyor. Ancak İbtisam'ın annesi için durum daha karmaşık:

Babam annemin çalışmasına izin vermiyor. Ama o burada tahta sandık boyuyor, süslüyor. Tepsiler, takılar yapıyor. Bazen fuarlara gidiyor. Oraya [satış için] malzeme götürüyor, arkadaşlarının tezgâhına bırakıyor ama babama gezmeye gittiğini söylüyor. (İbtisam, 22, Mersin)

Gaziantep'te yaşayan 37 yaşındaki 5 çocuk annesi Ayşe, evde parça başı işler yaparak ancak zaman zaman çalışabilen ayakkabı tamircisi eşiyle birlikte evi geçindiriyor. Ayşe Suriye'de kadınların çalışmasının ve evden çıkmasının ayıp sayıldığını söyledikten sonra Türkiye'deki durumu şöyle anlatıyor:

Şimdi buna alıştılar ayıp gelmiyor. Mecburen yapıyorlar. Mecbur oldukları için çıkıyorlar. (Ayşe, 37, Gaziantep)

Kadınların, toplumsal cinsiyet normlarının ve fiziksel olarak hanenin dışına çıkarak ücretli işte çalışmaya başlaması hem sembolik hem de fiziksel sınırların aşılması anlamına gelir. Hayatta kalma ve geçim için gelir sağlama mecburiyeti

beraberinde bir tür “yeni normal” (CARE, 2020: 1) yaratmaktadır. Suriyelilerin yaşam koşulları ve gelir düzeylerinin düşüklüğü (Erdoğan, 2020) giderek daha fazla sayıda kadının işgücüne katılmasına yol açmakta, bu ise beraberinde kadınların çalışmasının ‘kabul edilebilir’ kılmaktadır. Örneğin, Habibe (35, İzmir), erkek kardeşinin evlenerek haneden ayrılmasından sonra evin geçimini sağlayan kişi olmuş; evde verdiği Arapça derslerinin maddi gereksinimleri karşılamaması nedeniyle, babasının ev dışında çalışmasına “muvaffakat” verdiğini anlatmıştır.

5. ERKEKLİKTEN DÜŞME KAYGISI VE DUYGUSAL EMEK

Yerinden edilme sonrasında hane içi güç ilişkilerinde ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinde yaşanan radikal dönüşümler (Indra, 1999), duygusal zorlanmalara da yol açmaktadır. Geleneksel ilişkilerde erkeklere atfedilen üretim ve kadınlara atfedilen yeniden üretim rollerinde yaşanan değişim, yeniden yerleşilen yerde bu rollerin yerine getirilmesinde engel oluşturabilir. Türkiye, resmi rakamlarda göçmenlerin istihdamının düşük olduğu ülkelerden bir tanesi olmakla birlikte, göçmenlerin büyük bölümünün enformel olarak çalıştığı bilinmektedir (ILO, 2020a; ILO, 2020b). Sağlık, iş ve ücret güvencesi olmaksızın çalışmaya talip olsalar dahi, göçmenlerin kazandığı düşük ücretler hanede bir kişinin çalışması ile ailelerin yaşamını idame ettirebilmelerine olanak vermemektedir. Bu nedenle de Türkiye’de çocuklar dâhil olmak üzere ailenin diğer üyeleri de çalışmak zorunda kalmaktadır (Dedeoğlu, 2018; Lordoğlu ve Aslan, 2018).

Hanede geçimi sağlayan kişi olmak sadece bir sorumluluk değil aynı zamanda güç ve kontrol kaynağıdır. Yoksulluk ve kültürel çevrenin değiştiği bir ortamda erkekler, kadınların ücretli işe girmesiyle, kontrol ve statü kaybı yaşamaktadırlar (McSpadden, 1999; Danış, 2007). Bir başka deyişle, erkekler “göçle beraber altüst edici bağlam kaymalarına maruz kalan, ataerkil ilişkilerde egemenlik alanlarının zedelenmesinden kaynaklanan” (Bozok, 2019: 4) *erkeklikten düşme kaygısı* yaşamaktadır. Hanenin kadınlarının, ev dışı ücretli işe girişleri ve beraberinde gelen değişimler, kadınlar üzerinde yeni bir eleştiri ve baskı olarak karşımıza çıkmaktadır. Suriyeli kadınlar da bu değişimler karşısında, eşlerinin “başın büyüdü” olarak ifade ettiği eleştirileri göğüslemek zorunda kalmaktadır.

“Başın büyüdü” ifadesi, kadınların geleneksel rollerinin ve sınırlarının dışına çıktıklarını anlatan bir “uyarı”dır. Kadınlar, bu tür eleştiri, yargı veya baskıyla karşılaşmamak için yeniden üretim rollerini eksiksiz yerine getirmeye çalışmaktadır. Öte yandan, “başın büyüdü” ifadesi erkeklerin güç ilişkilerindeki değişimi de sezmeleri/görmelerini de anlatırken, buna kaygı da eşlik edebilmektedir. Bu durum karşısında kadınlar, eşlerinin yaşadıkları kaygı ve sıkıntıyı ve üstlerindeki yeni baskıyı azaltacak stratejiler geliştirmek durumunda

kalmaktadır. Bu stratejiler, evin ve çocukların bakımını eksiksiz sürdürmek, eşin sözleri ve davranışları karşısında sessiz kalmak ve eşyle konuşma yoluyla kaygılarını dindirmek gibi yolları içermektedir.

Kadınlar, eşlerinin yaşadıkları duygusal zorluklarla baş edebilmek için empati, alttan alma, görmezden gelme, şefkat gösterme gibi yollarla cinsiyete dayalı duygusal emek sergilemektedir.

...Oraya [yerleşilen ülke] gittiği zaman kadın sesini çıkarmaya başladı, ... özellikle de çalışmaya başladıktan sonra başı baya[ğı] büyüdü, işte eşini dinlememeye başladı... [h]ani suç eşindeyse [de] bütün kabahat senin oluyor çünkü 'sen Türkiye'ye geldin değiştin. Orda böyle değildin, Türkiye'ye geldikten sonra değiştin'. O yüzden her bir şeyi yutuyorsun... Laf gelmesin hani daha fazla sorun olmasın diyerek bazı şeyleri duymazdan geliyoruz maalesef... Kadınlar sürekli yine maalesef mağdur olan kişiler. (Semra, 38, İzmir)

Duygusal emek kavramını Hochschild (2012 [1983]), iş yerlerinde çalışanların, toplumsal yapı ve kurumlar tarafından şekillendirilen, istenen davranış biçimleriyle ilişkili olarak kullanmıştır. Örneğin, karşıdaki kişi üzerinde istenen türde bir intiba uyandırmak üzere uçak host ve hosteslerinin kibar ve güler yüzlü davranması ve bu yönde bir profil oluşturması durumu duygusal emektir. Hochschild kavramı ben ve diğerlerini merkeze alarak iki farklı anlamda kullanmıştır: Beni merkeze alan anlamıyla, kişi duygularını duruma uygun olarak yönetir. Diğerlerini merkeze alan anlamındaysa, diğerleriyle olumlu ilişkilenebilir işaret eder (Arieli 2007). Kavram, zaman içerisinde, sadece işyeri değil, aile ve hane içi ilişkilerini de kapsayacak biçimde genişlemiştir (Wharton, 2009). Kavram göç araştırmalarında bakım verenlerin göçü ve annelik (Fu vd., 2018), eşleri ile birlikte göç eden kadınların deneyimleri üzerinden de tartışılmıştır (Wharton, 2009).

Yeniden yerleşme sürecinde, göçmenler/mültecilerin iş piyasasına girişleri ve çalışma koşullarının belirleyicilerinden bir tanesi de uluslararası göç ve insani yardım çerçevelerinin etkisidir. Bu süreçte, kabul ve entegrasyon politikaları çerçevesinde göçmenlerin iş piyasasına erişimine ilişkin geliştirilen politikalar ve aksiyonlar, gelir ve geçimi etkilediği kadar güç ilişkilerini de etkilemektedir. Bu nedenle de kadınların ve çocukların korunması ve desteklenmesine yönelik politikalar neticesinde, bu gruplar özelinde geliştirilen aksiyonlar erkekler için "görmezden gelinmişlik" hissiyatı da yaratabilmektedir. Hilhorst (2016), insani yardım sektöründe, toplumsal cinsiyetin hemen her zaman kadınlara referansla kullanıldığı ve sektörün erkekleri tamamen görmezden geldiğini ileri sürer. Bu yönelimin erkekleri kırılganlıklarından yüz çevirmelerine yol açmaması gerektiği konusunda uyarır (a.g.e.). Bu çalışmada da erkeklerin bir yandan evin geçimini

sağlamadaki “başarısızlık”ları ile diğer yandan ise STK’lardan gelen destek veya bu destek yoluyla, örneğin iş edindirme programları, kadınların daha iyi koşullarda, daha yüksek ücretle iş bulmasının, erkeklerde utanç, kızgınlık, özgüven kaybı ve eksiklik hissi yaşamalarına neden olabildiği gözlemlendi.

Mersin’de bir devlet okulunda rehber öğretmen olarak çalışan Amal’ın kocası da üniversite mezunu olduğu, hatta ziraat mühendisliği alanında yüksek lisans yaptığı halde tarımda günlük işçi olarak çalışmaktadır. Kocasının daha az para kazanmayı nasıl karşıladığı sorulduğunda, Amal şöyle cevap vermektedir:

[Kocam] benim için mutlu oluyor ama kendini düşününce üzüliyor. Kıskanmıyor ama üzüliyor. Arada bazı zamanlar diyor ki, ‘En azından sen kendi branşında ya da ona yakın bir şeyde çalışıyorsun. Sen bir gelsen baksan ben nasıl acayip insanlarla çalışıyorum.’ Uğraşmak zorunda. Ben de zorlanıyorum. Ben diyorum ki bırak başka bir iş ara ama yok işte iş. Böyle biraz da umutsuz. O kadar aramıyor artık. (Amal, 30, Mersin)

Kadınların, eşlerinin yaşadığı özgüven kaybı ve stres gibi olumsuz duygular ve kendilerine yönelen olumsuz duygu, tutum ve davranışlarla baş etmek için kullandığı “yumuşak başlılık”, ev idaresini eksiksiz sürdürme ve kendisinin ve ailesinin onurunu koruduğunu gösterme performansı bir yandan zihinsel yükleri getirirken diğer yandan da şiddeti tamamen ortadan kaldıramıyor.

Görüştüğümüz pek çok mülteci kadın, ev dışında çalışmaya başlamanın sadece aileden veya çevreden gelen eleştiriler sebebiyle değil, ancak anne olarak yerine getirmeleri gerektiğini düşündükleri görevleri yeterince yerine getirip getirmediğine ilişkin, kendi içlerinde sürekli bir gerginlik ve üzüntü yaşadıklarını söylemiştir. “Annelik görevlerini yerine getirememek”, “çocukların ihtiyaçlarına cevap verememek” korkusu ve üzüntüsü, mülakatlar sırasında sıkça dile getirilmiştir. Kadınların bir kısmı, çocuklarına ve ailelerine bakım verebilmek ve geleneksel rollerini yerine getirebilmek için çalışmak zorunda olmamayı dilemektedir. Dolayısıyla kadınlar, bir yandan evin geçimine katkıda bulunmak için çalışmak, bunu yaparken farklı alanlarda toplumsal cinsiyet temelli performans göstermek ve ek olarak da duygusal yüklerle baş etmek durumunda kalmaktadır.

6. ÜCRETLİ İŞE GİRİŞ KADINLARA DİRENÇ KAZANDIRIYOR MU?

Mültecilerin hepsinin yerinden edilme ve yeniden yerleşme sürecinde çoklu travmaya maruz kalmış olma ihtimali yüksektir. Ancak kadın ve kız çocukları, ek olarak toplumsal cinsiyet kaynaklı zorluklar ve travmalara da açıktır. Yeniden yerleşme sürecinde, geçime katkı yapmak mecburiyetiyle ücretli işe giriş süreci de yine yukarıda tartıştığımız üzere kadınlar üzerinde çeşitli biçimleriyle şiddete yol

açabilir (Porter vd., 2008). Öte yandan, işe giriş, kadınlar için gelir elde etme, güçlenme, ev dışında tanınma ve statülerinin iyileşmesi anlamına da gelir (Atasü-Topçuoğlu, 2019). Çalışmanın bu kısmı, Suriyeli kadınlar örneğinde ücretli işin dayanıklılık ve direnç kazanmaya etkisini tartışmaktadır.

Son yıllarda, dayanıklılık (*resilience*), gerek akademik araştırmalarda gerekse de uluslararası koruma programlarında açıklama ve uygulama kavramı ve çerçevesi olarak hızla yayılmasına karşın, tartışma ve eleştirilerden azade değildir. Dayanıklılık, kaynağını psikoloji disiplininin alarak genellikle bireylerin kriz, şok veya kötü olaylarla başa çıkabilme kapasitesine referans olarak kullanılırken, dayanıklılığın sadece bireyler ve onların bireysel özellikleri ile ilgili olmadığı, sosyal, politik, ekonomik ve kültürel kapasitelerini kapsayan politika odaklı bir çerçeve olarak da tanımlanması gerektiği ifade edilmektedir (Krause ve Schmidt, 2019: 28; Lenette vd., 2012; Groeninck vd., 2020). Dayanıklılığı, birey ve bireyin içinde yaşadığı toplumsal ortam arasında dinamik bir süreç olarak ele aldığımızda, devletler ve ulusüstü örgütler gibi aktörlerin rolü ve önemi de anlaşılabilir. Örneğin, mültecilerin yeniden yerleşme sürecinde dayanıklılık geliştirmelerini etkileyen faktörler arasında sosyal destekler (Sossou vd., 2008), dil bariyeri ve ekonomik marjinalleşme (Goodman vd., 2017), ırkçılık, dışlama ve damgalama (Hutchinson and Dorsett, 2012), gelir ve ev sahibi toplumla ilişkiler (Porter vd., 2008) sayılırken, devletlerin yeniden yerleşme sürecinde izledikleri politikalar, mültecilerin toplumsal ve ekonomik entegrasyonunu sağlayabilir ya da onların toplumsal izolasyonuna neden olabilir (Sossou vd., 2008). Dolayısıyla, söz konusu literatür, devletlerin ve ulus üstü örgütlerin, yerli toplum ve mülteciler arasında olumlu ilişkiler kurulmasını ve mültecilerin dil öğrenme gibi ihtiyaçlarını destekleyecek, haklara erişimini ve kullanımını sağlayacak politikalar oluşturması, mültecilerin dayanıklılık inşasını artıracaktır.

Suriyeli mülteci kadınların çalışma koşullarının zorluğu ve çalışmanın hane içinde yarattığı yeni zorluklar ve gerilim hatları göz önüne alındığında, ücretli işe katılmanın dayanıklılık getirip getirmediği sorusu tartışılmaya muhtaçtır.

Çalışma, ücret dışında evin dışında yeni bir toplumsala dâhil olmayı getirir. Suriyeli mülteci kadınlar da evin sınırlarını aşmanın getirdiği 'özgürleşmeyi' vurguluyorlar.

Biz Suriye'deyken şöyleydi: Kadın sadece evden bir ziyarete gideceğinde çıkıyordu. Ben Suriye'deki hayatım boyunca bir kez bile dışarı çıkıp ekmek almadım örneğin. Bütün evin ihtiyaçlarıyla ilgili erkek mesuldür ama artık Türkiye'de iş süresi uzun ve kadın artık konuşmaya başladı, çıkmaya, çalışmaya başladı, insanlarla kaynaşmaya başladı. (Habibe, 35, İzmir)

Öte yandan işgücüne katılım yoluyla evden çıkmak, yeni geldikleri ülkenin kurallarını ve işleyişini öğrenmek, yeni bir çevre edinmek, güçlenmeyle birlikte gelen şiddete karşı koymanın da yolunu açabiliyor.

*Burda her şey mesela kadına, çocuğa, her şeye değer, hep destekle...
Bazen diyorum iyi ki geldim Türkiye'ye. İnsanlarla mesela tanıştım,
çıktım. Orda hiç böyle bir şeyler yoktu. (Amre, 42, Gaziantep)*

Öte yandan, evden çıkmanın 'özgürleştirici' etkilerinden bir diğeri ev içi alanın yüklediği görevlerden, bunaltıcı havasından uzaklaşmak için de bir fırsat olmasından kaynaklanıyor.

Yeni bir hayat. Benim artık eskiden olan kasılma halim olmuyor. İşle o kadar meşgul oluyorum ki hasta olduğumu unutuyorum. Benim hayatım şimdiden o kadar değişti ki...[Kadınlar] evdeki depresyon halinden dışarı çıkabilir hale geldiler. (Emine, 29, İzmir)

Elbette ki para kazanmaya başlamak ve ailenin geçimine katkı yapmak, şiddet doğurabildiği gibi bazı durumlarda kadınların güçlenmesine de alan açabiliyor. Gaziantep'te yaşayan 22 yaşındaki Ebral, ailesinin engellemelerini aşarak üniversiteye girmesi ve bir STK'da çalışmaya başlamasının ardından aile içinde statüsünün arttığını ve babasının kendisine saygı duymaya başladığını vurgulamıştır. Çocuk yaştan beri konfeksiyonda çalışmış olmasına karşın, Ebral'in ancak üniversite ve STK'da çalışmaya başlamasıyla bunları elde edebilmesi, sadece çalışıyor olmanın değil, işin türünün de önemli olduğunu göstermektedir. Nihayetinde, evde parça başı iş yapan kadınlar, gündelik işlerine ek yeni bir yükü omuzlarına almalarına, ev ekonomilerine ve çocukların ihtiyaçlarına katkı sağlamalarına rağmen, bu durum hem ekonomik hem de norm ve değerlerdeki dönüşüm bakımından radikal bir etki yaratmamaktadır.

(Konfeksiyonda çalışan kadınlar) Evet güçlenir, ben görmedim ama güçlenir ama kurumlardaki gibi olmaz. (Yeşim, 44, İzmir).

Ancak dayanıklılık ve güçlenme, uzun erimli süreçlerdir. Dolayısıyla, kadınların çalışırken yaşadıkları değişimin kalıcılılaşabilmesi için, işgücünde kalmaya devam etmelerinin yanı sıra sosyal destek mekanizmalarının da çalışması gereklidir. Suriyeli kadınların iş koşulları göz önüne alındığında, düşük ücretli, güvencesiz ve emeklilik ihtimali olmaksızın çalışma, kadınların çalışmayı bıraktıkları gün ev içine yeniden kapanmaları anlamına gelebilir. Suriyeli kadınların hemen hepsinin çalışma nedenleri ve umutları sorulduğunda cevaplarının çocuklarının geleceğine bağlanması da bunun göstergelerinden birisidir.

Çocuklarım için çalışıyorum. Onlar ne istiyorsa onu gerçekleştirebilmeleri için elimden geleni yapıyorum. (Rihab, 34, Mersin).

Toplumsal, ekonomik ve hukuki olarak zorluklarla baş etmek zorunda olmalarına, kapsayıcı ve eşit haklarla birlikte yaşam için kurumsal desteklerin kısıtlı olmasına karşın Suriyeli kadınlar, eski hayatlarıyla karşılaştırmalı olarak, Türkiye’deki hayatlarında olumlu değişimler yaşadıklarının da altını çizmektedir. Savaş ve göçle alt üst olan toplumsal yapı, yeni gelen ülkenin kodlarıyla etkileşimli olarak yeniden kurulmaktadır. Türkiye’nin Suriye’ye nazaran kadınlar için daha özgür ve hukuki çerçevenin daha koruyucu olduğunu düşünen kadınlar, bunun kendilerine bir dayanak olduğunu ve ataerkil pazarlıkta ellerini güçlendirdiğini düşünmektedir.

Bu yüzden de Suriyeli erkekler, kadınların ayakları yere basmaya başladığından beri... Erkekler bundan daralmaya başladı. Çünkü Suriye’de kadın konuşamaz, kanun bile erkekle birlikte. Burada ilk kelime ‘Bana mı vuracaksın? Gider seni şikâyet ederim oluyor. Kanun Türkiye’de her zaman kadınlı. (Habibe, 35, İzmir)

Türkiye’de kadınların maruz kaldığı gündelik ve yapısal şiddete rağmen, kadınlar savaş öncesi Suriye’deki hayatlarına dönmek istememekte; yeniden yerleşme sürecinde değişmeye başlayan aile içi güç ilişkilerinin eski şekline dönmesini göze almamaktadırlar. Suriye’ye dönmenin, yaşanan değişimin kaybına neden olacağından endişe duymaktadırlar. Buna karşın erkekler ise ailenin geçimini sağlayan kişi ve iktidar sahibi oldukları toplumsal düzene dönmeyi daha çok arzu etmektedir. Bu nedenle gerilim durumlarında erkekler sıklıkla kadınlara ve çocuklara, neredeyse bir tehdit olarak, savaş bittiğinde Suriye’ye döneceklerini dile getirmektedir. Örneğin, Bahriye (41, Gaziantep) savaş öncesinde Suriye’nin Türkiye’den farklı olmakla birlikte güzel olduğunu ancak geri dönmeyi çocukların eğitimi nedeniyle düşünmediklerini anlatırken Bahriye’nin küçük kızı “geri dönersek geleceğimiz biter!” demektedir.

Emine ise Suriye’ye dönmek istememesinin sebebini çalışmaktan vazgeçmek istemeyişiyle anlatmıştır.

“Öncelikle savaş bitmedi. İkinci şey, eski adetlere geleneklere göreneklere dönmek istemiyorum. Suriye’ye dönersem çalışmayacağım. Çalışmayı sevdim ve çalışacağım.” (Emine, 29, İzmir)

Geri dönmek istemeyen görüşmecilere bu konuda eşleri ile konuşup konuşmadıklarını sorduğumuzda da bu konunun da toplumsal cinsiyet ilişkilerine dair önemli bir boyutu olduğunu gördük. Örneğin, Gaziantep’te yaşayan 42 yaşındaki beş çocuk annesi Amre, eşi evde bir şeye sinirlendiği zaman, kendilerini

geri götürmekle tehdit ettiğini ama aslında kendisinin de işi artık burada olduğu için dönmek istemeyeceğini söyledi. Türkiye’de ailesinin gelenek göreneklerin sınırlarının dışına çıktığını söyleyerek, “(dönersek) adetler gelenekler görenekler geri döner” diyen Emine’nin (İzmir, 29) sözlerine benzer biçimde Amre şunları söylüyor:

Ben de çalışıyorum. Bu erkeklerin çok zoruna gidiyor... [eşi]‘Şimdi bazen, kızları Suriye’ye götürcem, ailece gitcem’ [diyor]’. Güle güle. Ben gitmek istemiyorum, gidiyorsa gitsin. Her sinirlendiği zaman ‘Sizi Suriye’ye götürcem’. Git kardeşim, hadi yol! Nereye gidersen git.” (Amre, Gaziantep, 42).

7. SONUÇ

Savaş ve yerinden edilme beraberinde toplumsal düzen ve ilişkileri de yerinden etmektedir ve yeniden yerleşme sürecinde, mültecilerin buldukları ülkenin koşulları, uluslararası koruma mekanizmaları ve destek mekanizmaları ile bağlantılı olarak yeniden şekillenmektedir. Bu çalışma, yeniden yerleşme sürecinde toplumsal cinsiyet ve işgücüne katılımının karşılıklı olarak birbirini nasıl şekillendirdiğini anlamaya çalışırken aynı zamanda Türkiye’de Suriyeli kadınların dayanıklılık kazanmalarını etkileyen faktörleri de ortaya koymuştur.

Bu çalışmanın bulguları, Suriyeli mülteci kadınların yeniden yerleşme sürecinde yaşamlarını idame ettirme ve zorluklar karşısında direnme deneyimlerinde toplumsal cinsiyetin etkisi hakkında ayrıntılı bir resim sunmaktadır. Makale, kadınların uzun erimli dayanıklılığın inşa edilmesinde güç ilişkileri ve patriyarkanın etkisini ortaya koyarken, aynı zamanda bunlarda yaşanan değişimin dinamiklerini de tartışmaktadır. Suriyeli mülteci kadınlar özelinde ele aldığımız söz konusu dinamikler, Türkiye’de mülteci kadınlara ilişkin çalışmalarda toplumsal cinsiyet perspektifiyle bakmanın sağlayacağı derin anlayışa örnek oluşturmaktadır. Ek olarak, Türkiye’de yeniden yerleşme döneminde patriyarkanın etkisine bakmak, sivil toplum, devlet ve aile gibi farklı aktörlerin oynadığı rolü de görmemize olanak sağlamaktadır.

Kadınların ikincilleştirilmesi ve baskı altına alınmaları, onların baş etme mekanizmaları ve stratejilerden yoksun, bağımlı ve pasif aktörler oldukları anlamına gelmez. Suriyeli mülteci kadınlar örneğinde, ücretli işe giriş neticesinde kadınlar, yeni yükleri omuzlamak ve yeni gerilimlerle baş etmek zorunda kalmış olsalar da önemli değişim ve güçlenme alanları da ortaya çıkmıştır. Ancak, yaşanan değişimin uzun erimli olup olmayacağı, Suriyeli mültecilerin toplumsal cinsiyet ilişkilerinde bir dönüşüm yaratıp yaratmayacağını anlayabilmek için uzun vadeli etkilere bakmak gerekir. Kadınların çalışma koşullarının güvencesizliği, bu tür bir dönüşümün ilk kuşak göçmenler arasında gerçekleşmesinin zorluğuna

işaret ederken, aynı zamanda bütün umutların bağlandığı çocuklarda ve gençlerde kalıcı değişimin yaşanması muhtemeldir.

KAYNAKÇA

Akbaş, Sezgi ve Çağla Ünlütürk Ulutaş (2018), “Küresel Fabrika Kentinin Görünmeyen İşçileri: Denizli İşgücü Piyasasında Suriyeli Göçmenler”, Çalışma ve Toplum, 56 (1): 167-192.

Akın, Gülten (1998), Sessiz Arka Bahçeler (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

Akpınar, Teoman (2017), “Türkiye’deki Suriyeli Mülteci Çocukların ve Kadınların Sosyal Politika Bağlamında Yaşadıkları Sorunlar”, Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi, 3 (3): 16-29.

Arieli, Daniella (2007), “The Task of Being Content: Expatriate Wives in Beijing, Emotional Work and Patriarchal Bargain”, Journal of International Women's Studies, 8 (4): 18-31.

Atasü-Topçuoğlu, Reyhan (2019), “What We Know and Do Not Know About Syrian Women’s Labor Force Participation in Turkey: Questioning the Boundaries of Knowledge”, Yılmaz, Gaye, İsmail Doğa Karatepe ve Tolga tören (Der.), Integration through Exploitation: Syrians in Turkey (Rainer Hampp Verlag): 128–142.

Baban, Feyzi, Suzan Ilcan ve Kim Rygiel (2017), “Syrian Refugees in Turkey: Pathways to Precarity, Differential Inclusion, and Negotiated Citizenship Rights”, Journal of Ethnic and Migration Studies, 43 (1): 41-57.

Barın, Hilal (2015), “Türkiye’deki Suriyeli Kadınların Toplumsal Bağlamda Yaşadıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, Göç Araştırmaları Dergisi, 2: 10-56.

Biehl, Kristen ve Didem Danış (Der.) (2020), Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye’de Göç Araştırmaları (GAR Yayınları).

Bozok, Mehmet (2019), “Göç Sonucu Yaşanan Erkeklik Krizlerinin Bir Yüzü Olarak Erkekliğin Kaybı”, Journal of Economy Culture and Society, 60 (1): 171–185.

Brickell, Katherine ve Speer, Jessie (2020), “Gendered and Feminist Approaches to Displacement”, Adey, Peter, Janet Bowstead, Katherine Brickell, Vandana

Desai, Mike Dolton, Alasdair Pinkerton, ve Ayesha Siddiqi (Der.), *The Handbook of Displacement* (Switzerland: Palgrave Macmillan): 131-142.

Cankurtaran, Özlem ve Hande Albayrak (2019), “Suriye'den Türkiye'ye Kadın Olmak”, http://huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/suriyedenurkiyeye_TR_210519.pdf (15.02.2022).

CARE (2020), “Supporting Resilience in Syria: Women’s Experience of the ‘New Normal’”, <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/supporting-resilience-syria-women-s-experience-conflict-and-new-normal> (15.02.2022).

Caro, Luis Pinedo (2020), “Syrian Refugees in the Turkish Labour Market: A Socio-Economic Analysis” *Sosyoekonomi*, 28 (46): 51-74.

Cengiz, Doruk ve Hasan Tekgüç (2021), “Is it Merely a Labor Supply Shock? Impacts of Syrian Migrants on Local Economies in Turkey”, *ILR Review*.

Charles, Lorainne ve Kate Denman (2012), ““Every Knot has Someone to Undo it” Using the Capabilities Approach as a Lens to View the Status of Women Leading up to the Arab Spring in Syria”, *Journal of International Women's Studies*, 13 (5): 195-210.

Connell, Robert William (2016), *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Cem Soydemir).

Coşkun, Canan (2016), “Suriyeli Kadın Sığınmacılar ve Yoksulluk: Malatya Örneği”, *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2 (2): 88-105.

Culcasi, Karen (2019), ““We are Women and Men Now”: Intimate Spaces and Coping Labour for Syrian Women Refugees in Jordan”, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 44 (3): 463-478.

Daniş, Didem (2007), “A Faith that Binds: Iraqi Christian Women on The Domestic Service Ladder of Istanbul”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33 (4): 601–615.

Daniş, Didem (2016), “Konfeksiyon Sektöründe Küresel Bağlantılar: Göçmen İşçiler, Sendikalar ve Küresel Çalışma Örgütleri”, *Alternatif Politika*, 8 (3): 562-586.

De Haas, Hein, Stephen Castles ve Mark J. Miller (2019), *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* (London: Bloomsbury Publishing).

Dedeoğlu, Saniye (2018), ‘Bir Yevmiye, Bir Yevmiyedir...’ *Tarım Aracıları ve Türkiye’de Tarımsal Üretimde Çocuk İşçiliği* (Ankara: Kalkınma Atölyesi).

Dedeoğlu, Saniye ve Çisel Ekiz Gökmen (2011), *Göç ve Sosyal Dışlanma* (İstanbul: Eflatun Basım Dağıtım Yayıncılık).

Demirci, Murat ve Murat Giray Kırdar (2021), “The Labor Market Integration of Syrian Refugees in Turkey”, No. 14973, IZA Discussion Papers.

Doğan, Ali Ekber ve Bediz Yılmaz (2011), “Ethnicity, Social Tensions and Production of Space in Forced Migration Neighbourhoods of Mersin: Comparing the Case of the Demirtaş Neighbourhood with Newly Established Ones”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 13 (4): 475-494.

Erdoğan, M. Murat (2018), *Suriyeliler Barometresi: Suriyelilerle Uyum içinde Yaşamın Çerçevesi: SB 2017* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Erdoğan, M. Murat (2020), *Suriyeliler Barometresi 2019: Suriyelilerle Uyum içinde Yaşamın Çerçevesi* (Ankara: Orion Kitabevi).

Fu, Huiyan, Yiuhi Su ve Anni Ni (2018), “Selling Motherhood: Gendered Emotional Labor, Citizenly Discounting, and Alienation among China’s Migrant Domestic Workers”, *Gender & Society*, 32 (6): 814-836.

Goodman, Rachel D., Collen K. Vesely, Bethany Letiecq, ve Carol L. Cleaveland (2017), “Trauma and Resilience Among Refugee and Undocumented Immigrant Women”, *Journal of Counseling and Development*, 95(3): 309–321.

Gönül Seda (2020), “Zorunlu Göç ve Toplumsal Cinsiyet: Suriyeli Kadınların Evlilik Deneyimleri”, Biehl, Kristen ve Didem Danış (Der.), *Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye’de Göç Araştırmaları* (Göç Araştırmaları Derneği ve SU Gender): 80-100.

Groeninck, Mieke, Patrick Meurs, Dirk Geldof, Kaat Van Acker ve Blaire Wiewauters, C. (2020), “Resilience in Liminality: How Resilient Moves are Being Negotiated by Asylum-Seeking Families in the Liminal Context of Asylum Procedures”, *Journal of Refugee Studies*, 33 (2): 358-370.

Gültekin, Mehmet Nuri, İbrahim Giritlioğlu, Yücel Karadaş, Muhsin Soyudoğan, Şenay Leyla Kuzu, Sinan Tankut Gülhan, Mustafa Doğanoglu, Ayşen Utanır, Çağrı Aslan ve Nur İncetahtacı (2018), *Gaziantep'teki Suriyeliler: Uyum, Beklenti ve Zorluklar* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları No: 1).

Gültekin, Mehmet Nuri (2019), “Kent ve Yeni Sosyal Etkileşimler: Gaziantep’teki Suriyelilerin Genel Örüntüsü, Mevcut Durumu ve Muhtemel Geleceği”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18 (1): 162-176.

Hilhorst, Thea (2016), “The other half of gender: are humanitarians blind to the vulnerabilities of male refugees?”, ALNAP blog, 20 May, <https://www.alnap.org/blogs/the-other-half-of-gender-are-humanitarians-blind-to-the-vulnerabilities-of-male-refugees> (9.03 2022).

Hochschild, Arlie Russel (2012), *The Managed Heart* (University of California Press).

Hutchinson, Mary ve Pat Dorsett (2012), “What does the Literature Say About Resilience in Refugee People? Implications for Practice”, *Journal of Social Inclusion*, 3 (2): 55–78.

HÜNEE (2019), “Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması, 2018 - Suriyeli Örnekleme”, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.

İçduygu, Ahmet (2015), *Syrian Refugees in Turkey: The Long Road Ahead* (Washington, DC: Migration Policy Institute).

İçduygu, Ahmet ve Doğu Şimşek (2016), “Syrian Refugees in Turkey: Towards Integration Policies”, *Turkish Policy Quarterly*, 15 (3): 59-69.

İçduygu, Ahmet ve Diker, E. (2017), “Labor Market Integration of Syrian Refugees in Turkey: From Refugees to Settlers”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, 3 (1): 12-35.

Indra, Doreen (Der.) (1999), *Engendering Forced Migration: Theory and Practice* (New York: Berghan Books).

International Labour Organization- ILO (2020a), “The Impact of the Pandemic on Employment in Turkey: What would have Happened without COVID-19?”, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/publication/wcms_765261.pdf (11.03.2022).

International Labour Organization-ILO (2020b), “Measuring the Gender Wage Gap: Turkey Case”, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/publication/wcms_756660.pdf (11.03.2022).

Jacobsen, Karen (2006), “Refugees and Asylum Seekers in Urban Areas: A Livelihoods Perspective”, *Journal of Refugee Studies*, 19 (3): 273-286.

KADEM (2018), *Sığınmacı Kadınlar Ekonomik ve Sosyal Uyum Profil Tarama Raporu* (Kadın ve Demokrasi Derneği).

Kandiyoti, Deniz (1988), “Bargaining with Patriarchy”, *Gender & Society*, 2 (3): 274-290.

Körükmez, Lülüfer (2021), “Piyasa, Politika ve Toplumsal Cinsiyet Kısılcacında Kadın Emeği”, Kırkayak Kültür Derneği, <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/1901> (11.03.2022).

Krause, Ulrike ve Hannah Schmidt (2020), “Refugees as Actors? Critical Reflections on Global Refugee Policies on Self-Reliance and Resilience”, *Journal of Refugee Studies*, 33 (1): 22-41.

Küçükşen, Kübra (2017), “Suriyeli Sığınmacı Kadınlarda Sosyal Dışlanma Algısı Üzerine Nitel Bir Çalışma”, *insan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6 (5): 2399-2413.

Lenette, Caroline, Mark Brough ve Leonie Cox (2012), “Everyday Resilience: Narratives of Single Refugee Women with Children”, *Qualitative Social Work*, 12 (5): 637–653.

Lordoğlu, Kuvvet ve Mustafa Aslan (2018), “Görünmeyen Göçmen Çocukların İşçiliği: Türkiye’deki Suriyeli Çocuklar”, *Çalışma ve Toplum*, 2018 (2): 715-731.

McSpadden, Lucia Ann (1999), “Negotiating Masculinity in The Reconstruction of Social Place: Eritrean and Ethiopian Refugees in the United States and Sweden”, Indra, Doreen (Der.), *Engendering Forced Migration: Theory and Practice* (New York: Berghahn Books): 242–260.

Morokvašic, Mirjana (1984), “Birds of Passage are also Women...”, *International Migration Review*, 18 (4): 886-907.

Moser, Caroline (1993), *Gender Planning and Development: Theory, Practice and Training* (Routledge).

Nasser-Eddin, Nof (2017), “Gender Performativity in Diaspora: Syrian Refugee Women in the UK”, Freedman, J., Zeynep Kivilcim ve Özgür Baklacioğlu, N. (Der.), *A Gendered Approach to the Syrian Refugee Crisis* (London: Routledge): 142-154.

Nawyn, Stephanie J. (2010), “Gender and Migration: Integrating Feminist Theory into Migration Studies”, *Sociology Compass*, 4 (9): 749–765.

Özden, Şenay (2013), “Syrian Refugees in Turkey”, *Migration Policy Centre, MPC Research Report*, 2013/05.

Özden, Şenay ve Oula Ramadan (2019), *Syrian women’s perspectives on Life in Turkey: Rights, Relations and Civil Society* (Istanbul: Badael Foundation).

Özgür Baklacioğlu, Nurcan ve Zeynep Kivilcim (2015), *Sürgünde Toplumsal Cinsiyet: İstanbul’da Suriyeli kadın ve LGBTİ mülteciler* (Istanbul: Derin

Yayımları).

Öztañ, Ece ve Setenay Nil Doğan (2015), "Akademinin Cinsiyeti: Yıldız Teknik Üniversitesi Örneği Üzerinden Üniversite ve Toplumsal Cinsiyet", *Çalışma ve Toplum*, 46 (3): 191-221.

Öztañ, Ece (2015), "Feminist Araştırmalar ve Yöntem", *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları* (İstanbul: Dipnot): 271-290.

Özudoğru, Büşra (2018), "Yalnız Yaşayan Suriyeli Kadınlar: Adana Örneği", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8 (15): 1132-1162.

Porter, Gina, Kate Hampshire, Peter Ohene Kyei, Michael Kodwo Adjaloo, George Rapoo ve Kate Kilpatrick (2008), "Linkages between Livelihood Opportunities and Refugee- Host Relations: Learning from the Experiences of Liberian Camp Based Refugees in Ghana", *Journal of Refugee Studies*, 21 (2): 230-252.

Sayad, Abdelmalek (1991), *L'immigration ou les paradoxes de l'altérité* (Bruxelles: De Boeck Université).

Sossou, Marie-Antoinette, Carlton D. Craig, Heather Ogren and Michelle Schnak (2008), "A Qualitative Study of Resilience Factors of Bosnian Refugee Women Resettled in The Southern United States", *Journal of Ethnic and Cultural Diversity in Social Work*, 17 (4): 365-385.

Şenses, Nazlı (2020), "Gender, women and precarity: Examples from Turkey", Williams, Lucy, Emel Coşkun ve Selmin Kaşka (Der.), *Women, Migration and Asylum in Turkey* (Cham: Palgrave Macmillan): 49-67.

Toksöz, Gülay ve Çağla Ünlütürk Ulutaş (2012), "Is Migration Feminized?", *Turkey, Migration and the EU: Potentials, Challenges and Opportunities*, 5: 85-112.

TÜİK (2020), "İstatistiklerle Kadın 2020", *Bülten Sayı 37221*.

Uçar, Canan (2020), "Gaziantep Parça Başı Emek Piyasasının Suriyeli Kadınları: Emek, Zorunlu Göç ve Şiddet", Biehl, Keisten ve Didem Daniş (Der.). *Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye'de Göç Araştırmaları* (Su Gender ve GAR).

UN Women (2018), "Needs Assessment of Syrian Women and Girls Under Temporary Protection Status in Turkey", UN Women Turkey.

Ünlütürk-Ulutaş, Çağla ve Sezgi Akbaş (2020), "The Most Invisible of the Invisibles: Skilled Syrian Women in the Turkish Labor Market", Williams, Lucy,

Emel Coşkun and Selmin Kaşka (Der.), Women, Migration and Asylum in Turkey (Cham: Palgrave Macmillan): 193-212.

Wharton, Amy S. (2009), "The Sociology of Emotional Labor", Annual Review of Sociology, 35: 147-165.

**THE “EUROPEAN REFUGEE CRISIS” AS THE CRISIS
OF LIBERAL TOLERANCE: THREE MODALITIES OF
LIBERAL EXCLUSION**

**LİBERAL TAHAMMÜLÜN KRİZİ OLARAK “AVRUPA
MÜLTECİ KRİZİ”: LİBERAL DIŞLAMANIN ÜÇ FORMU**

Hande SÖZER*

ABSTRACT

This article examines European residential responses to migrations after 2015. The literature meticulously analyzes their historically-contextually changing variances and inner diversities while imposing a binary view: the anti-immigration response is the negation, and the solidarity response is the affirmation of liberal tolerance. Contrarily, I argue that both responses utilize the liberal tolerance idea and its operational principles. First, they border the European Self and the migrant Other; re-border “the intolerable” and “the tolerable” migrant; and then exclude the former while only partially including the latter. Refugees’ inclusion and exclusion are seen either as a zero-sum (i.e., they are either included or excluded) or a dialectical state (i.e., the inclusion of some means the exclusion of others), but I claim that even the most inclusive responses are excluding the very subjects they claim to include. Inclusion is partial, while exclusion is constant. Thus, I discuss the migrants’ permanent yet differential exclusions in three modalities of liberal tolerance: Liberal intolerance, differentiating tolerance, and indifferent tolerance.

---

* Assistant Professor, Middle East Technical Univ. Northern Cyprus Campus, Political Science and International Relations, KKTC, hsozer@metu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7288-5192>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 23.09.2021
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 09.05.2022

Keywords: “European Refugee Crisis”, Liberal Tolerance, Liberal Intolerance, Indifferent Tolerance, Differentiating Tolerance.

ÖZ

Bu makale, Avrupa sakinlerinin 2015 sonrası göçlere yanıtlarını inceler. Literatür bu yanıtların tarihsel ve bağlamsal olarak değişen farklılaşmalarını incelerken bir ikilik kurar: göç karşıtı yaklaşım liberal tahammül nosyonunun inkârı, dayanışma yaklaşımı ise liberal tahammülün onaylanması olarak varsayılır. Literatürün aksine iki yanıtın da liberal tahammül kavramından ve liberal tahammül kavramının dışlayıcı işleyiş prensiplerini kullandıklarını savunuyorum. Yani önce Avrupalı Özne ile göçmen Öteki arasında, sonra tahammül edilebilen ve edilemeyen göçmen arasında ayırım yapılır, sonra da tahammül edilemeyen Öteki dışlanırken tahammül edilen Öteki ancak kısmen içerilir. Bu durum ya bir hep ya da hiç durumu (yani biri ya içerilir ya da dışlanır) ya da diyalektik bir durum (yani birinin içerilmesi diğerkinin dışlanması demektir) olarak görülürken ben en içeren yaklaşımların bile içerdiklerini iddia ettikleri öznelere dışladıklarını iddia ediyorum. İçermek kısmi ve dışlama bakidir. Bu nedenle göçmenlerin sürekli ancak farklılaşmış dışlanma formlarını liberal tahammülün üç formu, liberal tahammülsüzlük, ayırt eden tahammül, kayıtsız tahammül, açısından ele alıyorum.

Anahtar Kelimeler: “Avrupa Mülteci Krizi,” Liberal Tahammül, Liberal Tahammülsüzlük, Ayırt eden Tahammül, Kayıtsız Tahammül.

INTRODUCTION

In September 2015, Syrians’ mass migrations toward European borders became globally visible. Commonsense accounts frame the issue as the “European refugee crisis,” while academic accounts criticize such depiction. Although some continue to use the “crisis” phrase (e.g., Buananno, 2017; Sebastian, 2018), others underline that the real crisis is not about the refugees but “a crisis of political solidarity” (Crawley, 2016: 18), “a crisis of the Schengen Area,...as a crisis of sovereignty, as a crisis of values or social cohesion, as a crisis of security, as a

humanitarian crisis, and as a crisis of international protection” (Squire, 2020: 15-36), a crisis of “the management of migration” (Archibugi, Cellini, Vitiello, 2021: 4). This article argues that the so-called “European refugee crisis” is also the crisis of the liberal tolerance idea, which has historically inspired different modalities of Europe’s dealing with “the different,” “the stranger,” and “the outsider.” It claims that the European residents’ anti-immigration and solidarity responses adhere to the liberal tolerance idea and cause a permanent yet differentiated state of exclusion of the refugees inside and at the borders of Europe.

Mass migrations to Europe after 2015 caused European civilian responses by residents in two forms: anti-immigration approaches reject immigration to Europe, while solidarity approaches welcome migrants in Europe. Academic literature on both public responses is specialized in either anti-immigration approaches (e.g., Badano and Nuti, 2018; Minkenberg, 2000; Vaughan, 2021 and for systemic analysis, see Kentmen-Cin and Erişen, 2017) or solidarity approaches (e.g., Karakayalı, 2019; Rozakou, 2017; van der Veer, 2020; Vandevooord and Fleischmann, 2021, and for systemic analysis, see Bauder and Juffs, 2020). Consequently, these approaches are studied in-depth by concentrating on their inner variations and contextual peculiarities while their relationality is underemphasized.

A relational analysis of anti-immigration and solidarity responses remains limited. Some studies examine their relations in specific national contexts as they are “temporarily and spatially configured” (van der Veer, 2020: 369). Still, they risk provincializing these responses and detaching them from the broader European migration management context. Other studies compare their relation in specific national configurations across Europe (Pasetti and Garcés-Mascareñas, 2018). Alternatively, others universalize these responses merely as versions of a social movement; the anti-immigration responses are “social movements” and solidarity movements are “counter-movements,” when the latter is viewed as “contentious politics” against exclusion (Ataç, 2016: 643), for claiming human rights and global citizenship (Ataç, Rygiel, and Stierl, 2016: 540). Still, these studies display a dichotomous view of the European responses to migrations.

The dichotomous presentation of European residential responses is widespread in academic and policy studies. Accordingly, anti-immigration approaches are seen as illiberal, intolerant, irrational, emotional, malevolent, violent, and exclusive, and solidarity approaches are seen as liberal, tolerant, rational, reasonable, humanistic, virtuous, and inclusive. Further, the solidarity movements are seen as morally superior, even by the studies recognizing both approaches’ complexities, such as the historical evolution, inner heterogeneity, and internal complexities of solidarity approaches (e.g., Cantat, 2021) and anti-immigration approaches (e.g., Brubaker, 2017). This article is an outcome of

skepticism against such moralizing views; since our normative presumptions on “how things should be” may blind us from seeing “how things are” in all their complexity. It suggests that both approaches need to face, rather than be immune from, academic scrutiny.

A relational and distinctly critical account of Slavoj Žižek problematizes moralizing approaches to European residential responses to post-2015 migrations. To him, anti-immigration approaches (or “anti-immigration populism”) reject refugees knowing that non-European communities would never thrive in Europe. In contrast, the solidarity approaches (or “left-liberalism”) welcome refugees knowing that *all* refugees will never be allowed in Europe (Žižek, 2015, 2016). He sees both responses as problematic: the former is open and direct in its refusal to defend European lifeways, while the latter displays “hypocrisy” and “arrogant moralism” because it claims to unconditionally protect refugees’ lives while promoting the protection of European lifeways (Žižek, 2015, 2016). This article expands Žižek’s argument on anti-immigration and solidarity responses’ shared concern for “European lifeways.” It aims to answer why and how both reactions are concerned with defending European lifeways despite their opposing stances on migrations to Europe. The proposed answer is as follows: both responses carry the anxiety of how to engage with migrants, and they address it by resorting to the liberal tolerance notion and its exclusive principles in dealing with migrations and migrants after 2015.

The article makes a theoretical account of an uncomfortable truth: both anti-immigration and solidarity responses, despite their opposite stances and contrary practices regarding migrants, are rooted in the European liberal tolerance notion. “Tolerance” means the endurance of one against another when the latter’s idea of good is normally unacceptable for the former (Hage, 2000); it is “liberal” when both sides are free subjects (Kautz, 1993); and it is “European” considering the concepts’ intellectual trajectory (see Brown, 2006). Liberal tolerance relation is one of power where only one side controls the limits of tolerance, and it is exclusionary since only one side decides what, when, and who will be tolerated or suspended from tolerance (Hage, 2000: 93). Both anti-immigration and solidarity approaches to migrations utilize liberal tolerance notions’ exclusionary principles: first, “the tolerant Self” separates itself from the Other by demarcating their differences; second, it categorizes the designated Other into “the tolerable” and “the intolerable” versions; third, it excludes “the intolerable” Other for supposedly unbreachable civilizational differences between the Self and “the intolerable.” Then, “the tolerable” Other is welcomed but, on the terms and conditions set by “the tolerant” Self, which entails keeping its distinction from “the tolerable” Other permanent and salient. The article intends not to implement a post-structuralist

critique of the Self and the Other dichotomy in the migration context¹ but to discuss the pattern of migrants' exclusion driven by the liberal tolerance notion underlying European residential responses to post-2015 migrations.

One legitimate question is whether the liberal tolerance notion and its deployment for the local-migrant relations are particularly "European." Historically, the liberal tolerance notion has European intellectual roots (Brown, 2006), but its implementation may not be exclusive to the European context (see Hayden, 2002) and may be seen in various migration contexts, such as Lebanon, Jordan, and Turkey. Yet, the scope of this article is historically and contextually limited to the "European refugee crisis" after 2015. Another question is whether such portrayal essentializes Europe, Europeans, migrants, and their relations. The literature has established well that "Europe" is under a constant state of defining and re-defining; that "European identity" has historically remained contested (see Goddard, Llobera, and Shore, 1994; Green, 2013); that the meanings of the phrase "European" are heterogeneous (see Delanty, 2004). Yet, the literature also discusses historical cases where "Europe," as a contested and heterogeneous agglomeration, still could uniformly act as a homogenous "entity" against an external or internal "outsider" (see Stolcke, 1995, Stråth, 2010). Indeed, specifically for the post-2015 migrations, scholars state that "Europeans" essentialize themselves and migrants in racial terms (see De Genova, 2018: 1770). Thus, by examining "European" responses to post-2015 migrations, this article does not essentialize Europe, European identity, Europeans, or migrants, but it examines such self-essentializing and other-essentializing based on the literature (e.g., Badano and Nuti, 2018; Minkenberg, 2000; Hinger, 2020).

The literature examines migrants' inclusion and exclusion by numerous actors, policies, and practices with various models. One view presents migrants' inclusion and exclusion as a zero-sum condition: refugees are either included or excluded. For instance, the anti-immigration response is seen as exclusive, and the solidarity approach is seen as inclusive (e.g., Ataç, Rygiel and Stierl, 2016; Baban and Rygiel, 2017). Another view presents migrants' inclusion and exclusion as a dialectical process. For instance, Michael Collyer, Sophie Hinger, and Reinhard Schweitzer examine the "(dis-) integration" of refugees, according to which the disintegration of some migrants serves the integration of others (2020: 3) because integration is "a stratified" and incomplete process (2020: 3-4). Such stratification divides migrants into "deserving" and "undeserving" segments with contextually

---

¹ The modernist structuralist conceptualization of the Self and the Other (Saussure, 1916) the modernist view of the Self, as a rational, unified, coherent subject, as opposed to its essentialized Other, have been criticized by post-structuralism (see Derrida, 1976) and then by feminist, post-colonial, and critical race theories.

changing and actor-dependent “deservingness” criteria (see Holzberg, Kolbe and Zaborowski, 2018; Marchetti, 2020; Sözer, 2020; Maneri, 2021).

This article differs from these studies on migrants’ inclusion and exclusion. First, contrary to the zero-sum approach, it claims that the difference between the anti-immigration and solidarity approaches is not that the former is excluding migrants while the latter is including them; both anti-immigration and solidarity responses exclude migrants although differently. Second, contrary to the dialectical approach, I argue that the problem is not how only some (“deserving”) migrants are included at the cost of the exclusion of the other (“the undeserving”) ones. It is that even the most “deserving” migrants are excluded. Alternatively, I argue for a permanent state of exclusion of migrants (including the most welcomed migrants and even the most welcoming responses) when their exclusion is differentiated in terms of the exclusionary modalities based on studies on anti-immigration approaches (e.g., De Genova, 2018; Maneri, 2021, Heizmann, 2016; Badano and Nuti, 2018; Minkenberg, 2000) and solidarity approaches (e.g., Cabot, 2016; Rozakou, 2017; Baban and Rygiel, 2017).

The article claims that European residential responses to migrations after 2015 indicate a new form of exclusion: a permanent yet differentiated exclusion. It utilizes but differs from earlier conceptualizations of migrants’ exclusion. For instance, Stephen Castles’ “differentiated exclusion” term stands for migrants’ partial inclusion in the host society to prevent their permanent settlement (1995), while Genova, Mezzadra, and Pickles’ “differentiated inclusion” (1995) stands for migrants’ inclusion in one sphere while encountering “various degrees of subordination, rule, discrimination, racism, disenfranchisement, exploitation and segmentation” (Casas-Cortes et al. 2015: 25). These conceptualizations are for nation-states’ policy-level responses while my study is on non-state, civilian responses. I claim that European civil initiatives may actively contribute to migrants’ exclusion by reproducing the policy level power asymmetries between citizens and non-citizens, locals, and migrants. This situation indicates the continuity and permanency of migrants’ exclusion, i.e., this exclusion is not only by the states but also by the civil initiatives, and it is not only by anti-immigration movements but also by solidarity movements as revealed in academic studies that discuss such exclusion directly (e.g., Koca, 2016; Rozakou, 2017; Baban and Rygiel, 2017) or indirectly (e.g., Holzberg, Kolbe and Zaborowski, 2018; Koca, 2019; Monforte, Maestri and D’Halluin, 2021).

The term “exclusion” for the acts of denial of the migrant communities’ access to resources and rights, which includes migrants the denial of entry to host territories, their denial of being accepted into the symbolic boundaries of the host society, their denial from deciding its own terms of engagement with the rest of the society, and their denial from even voicing to what degree and how they want

to relate to the host society, i.e., whether they desire remain as a “migrant” community or blend into the society. Such conceptualization might also require conceptualizing “inclusion” but the literature questions viewing inclusion and exclusion as opposite to each other by stating their complex relations (see Mezzadra and Neilson, 2012). Therefore, I opt for pursuing a non-exclusive engagement with migrants is more viable than their “inclusion,”² and such a non-exclusive civil initiative could actively support migrants’ defining and monitoring of their own group boundaries in broader society.

The literature shows how some solidarity movements attempt for a non-exclusive engagement with migrants, but they resort back to inserting structural power asymmetries (see Koca, 2016; Rozakou, 2017; Baban and Rygiel, 2017). Furthermore, the proclaimed excuse for migrants’ deprivation from managing their own group boundaries has been that migrants are not autonomous subjects yet. This excuse, however, is paternalism since it claims to know what is best for migrants when migrants presumably cannot know it. Unlike state paternalism in humanitarian contexts (e.g., Barnett, 2017) civilian movements’ paternalism is understudied (for volunteer paternalism see Kukovetz and Sprung, 2019; and for local humanitarian actors’ paternalism see Sözer, 2021a, 2021b).

Considering the European civilian responses’ above-mentioned forms of exclusion, I argue that for “*the intolerable*” migrant, the exclusion is complete but for “*the tolerable*” migrant, the inclusion is only partial. On the one hand, in the case of “intolerable migrants,” both anti-immigration and solidarity approaches may exclude them by actively preventing their entry at the borders or by contributing to the formation of public opinion to prevent their entry or stay (see Hinger, 2020). They may also exclude “intolerable migrants” already in Europe, by deploying racist or cultural fundamentalist discourses (see Stolcke, 1995; Heizmann, 2016; Brubaker 2017; De Genova, 2018), by depriving them of assistance and protection, or by supporting their surveillance and containment (see Marchetti, 2020). On the other hand, in the case of “tolerable migrants,” strikingly, European residential responses may exclude them by setting, controlling, and monitoring the European resident and non-citizen migrant intercommunal boundary (see Hinger, 2020), by deciding the terms and conditions of the engagement with migrant communities (see Koca, 2019; van der Veer; 2020, Boccagni and Giudici, 2021), and by defining the expected behavior for those who are allowed for entry (see Badano and Nuti; 2018; Monforte, Maestri and d’Halluin, 2021). Thus, European responses including the most welcoming solidarity approaches may create “new

---

² European responses’ to drawing the local-migrants border is exclusion while the inclusion is *not* the erasure of this border, e.g., their incorporation (via assimilation) or their adjustment (via integration) to the host community. In my view, the exclusion is not about the presence or the absence of an inter-group border but making border-drawing (or erasing) unilaterally, without allowing the other party to have a say leaving aside negotiating it.

boundaries of exclusion” (Monforte, Maestri, and d’Halluin, 2021: 686), new “bordering practices” (Koca, 2019: 546), and “mix care with control” (van der Veer, 2020: 337). In return, “the tolerable” migrants are expected to permanently be “migrants,” and perform the role designated for migrants for receiving support in host societies in Europe (see studies on performing “the deserving migrant” such as Huschke, 2014; Borrelli, 2020; Ratzmann, 2021).

One relevant issue for examining exclusion is how migrants’ exclusion is recalibrated, i.e., how migrants may be excluded in diverse ways by civil initiatives. Many studies examine “which migrants are excluded” by focusing on various “deservingness” frameworks for migrants while they also disclose these frameworks’ contextual, historical, arbitrary, and actor-dependent nature (see Holzberg, Kolbe and Zaborowski, 2018; Marchetti, 2020; Sözer, 2020, Sözer, 2021b). For this reason, I suggest a shift of focus from residents’ views of various migrants to the residents’ various acts causing migrants’ exclusion. This also means the shift of the question from “who are excluded?” to “how are various groups of migrants excluded?”

Conceptually, the article answers the question that “how are various migrants excluded?” by stating that migrants face permanent yet differential exclusion and by introducing three modalities of liberal tolerance idea: *liberal intolerance*, *differentiating tolerance*, and *indifferent tolerance*. First, the *liberal intolerance modality* characterizes the anti-immigration approaches to migration. It totalizes all migrants, collectively, and as “intolerable.” Then, migrants are collectively denied entry to the European territories for protecting a self-essentialized European identity, or they face various forms of exclusion in the European territories (see Stolcke, 1995; De Genova, 2018). The liberal intolerance modality excludes all migrants collectively, at the borders of “Europe” and from the symbolic borders of an essentialized “Europeanness.” Second, the *differentiating tolerance modality* is used by some solidarity approaches that differentiate between migrants as “the tolerable” and “the intolerable” migrants along with some “deservingness” frameworks Holzberg, Kolbe and Zaborowski, 2018; Marchetti, 2020; Maneri, 2021). The “intolerable” migrant is straightforwardly excluded from European territories and from the European society (as in the anti-immigration approaches), while “the tolerable” migrants are included but only partially by allowing their entry from the borders of “Europe” yet excluded from the symbolic borders of an essentialized “Europeanness.” Third, the *indifferent tolerance modality* is deployed by some solidarity approaches that welcome all refugees (e.g., in Rozakou, 2017; Baban and Rygiel, 2017). Indifferent tolerance totalizes migrants; *all* refugees appear as collectively welcomed, i.e., it is indifferent to categorizing migrants internally it is not indifferent to migrants’ welfare). This modality seems to be the most inclusive one as it allows all migrants’ entry to Europe, but it is also

conditional because, in the end, all migrants as the “tolerable” migrants are expected to comply with the designated roles affiliated with “the migrant” in the terms and conditions by European residents and they are not allowed to question, challenge or breach, the symbolic border between the resident and the migrant.

The broader theoretical concern of the article is problematizing the liberal tolerance notion by stating that the “European refugee crisis” is the crisis of the liberal tolerance notion. The article shows how liberalism with its classical promise of liberty, equality, and fraternity for all free subjects has become incompatible with pluralism, which actively supports the plurality of the diverse people, groups, ideas, and opinions.³ Instead, the liberal tolerance notion serves *re-organizing the plurality in accordance with the liberal subject’s own priorities, in its own terms and conditions* as European civil initiatives intend for defining their relation with migrants in their own terms. A better way of managing the difference seems to question the liberal promise and to defend pluralism in case of a conflict between liberalism and pluralism, even when the local and migrant communities’ values are incommensurable.

Methodologically, the theoretical and conceptual orientation of the article determined its underlying research, which utilized a qualitative research design with secondary source analysis. It examined academic studies on European residential responses as secondary sources for their theoretical arguments and for the displayed data. The research follows the social science tradition that sees the value of the qualitative research design not in its being systematic or all-inclusive or not the “breadth and scale” but in the “depth” of the analysis (Bryman, 2012: 392). Such commitment to the qualitative design required using non-probability sampling, mainly theoretical sampling, which “involve[s] a strong theoretical logic in the selection process, this need not and often should not be based on the idea of empirical representation” (Mason, 2002: 124), and purposive sampling by using secondary sources on anti-immigration and solidarity approaches that directly or indirectly referring to the themes of European identity, liberalism and illiberalism, and tolerance.

1. THE “EUROPEAN REFUGEE CRISIS”: THE CRISIS OF THE LIBERAL TOLERANCE IN EUROPE

Critical literature problematizes the phrase “European refugee crisis.” The first problem is about how it is framed as a “crisis” and such a framing causes alarmist feelings and respective “crisis” interventions (Rajaram, 2015), such as the simultaneous deployment of security, humanitarianism, and human rights

---

³ Richard Bellamy (1996) argues that liberalism has been challenged by pluralist demands especially when such demands are seen as pre-liberal or anti-liberal; therefore, contemporary liberalism may not be compatible with pluralism.

discourse (Perkowski, 2016: 332) or the physical interventions for of spatial-technological segregation at the borders of Europe (van Reekum, 2016). The second problem is about placing the displaced populations as the source of the problem instead of subjects trying to manage the problem despite existing structural constraints. It causes “blaming refugees for their own suffering” (Mavelli, 2017: 824). The third problem is its Eurocentric implications: it implies that a social issue has crisis-level significance only and only if or when it is a problem of and to Europe. In other words, it implies that the problem would not exist, only if we could get rid of its link to Europe. Thus, it victimizes “Europe,” of “unfathomable conflicts erupting elsewhere, derived from the incapacity or incompetence of (postcolonial) ‘others’ to adequately govern themselves” (De Genova, Tazzioli, and Alvarez-Velasco, 2016: 12).

Despite its unique historicity, the “European refugee crisis” is not a new one; it has a continuity with the historical cases of Europeans’ dealing with” variously designated Others, who may be an “outsider” (e.g., migrants) or even an autochthonous insider (e.g., European Muslims. The earliest post-colonial studies literature recognizes the self-essentializing and other-essentializing in Europe in varying historical configurations. Therefore, “the Orient has helped to define Europe (or the West)” (Said, 1978: 1) as much as “Europe is the creation of the Third World” (Fannon, 1961: 102). Recent literature also recognizes continuity with colonialism and post-colonialism not only for European strategies of essentializing themselves and the others in racial terms but also for excluding the others, by xenophobia, Islamophobia, even though actually existing European (post-)colonialisms vary nationally and multiple and differentiated in discourses and practices (see Ponzanesi, 2012: 57). Furthermore, specifically for the “European refugee crisis,” scholars such as Caoimhe ODwyer link “the crisis” to “the colonial enterprise of the European nations with the mindset of civilizational superiority” and present the “crisis” as “[Europe’s] struggle against itself and its preconceptions of what Europe and European values stand for” (ODwyer, 2018).

The “European refugee crisis” is, indeed, a reflection of the European residents’ anxiety regarding defining “Europe” “Europeans,” “Europeanness” in relation to the post-2015 migrants. It is worth noting that such anxiety may not be unique to Europe or would not always cause the deployment of the “crisis” discourse (for a discussion on how mass migrations may not be framed as “crisis,” see Sert and Danış, 2021). Yet, European residential responses to migrations after 2015 reveal such a shift from anxiety to “crisis”, regarding the physical and symbolic borders of Europe.

This article proposes a new way of seeing the “European migration crisis,” as a crisis of liberal tolerance idea. Accordingly, European residents have attempted to resolve “the crisis” about Europe’s physical and symbolic borders by

resorting to the liberal tolerance notion. Yet, such resolve by resorting to the liberal tolerance notion, however, created its own crisis: the permanent yet differential exclusion of migrants. Based on the empirically grounded literature, I claim that migrants face *permanent* exclusion, from either the European territories or the European identities' symbolical boundaries and more importantly from the possibility to define, control, and monitor their own communal boundaries and their relationship with the broader society. Such exclusion is, however, *differential* considering how migrants face differentiated exclusionary modalities by European civilian responses such as those against all migrants, those welcoming all migrants, and those welcoming only some migrants. I name these modalities of exclusion as liberal intolerance, indifferent tolerance, and differentiating tolerance. The next section examines the conceptual and operational aspects of the liberal tolerance notion before discussing the modalities of exclusion by European civilian responses in the last section.

2. LIBERAL TOLERANCE NOTION AND RESPONSES TO “EUROPEAN MIGRATION CRISIS”

The “tolerance” notion is affiliated with liberal political thought in Enlightenment Europe. Classical literature presents liberal tolerance as one free subject's neutral, open, and permissive relation with another when they have different versions of “good” (Kautz, 1993) while critical literature sees it as an asymmetrical relationship of endurance and investigates its conceptualization, central tenets, operational principles, and outcomes.

First, “tolerance” is neither transparent nor virtuous or universal; it is “historically and theoretically variable in purpose, content, agents, and objects” (Brown, 2006: 4). For instance, under contemporary liberalism, the tolerant subject is implied as civilized, and “free,” from Western societies and the tolerated subject is presented as the “barbarian,” “fundamentalist,” from non-Western societies (Brown, 2006: 177). The tolerance notion is rooted in the intellectual trajectory of European liberalism and has historically been utilized by European communities in relation to various “outsiders” (see Stolcke, 1995); however, tolerance may be deployed by “non-Europeans” to other communities or by European communities for each other (e.g., “the nesting Orientalisms” concept refers to such Orientalizing within European communities as “primitives,” see Bakić-Hayden and Hayden, 1992; Bakić-Hayden, 1995). Therefore, tolerance discourse is adaptive to the context while its operation of essentializing the Self and the Other and their relationship is constant. Therefore, I examine the deployment of the liberal tolerance by European residents, who variously draw and re-draw the border between the “Europeans” and “migrants” within the context of the “European refugee crisis.”

Second, the liberal tolerance idea indicates that “the tolerant” subject essentializes itself and the designated others and categorizes them into various segments. Ultimately, a relation of tolerance implies that of “intolerance,” i.e., not enduring an unacceptable version of good (Pierpan, 1996). Thus, the world of the liberal tolerant subject is divided into at least three versions of good, of “the tolerant” subject, “the tolerable” subject, and “the intolerable” subject. Furthermore, “the tolerant” subject is located as the normal, neutral, and unmarked while the rest are attributed with presumably inherent ethnic, racial, sexual identities (Brown, 2006: 44-45), which serves “depoliticization” of the political issues (e.g., inequality or marginalization) and their reduction to individual or group troubles (Brown, 2006: 15). In Europe after 2015, such essentialization is done either by racializing (De Genova, 2017) or by culturalizing the other (Minkenberg, 2000; Badano and Nuti, 2018; Brubaker, 2017). The “tolerable” and “intolerable” migrant distinction is made in terms of various “deservingness” frameworks, as discussed in the literature (e.g., Holzberg, Kolbe and Zaborowski, 2018; Marchetti, 2020; Hinger, 2020; Sözer, 2021). Both “tolerable” and “intolerable” migrants are presented as “culturally different,” but the former is seen as culturally compatible while the latter is seen as incompatible, with the residential culture (see Hinger, 2020; Marchetti, 2020).

Third, the liberal tolerance idea entitles “the tolerant” subject for defining the terms and conditions of the relationship with others since the tolerance discourse is “a discourse of power” (Brown, 2006: 15). The tolerant subject decides the “threshold of tolerance;” it controls not only what and how is tolerated but also when and how it suspends tolerating (Hage, 2000: 87, 93). This also means the tolerant subject is empowered to be able to act intolerantly (Hage, 2000, 86-87). In contemporary liberalism, tolerance suspends based on the tolerant subject’s assumptions about “civilization”: The limits of tolerance are the limits of civilization and perceived threats to civilization cause suspending the tolerance (Brown, 2006: 191). Therefore, those who are seen as “the intolerable” ones are framed as “externally dangerous since inherently internally oppressive” (Brown, 2006: 203), and “the civilized” may act in an uncivil manner. Therefore, contemporary liberalism “legitimizes liberal polities’ illiberal treatment, ... without tarring the “civilized” status of the aggressor” (Brown, 2006: 178-179). In the case of post-2015 migrations, several examples of uncivil acts in the name of civilized values are witnessed, e.g., the rise of surveillance of the borders and people in the name of humanitarianism and human rights; the criminalization of assistance to irregular migrants; the use of Frontex at the European borders; incidents at the Hungary border and the Balkan route.

Fourth, most importantly, tolerance is an antagonistic way of engaging with “the difference.” It is “neither neutral” nor “respectful” to the differences; on the contrary, it has “an attitude or a condition of disapproval, disdain, or revulsion

with a particular form of overcoming” (Brown, 2006: 25). Strikingly, the tolerance discourse both bares and tries to “manage” such antagonism by “normalizing” and keeping the difference a constant. (Brown, 2006: 26-28). “The tolerant” subject, simultaneously, “incorporates” and “maintains” its “differences” from the Other (Brown, 2006: 27-28).

Such engagement characterizes anti-immigration and solidarity responses as well. Specifically, on the one hand, anti-immigration approaches claim the incommensurability of migrant and local cultures, as a pretext for presenting all migrants as “intolerable” (see Badano and Nuti, 2018; Brubaker, 2017; Minkenberg, 2000) and, on the other hand, solidarity approaches present tolerable migrants’ cultures as compatible with the local culture. Yet, both approaches take the local and migrant “differences” for granted and “maintain” and strictly monitor differences, even when migrants are allowed entry to European territories (see examples in Baban and Rygiel, 2017; Koca, 2019; van der Veer, 2020). Then, as I argue, migrants framed as “the intolerable” (by both anti-immigration and some solidarity approaches) are straightforwardly denied entry into European territories. The migrants framed as “tolerable” become liminal by neither fully accepted nor fully rejected while facing “incorporation” into the political borders of “Europe” while denied from the “incorporation” to the symbolic borders of “Europeanness.” Further, to remain “tolerated,” they “perform” “deserving migrant” roles (for empirical studies on such performances, see Huschke, 2014; Borrelli, 2020; Ratzmann, 2021). Therefore, I argue that for both anti-immigration and solidarity approaches the underlying liberal tolerance idea has caused *migrants’ exclusion* in differentiated modalities, namely, the liberal intolerance, differentiating tolerance, and indifferent tolerance modalities. In the next section, I discuss these modalities based on the empirically grounded studies on anti-immigration and solidarity responses after 2015.

3. EUROPEAN RESIDENTIAL RESPONSES TO “EUROPEAN REFUGEE CRISIS”

This section examines the European responses to migrations in Europe after 2015 in terms of three modalities of migrants’ permanent yet differentiated exclusion, i.e., liberal intolerance, indifferent tolerance, and differentiating tolerance. All three modalities are rooted in the liberal tolerance notion while they indicate different “thresholds of tolerance” (Hage, 2000: 83). The section explores such thresholds in three modalities of liberal tolerance focusing on the empirically grounded literature. First, the liberal intolerance modality of the anti-immigration responses rejects *all* migrants and totalizes them as “intolerable” ones. Second, the indifferent tolerance modality also totalizes migrants by seeing all as “tolerable” ones, as they are utilized by those solidarity approaches that welcome *all* migrants. Third, differential tolerance modality is seen among some solidarity approaches

welcoming only some migrants; it is a conditional form of tolerance. Empirical studies reveal that both various anti-immigration and solidarity approaches exclude migrants in differentiated forms, ranging from denying migrants from European territories to denying migrants from the symbolic borders of the European identity, and more importantly, denying migrants from controlling their own communal borders, envisioning their place in the host countries, and forming relationships on their own terms in the broader society.

Anti-Immigration Responses with Liberal Intolerance Modality

Anti-immigration Responses as Liberal but Intolerant Responses

The academic literature affiliates the anti-immigration approaches with the rise of far-right, populism, irrationality, and nativism (see Vaughan, 2021). This rise is seen as exceptional and explained in terms of socio-economic developments, e.g., competitive threat (see Polavieja, 2016; Kuntz, Davidov and Semyonov, 2017), ideological formations, e.g., racial prejudice (see Gorodzeisky and Semyonov, 2016), cultural differences (see Heizmann, 2016), or fear of crime and intergroup contact particularly regarding the Muslims, Jews, and Roma (see Gorodzeisky and Semyonov, 2019).

The rise of anti-immigration approaches has been presented as alarming since they are illiberal, but I argue that anti-immigration approaches are acting in harmony with liberal principles even when they are intolerant. Some scholars argue that they are illiberal since such approaches deny migrants refugees “the status of equal persons” or deprive them of using the “capacity to become fully a cooperative member of the society” (Badano and Nuti, 2018: 150). However, they also note that the supporters of anti-immigration approaches neither identify with illiberalism nor want to destroy liberal institutions (unlike racists or neo-Nazis); on the contrary, they present themselves as the “guardians of liberal values against the threat posed by ‘others’ whom they (unreasonably) see as inherently unfit for citizenship in a liberal society” (Badano and Nuti, 2018: 150-151). The difference between perceptions of scholars and perceptions of the members of the anti-immigration movement is striking. I argue that the difference is not about how anti-immigration approaches are illiberal when they claim otherwise. It is about how anti-immigration approaches, in fact, utilize the exclusionary mechanisms of liberal tolerance, specifically as “the tolerant subject” they may suspend tolerance (Hage, 2000) and “the liberal subject” they may act illiberally (Brown, 2006) for “defending civilization.”

Other scholars see anti-immigration approaches as illiberal because they emphasize “a populist and romantic ultranationalism” as opposed to “liberal and pluralist values of freedom and equality and the related categories of individualism and universalism” (e.g., Minkenberg, 2000: 174). They see

nationalism as “radicalizing ethnic, religious, cultural and political criteria of exclusion” (Minkenberg, 2000: 175). They reduce liberalism to individualism when nationalism as a collectivist ideology is presumed illiberal. Yet, critical scholarship on nation-states (e.g., Hayden, 1996), nation-state system (e.g., Malkki, 1992), and democracy (e.g., Mann, 2012) state that the nation-states and nation-state system is inherently exclusionary in collectively including only members of titular nations and excluding the rest, such as minorities and refugees; therefore, anti-immigration approaches are not particularly illiberal.

Anti-immigration responses, indeed, are too heterogeneous, contextually and historically changing to be tagged as “illiberal.” Scholars such as Rogers Brubaker state that far-right anti-immigration stances do not act uniformly; on the contrary. “a new cluster” of right-wing populism emerged “in Northern and Western Europe –especially those of the Netherlands, France, Scandinavia, Belgium, Austria, and Switzerland” which promote not “nationalism” but “civilizationism.” This civilizationism stresses “an identarian Christianity, a secularist posture, a philosemitic stance, and an ostensibly liberal defense of gender equality, gay rights, and freedom of speech” (Brubaker, 2017: 1193). Another example is the anti-immigration responses to Syrian migrants in Turkey, which originally entails not the right-wing conservatives⁴ but the central left-wing parties within the context of opposition to the JDP government.⁵ In sum, the anti-immigration responses to migrations after 2015 are neither illiberal nor violate liberal norms but within the framework of liberalism; they utilize the liberal intolerance idea while declaring all migrants as “intolerable” and utilize various patterns of exclusion for them, as I discuss in the next part.

Patterns of Exclusion under Liberal Intolerance Modality

Anti-immigration responses exclude by totalizing all migrants as “intolerable,” and their modality exclusion is meaningful within the broader historical framework of the patterns of migrants’ exclusion in Europe, such as racism, new racism, and cultural fundamentalism (Stolcke, 1995). First, “racism” highlights the arbitrarily picked biological differences between the European and its Other for justifying a hierarchical order. This order is seen as permanent due to the interminable nature of biological differences; therefore, racism causes dehumanization, enslavement, and physical extermination, for instance making migrants “disposable” via biopolitical tools in and at the borders of Europe.

---

⁴ The issue of Syrian refugees in Turkey has polarized pro-and anti-JDP stances in the 2011-2015 period (Altındağ and Kaushal, 2017) while the polarization is reduced through time (see Apaydın and Müftüler-Baç, 2021). The JDP’s support of refugees is presented as for “ideological-sectarian reasons” (Gümüş and Eroğlu, 2015) with “a pragmatic and selective approach” favoring Sunni Arab Syrians (Korkut, 2016: 18).

⁵ In Turkey, political parties’ propaganda material before the 2015 elections as rhetorical tools reveals the distinctions across the political parties.

Second, “new racism” highlights the cultural differences in justifying a hierarchical order. Therefore, presumably culturally superior “Europeans” bare the “white man’s burden” by transforming the supposedly culturally inferior via “civilizing missions” in colonies or by integration projects in the host country. Third, “cultural fundamentalism,” also emphasizes the *incommensurability* of cultural differences between “Europeans” and others (Stolcke, 1995). Cultures are seen as isolated, coherent units; they are not hierarchically located, and all deserve respect, but the culturally separate groups should enjoy their culture in their own spaces. This suggestion often causes the ghettoization and the physical exclusion of migrants (e.g., via non-acceptance or deportation).

In the literature particular literature on anti-immigration approaches only a few scholars affiliate anti-immigration approaches with traditional racism. Such hesitancy is related to Europe’s historical reductionism of “racism:” As David Theo Goldberg argues, “racial Europeanism” operates on the principle of “referring to the presumptive elision of the analytical concept of race with the essentialist conceits of race-ism, and the pervasive reduction of any question of “racism” in European contexts to the historical experience of the Nazi Holocaust” (in De Genova, 2016: 77-78 and De Genova, 2018: 1769). Yet, as Nicholas De Genova argues, the recent European refugee crisis is all about race. Accordingly, “putative non-Europeans are overtly de-racialized as a heterogeneous group but then re-racialized by using supposedly more inclusive terms such as “Muslims” or “refugees” for “Blacks” or “Arabs” (De Genova, 2018: 1777-1778). Refugees are also racialized visually as stated by Marcelo Maneri: “On one side were light-skinned Syrians, whose portrayals were marked by more frequent close focus, the expression of human emotions, familial settings, and occasional eye contact with the photographer” (Maneri, 2021: 15).

Alternatively, anti-immigration approaches underline the cultural differences; yet they do not utilize “new racism” since it translates sees cultural differences hierarchically and transforms them into integration policies for migrants. Anti-immigration approaches utilize “cultural fundamentalism” in claiming the incommensurability of residents’ and migrants’ cultures in national or civilizational terms (see Badano and Nuti, 2018; Brubaker, 2017; Minkenberg, 2000). Migrants’ integration is seen as neither possible nor desirable; they need to be outside the sight of the residential communities. Thus, anti-immigration responses cause exclusion, by migrants’ denial of entry at the borders and their deportation, if not their segregation and ghettoization inside the host country. For instance, David Miller and Michael Waltzer make cultural fundamentalist justifications for denying entry to the refugees, such as “the preservation of the culture,” “social coherence,” and “communal independence and self-determination,” (see Miller and Waltzer in Wellman, 2008: 118-119), while Heath Wellmann utilizes a nativist justification for the denial of entry on the grounds

that states have the responsibility to “the compatriots” rather than the “foreigners we do not equally owe” (see Waltzer in Wellman, 2008: 139).

In sum, the anti-immigration view is a liberal form of intolerance. It is *liberal* in exclusion of the migrants as “illiberal,” “uncivilized” or “culturally incompatible” with the host society and therefore as “intolerable” ones. The intolerable others are excluded in the end by racialization or culturalization for their national or civilizational cultural differences that caused their support for policies, and practices against the entry of migrants and for the segregation or the deportation of the already arrived.

Solidarity Approaches with Differentiating and Indifferent Tolerance

Solidarity Responses as Differentiating or Indifferent Tolerance

After the post-2015 migrations solidarity approaches are the other residential, civilian responses that include volunteers, grassroots initiatives, and political activists. Their welcome to refugees inside and at the borders of Europe is affiliated with liberalism and positive values such as humanism, universalism, freedom, and equality. Although academic and policy studies present solidarity approaches as morally superior for their seemingly inclusive stances, as I argue, they are also rooted in the liberal tolerance notion and display its two modalities: differentiating and indifferent tolerance.

The *differentiating tolerance* modality is a conditional form of solidarity for distinguishing “tolerable” and “intolerable” migrants, and it excludes “intolerable” migrants straightforwardly (no different than the anti-immigration) and includes “the tolerable” migrants only conditionally and partially. The *indifferent tolerance* modality appears unconditional in welcoming *all* migrants; it is indifferent to distinguishing “the intolerable” and “the tolerable” migrants. Yet, such a seemingly unconditional welcome is also conditional. Conditions for an unconditional welcome are migrants’ compliance with the “tolerable” migrant role, their permanent performance of the migrant identity, their compliance with the tolerant Self’s terms and conditions for the migrant and local relationship, and their silence about controlling and monitoring their own group boundaries within the broader society.

Existing literature on the solidarity approaches often stresses the perspectives of the residents, i.e., the “tolerant subject.” Specifically, it examines solidarity approaches for their actors’ motivations and their place in the humanitarian space. The first theme is about the motivations of the residents in solidarity movements. Some mention individualistic motivations, e.g., their impulsive and emotional urge (Povrzanovic and Mäkelä, 2019) or rational justifications (Karakayalı, 2017: 13). Others mention interpersonal motivations for generating “mutual

expectations ...and evolving and open-ended relationships” (Boccagni and Giudici, 2021: 10). Others state their unplanned and unintended apolitical engagement leads to political results, such as how acts of “private hospitality,” i.e., volunteers’ provision of private housing” might oppose governments and anti-refugee groups (see Monforte, Maestri and d’Halluin, 2021: 686) or when volunteers’ “practices of care” initiate new forms of citizen-refugee engagement in informal spaces (see Stock, 2017: 11). A second theme is about the solidarity approaches’ place in the humanitarian space. Earlier literature presents them as supplementary to the states for “solidarity and hospitality” that “the state institutions cannot provide” (Karakayalı and Kleist, 2016: 66) and for “the initial care and integration needs of the refugees” that are absent in official interventions (Simsa, 2017: 90). Others see solidarity approaches as a challenge to the states for transforming their policies on refugees by persuading the government to accept migrants (Koca, 2016: 105). In examining solidarity movements, these studies stress on the residents’ concerns, without problematizing solidarity movements’ envisioning of the migrants or their relations with migrants.

Studies on solidarity movements often focus on their intended impact on migrants without examining whether they are actualized. For instance, Katerina Rozakou underlines solidarity movements’ intentions for “radicalization of solidarity” as a political position (Rozakou, 2017: 99) by rejecting both humanitarian and volunteer identity; remaining skeptical of NGOification and bureaucratization of humanitarianism and seeing their own work beyond the distribution of aid and for forming lateral, egalitarian relations with the refugees (Rozakou, 2017: 103). Similarly, Baban and Rygiel recognize the solidarity initiatives’ intention for “radical communitarianism” by forming egalitarian relations between residents and migrants and by challenging the citizen vs non-citizen, insider vs outsider dichotomy and hierarchy” (Baban and Rygiel, 2017: 98). On the other hand, such intentions do not mean their realization automatically. For instance, Robin Vandevordt and Larissa Fleischmann argue that solidarity movements are torn apart between present-day concerns about relief activities and future concerns about bringing “structural changes to refugees’ living conditions” (Vandevordt and Fleischmann, 2021: 195). Similarly, Health Cabot discusses that the solidarity movements recognize their movements’ unfulfilled potential due to uncontrollable circumstances, and their movements’ emergence within the existing forms of inequalities instead of showing “a radical break from the neoliberal present” (Cabot, 2016: 154). These studies regarding the political intentions of solidarity movements, whether they are fulfilled or not, indicate one point: the resident and migrant relations, howsoever they are intended to be egalitarian, are defined in terms and conditions of European residents in solidarity movements.

In various modalities of liberal tolerance, including the differentiating and indifferent tolerance of the solidarity approaches, the “tolerant subject,” decide the “threshold of tolerance” (Hage, 2000), i.e., to whom, when, and how to display

“tolerance” and migrants’ have no control or even a say on any of these processes or their own communal identity or their relationship with the broader society. In both differentiating and indifferent tolerance modalities, the resident-migrant distinction is essentialized and accentuated; migrants are carved into “intolerable” ones and “tolerable” ones, unless they are totalized as the “tolerable” ones (in the case of indifference tolerance); the “tolerable” ones are accepted while “intolerable” ones are rejected.

The distinction between the “tolerable” and “intolerable” migrants is based on various criteria. On the one hand, indifferent tolerance causes some solidarity approaches’ welcoming *all* migrants as “tolerable” due to “common humanity” (Baban and Rygiel, 2017), in symmetry with liberal intolerance of anti-immigration approaches rejecting all immigrants by declaring them “intolerable” by racializing or culturalizing their differences (De Genova, 2017; Brubaker, 2017). On the other hand, differentiating tolerance causes some solidarity approaches to categorizing migrants as “tolerable” or “intolerable” ones based on pre-defined “deservingness” frameworks (Holzberg, Kolbe and Zaborowski, 2018; Marchetti, 2000; Hinger, 2020).

Imposing categories for forced migrants is not a new development. Earliest, Roger Zetter discusses “the proliferation of new labels” (e.g., refugees or migrants, forced or voluntary migrants; economic or political migrants) which “at best nuance interpretation, at worst discriminate and detach claimants from the core attribute of being a refugee—international protection” (Zetter, 2007: 176). To complicate things a little more, these newly emerged categories further divided forced migrants. For instance, the category of “vulnerable refugee” emerged in the early 2010s due to the neoliberal transformation of humanitarianism, which indicates a shift in the humanitarian concerns from assisting all refugees to only the “vulnerable refugees” (Sözer, 2020: 2167). A similar shift from “a regime of rights” to a “regime of deservingness” emerged (Marchetti, 2020: 244); the deservingness brings migrants protection while “undeserving” ones are left alone (Marchetti, 2020).

The categories of “deserving” or “vulnerable” refugees are historical, contextual, and depending on actors’ political-ideological, gendered, ethnoreligious orientations (Sözer, 2021a) The elusiveness of the “vulnerability” concept causes its incoherent, contradictory, and even subversive implementations on the ground (Sözer, 2021b). The framework of “deservingness” is no less ambiguous. For instance, Sophie Hinger states “the link and tension” at the municipal and national levels regarding the “deservingness” frameworks (Hinger, 2020: 20). On the national level, migrants’ “deservingness” is measured regarding their relation to “the German national culture,” “likelihood to stay,” seeking for “integration” in the labor market and integration courses (Hinger, 2020: 23-27)

while on the local level, migrants' "deservingness" is decided by municipalities before migrants' arrival in terms of their likelihood to stay (Hinger, 2020: 35).

Second, "deservingness" frameworks reflect the expectations of the European residents from migrants in material and moral terms. For instance, Chiara Marchetti points out the significance of "moral consideration" for the "deserving" status of asylum-seekers in Italy: they need to prove that they really are refugees; that they "demonstrate the willingness to fully integrate into their receiving country's community of value (or to prove they can become a 'good citizen')" (Marchetti, 2020: 240); that they need to take "the economic burden they supposedly placed on the economy;" that they need "to demonstrate... willingness to join the community of value, express their gratitude towards Italian society and institutions" by joining to voluntary projects and showing good behavior (Marchetti, 2020: 244). Similarly, Holzberg, Kolbe and Zaborowski also state the moral and material consideration for the "deservingness" status of refugees in Germany by calculating their advantages and disadvantages to the host society, particularly to the economy (in terms of productivity, educational attainments, and skillsets), state security (as Muslims who constitute a potential security threat vs Muslims open for assimilations) and gender relations (men as "bad" refugees and women and children as "good" refugees) (Holzberg, Kolbe and Zaborowski, 2018: 535-536).

Often, particular "deservingness" and "vulnerability" frameworks may operate in tandem with existing essentializing discourses and racializing and culturalising assumptions. For instance, European responses to various groups of forced migrants in reveal such complexities: European responses use racialization in treating African and Syrian migrants and categorizing them as "intolerable" and in treating Bosnian, Kosovar, and Ukrainian refugees as "tolerable ones" in defining entry and assistance (see Sajjad, 2022). Further within the same group of refugees, for instance, in the recent case of Ukrainian refugees, a further division is made between the "blond and blue-eyed" "tolerable" Ukrainian refugees and racially marked groups from Ukraine, such as African students as "intolerable" ones in deterring or allowing entry (see Dovi, 2022). Even more, the existing "deservingness" frameworks are further complicated by the "vulnerability" discourses that permit not all "genuine" Ukrainians but only the vulnerable ones in line with the essentialized yet generic categories of vulnerable groups: women, children, elderly and disabled (Schlegel, 2022) when only women and children could flee (VOA, 2022). The next part focuses on forms of exclusion under differentiating as well as indifferent liberal tolerance modalities of solidarity responses.

Patterns of Exclusion under Differentiating and Indifferent Tolerance

The literature presents solidarity approaches as humanistic and inclusive due to their efforts for the betterment of migrants' lives and their intentions for radically transforming the migrant and resident relations compared to states, and international actors, humanitarian organizations. Such efforts and intentions, however, do not automatically prevent migrants' exclusion. On the contrary, solidarity responses also become exclusive when they resort to liberal tolerance principles in defining their relations with migrants. This part discusses how solidarity responses may recalibrate migrants' exclusion and reproduce their already-existing exclusion by anti-immigration responses, the states, or humanitarian actors.

The literature on European responses to migrations underlines the exclusion of only the “undeserving” or “intolerable” migrants while “deserving” and “tolerable” migrants are also excluded. First, “deservingness” frameworks result in a “stratified process” of integration and disintegration (Hinger and Sweitzer, 2020: 4), i.e., the disintegration of some migrants serves to the integration of others and vice versa (Hinger and Sweitzer, 2020: 3). Second, “deservingness” frameworks may cause migrants' exposure to either humanitarian or securitization discourses (Holzberg, Kolbe and Zaborowski, 2018). Such frameworks operate as “a staircase model,” i.e., “a scalar, reward-and-punishment model to better discipline individuals and educate them on the community of value” (245). As a result, migrants are promised gradual inclusion based on their behavior and they face punishment in the cases of non-compliance by means of discipline, surveillance, tracking, and containment (Marchetti, 2020: 246-247).

This article argues that it is not the “intolerable” migrants who face exclusion; all migrants face a permanent yet differential exclusion. Solidarity responses are neither unconditional nor all-inclusive. On the one hand, “the intolerable” migrants are excluded by being denied access to the host territories, and if not, by containment in detention centers or other territorially confined areas, e.g., hotspots or ghettos at the urban centers; and by deportation from the host territories (see Hinger, 2020; Marchetti, 2020). For the solidarity approaches as well, *for the intolerable Other, the exclusion is complete but for the tolerable Other, the inclusion is only partial*. On the other hand, the inclusion of “the tolerable” migrants are imperfect; they are seemingly included by being physically allowed for entry to the host territory, provided with accommodation, and granted social rights; yet they are excluded from the European identity. They must remain as “the migrant” and perform the designated “migrant” roles, (see Huschke, 2014; Borrelli, 2020; Ratzmann, 2021). The most exclusionary aspect of solidarity approaches is their insistence on defining the terms and conditions of the migrant-resident relationship, without allowing migrants to define their own communal boundaries or to decide their terms of engagement with the broader society.

The patterns of migrants' exclusion are trackable in the empirically grounded studies on solidarity approaches. First, "the tolerable" migrant status is not permanent; the "tolerable" migrants face constant alertness and may turn into "intolerable" ones when they do not fulfill the residents' expectations. As stated by Leike van der Veer, solidarity movements should not be affiliated with merely "care" because their activities in the name of caring for the refugees can be controlling if refugees are at once considered as "at-risk" and "high risk" (van der Veer, 2020: 376). Solidarity movements also utilize the "risk" narrative to justify their engagement with refugees: "refugees contain future risks" unless help is offered (van der Veer, 2020: 377). Furthermore, seeing migrants as a potential risk factor causes solidarity approaches to utilize "an exclusionary logic that condemns those who do not live up to the ideal of active citizenship as scroungers." Then, the welcomed "tolerable" refugees may become the "intolerable" or "unwanted" refugees since they are portrayed as dependent, passive, and far from being self-reliant (van der Veer, 2020: 377-378).

The literature presents solidarity approaches as progressive projects with a political agenda that poses an alternative to the power-laden institution, such as NGOs, INGOs, and the states, and that challenges the structural power asymmetries between the resident and migrant, citizen and non-citizen, giver and receiver. Yet, anecdotal evidence reveals the emergence of new forms of exclusion during resident-migrant encounters on an everyday level. The resident-migrant relationship is characterized by mutual expectations while the impact of the unmet expectations is not symmetrical; the unmet expectations of the "tolerant" residents may lead to "tolerable" migrants' exclusion. For instance, Monforte, Maestri and d'Halluin examine volunteers' provision of private housing for migrants as "private hospitality." Accordingly, "hosts feel responsible towards their guests because, as 'new family members,' they are recipients of their affection and love" (Monforte, Maestri and d'Halluin, 2021: 686). Thus, refugees unfulfilling the expectations, e.g., "willingness to share their time, thoughts, and stories... (either because of communication barriers or because of an emotional distance)" are framed as "ungrateful," and sometimes risk being excluded from the host's circle of affection" (Monforte, Maestri and d'Halluin, 2021: 686). The authors clearly state that "private hospitality" might have challenged the existing macrostructural exclusions but in fact forms "new boundaries of inclusion and exclusion" in the private sphere (Monforte, Maestri and d'Halluin, 2021: 686).

Solidarity responses may employ the categories, concepts, criteria, methods, and language of those which exclude the refugees in the first place. For instance, Burcu Toğral Koca states that grassroots solidarity movements have challenged "local bordering practices" in "statist bureaucratic and institutional structures, regulation of rights and entitlements and cultural/ideological boundaries, and

spatial differentiation” in addition to challenging the existing spaces of exclusion (in housing and labor market) and creating “new spaces of inclusion” (such as sporting activities, cooking days, dinners, art initiatives, local festivals) (Koca, 2019). Yet, the same grassroots movements at the end get “integrated with formal state structures” and thereby started employing states’ “bordering practices” between “the deserving” and “undeserving” refugees (Koca, 2019: 546). Simply, solidarity movements got appropriated; they became agents of global humanitarian discourse and engage with migrants by using the host’s methods, means, and aims for “migrant’s empowerment” (Koca, 2019: 558).

Furthermore, some solidarity initiatives, despite their original intent for transforming the resident and migrants’ power asymmetry, may suggest setting limits to these relations on their own terms. For instance, Fevzi Baban and Kim Rygiel examine the solidarity movements that pledge to the idea of “radical communitarianism” (i.e., the “desire to live and engage with others but also be transformed by those considered as potentially different or as an outsider” in Baban and Rygiel, 2017: 101) and the idea of “radical cosmopolitanism,” (i.e., the desire to engage with the other in these terms owing to common humanity (2017: 103). These movements suggest a non-exclusive relationship with the migrants; they underline the need for open and mutually transformative relationship that actively destabilizes the resident-migrant dichotomy. Such engagement would be under the control of “not the host but the guest;” more importantly, it requires not ignoring but embracing the Other’s particularities as “unconditional hospitality” (Baban and Rygiel, 2017: 103-104) following Derrida’s conceptualization (2017). However, even these scholars who recognize the politically transformative potential of such solidarity approaches admit the potential for conditionality in this relationship. They explicitly state the following: “the circumstances of limiting ‘unconditional hospitality’ are only justified when there is a need to secure the conditions of hospitality” (Baban and Rygiel, 2017: 104). The limits for “unconditional hospitality,” in the end, are set by the resident; the residents re-install the very power asymmetries they intended for overcoming.

The anecdotal evidence from the empirically grounded literature on solidarity initiatives reveals that macro-structural power asymmetries dictated by the nation-state system, states, international organizations, and humanitarian actors either infiltrate into or are undone and redone in new ways. Solidarity approaches, even the radically transformative ones, may resort to the exclusionary operational principles of liberal tolerance principles. Migrants in Europe need to perform the roles designated to migrants, render the resident and the migrant distinction unchallenged; and more importantly, have no voice in the terms and conditions of engagement with the broader society but comply with the host’s notions.

4. CONCLUSION

This article argues that the so-called “European refugee crisis” is also the crisis of the liberal tolerance idea. Despite its unique historicity, the “European refugee crisis” indicates a historical continuity with the cases of European engagement with varying Others including indigenous insiders (e.g., European Muslims or Roma) and “outsiders” (e.g., post-colonial migrants). Thus “Europe” have acted as a homogeneous unit (Fanon, 1961; Said, 1978, De Genova, 2016) despite its inner diversities in colonial and post-colonial contexts (Ponzanesi, 2021) by self- and other-essentializing in racial or cultural terms (ODwyer, 2018, De Genova 2016) and by exclusionary discourses such as racism, new racism, cultural fundamentalism (Stolcke, 1995). The “European refugee crisis” reflects the historical anxiety in defining the physical and symbolic borders of “Europe;” European residential responses, howsoever they are internally and externally diverse (Cantat, 2021; Brubaker, 2017), indicate an attempt to “manage” the “crisis” by resorting to the exclusionary principles of the liberal tolerance notion; yet, such resorting caused its own “crisis:” the permanent yet differential exclusion of varying groups of migrants after 2015.

The European residential responses to the migrations are presented in binary terms: the anti-immigration responses as illiberal, intolerant, irrational, emotional, violent, and exclusive (Minkenberg, 2000; Brubaker, 2017) and the solidarity responses as liberal, tolerant, rational, humanistic, and inclusive (Rozakou, 2017; Baban and Rygiel, 2017). Contrary to this moralizing view, I suggest that both responses are intellectually, historically, and operationally rooted in the European liberal tolerance notion. Further, both follow the same exclusive operational principles of liberal tolerance idea: first, the tolerant Self separates from the Other; second, it categorizes the Other into “the tolerable” and “the intolerable” versions; third, welcoming it excludes the “intolerable” ones while including the “tolerable” ones but only partially, considering the physical borders and symbolic boundaries in the relation of the Self with the Other.

European residential responses after 2015 show that for the intolerable migrant, the exclusion is complete but for the tolerable migrant, the inclusion is only partial. On the one hand, the “intolerable” migrants are straightforwardly excluded from European territories (see Hinger, 2020) and from the European society due to their presumed unbreachable racial or cultural differences that are seen as incompatible with “Europe” (see Stolcke, 1995; Heizmann, 2016; Brubaker, 2017). On the other hand, “the tolerable” migrants are included but only partially by allowing their entry from the borders of “Europe” yet excluded from the symbolic borders of an essentialized “Europeanness.” Their “inclusion” is on the condition that they remain “tolerable.” by that they keep European resident and migrant boundary remain intact and unchallenged (Hinger, 2020); that they

act on the terms and conditions defined by the residents (Koca, 2019; der Veer 2020; Boccagni and Giudici, 2021).

The article examines European civilian responses of anti-immigration and solidarity approaches and argues for migrants' permanent yet differentiated exclusion. By exclusion, I refer to acts of denial of migrants' access to sources and rights, including their denial of entry to hosts' territories, denial of the symbolic boundaries of the host societies, and more importantly, denial of re-defining, controlling their own communal boundaries in the and deciding their own terms of engagement with the rest of hosting society. They must remain as "the migrant" and perform the designated "migrant" role, (see Huschke, 2014; Borrelli, 2020; Ratzmann, 2021). The most exclusionary aspect of solidarity approaches is about migrants' denial from physical borders of Europe or symbolic boundaries of European communities but their facing impositions about the terms and conditions of the migrant-resident relationship and their inability to re-define their own communal boundaries and their own terms of engagement with the broader society. Instead, to prevent suspension of the tolerance, migrants must remain as "the migrant" and perform the migrant designated "migrant" role (see Huschke, 2014; Borrelli, 2020; Ratzmann, 2021), indicating the permanency of migrants' exclusion.

The article examines the migrants' permanent exclusion by focusing on its differential forms by asking not just "who is excluded?" (i.e., migrants variously located in accordance with varying "deservingness" frameworks") but "how are they excluded?" (i.e., these various migrants facing different modalities of exclusion). It problematizes the power asymmetry in the relation between the residential approaches and migrants, even in the case of seemingly the most inclusive responses and it examines the patterns of residential responses' border-drawing between various groups of migrants and themselves. Different than the earlier studies on "differential exclusion" (Castles, 1995) and "differential inclusion" (De Genova, Mezzadra, Pickles, 2015), I focus on not the state policies but civilian initiatives that appear to extent migrants' exclusion on the state level to the society level.

Accordingly, it names three modalities of exclusion by both anti-immigration and solidarity approaches in line with the liberal tolerance principles. First, anti-immigration approaches' *liberal intolerance modality* excludes all refugees categorically. On the other hand, solidarity responses exclude in two forms. The first, the *differentiating tolerance modality* causes exclusion by segmenting the refugees into real refugee vs non-refugee, deserving vs undeserving refugee, tolerable refugee vs intolerable refugee groups; then rejecting the latter group straightforwardly (no different than the anti-immigration approach in methods such as denial of entry, containment or deportation) and accepting the first group

by creating a constant state of struggle to prove their deservingness as the refugee (see Holzberg, Kolbe and Zaborowski, 2018; Marchetti, 2020; Maneri, 2021). Second, the *indifferent tolerance modality* causes exclusion, surprisingly, by welcoming all to the territories and the polity of Europe but at the cost of excluding them symbolically from the European identity. The inclusion is conditional; they must remain as “the refugee,” take on “the refugee” label and perform the refugee role. Thus, the resident-migrant intergroup boundaries are re-drawn and fortified, even by the most welcoming responses and even for the most “deserving” refugees.

Finally, the article makes a broader, critical point regarding the liberal tolerance notion, by focusing on several findings of my analysis of European anti-immigration and solidarity approaches as civilian responses to migrations after 2015. These findings are as follows: first, both responses are rooted in and resort back to European liberal tolerance idea in relating to migrants despite their contradictory claims, inner complexities, and opposite practical impact on immigrants’ lives. Second, the so-called “illiberal” anti-immigration approach is, in fact, in line with European liberalism and the so-called “inclusive” solidarity responses are no less exclusive than their anti-immigration counterparts if the issue is defending European identity’s symbolic borders. Third, moralizing presumptions based on unjustified sympathies and antipathies prevents us from diagnosing the gap between these approaches’ intentions and the realization of these intentions, which primarily have an impact on migrants. Then, the article makes some broader points: The liberal tolerance notion is a form of engaging with the plurality without embracing it, but it only serves to re-organize the plurality, only in accordance with the liberal subject’s own priorities, and only in its own terms and conditions. As the case of migrations to Europe after 2015 reveals, in such cases of conflict between liberalism and pluralism, an alternative resolution may be defending pluralism, radically.

BIBLIOGRAPHY

Altındağ, Onur and Neeraj Kaushal (2021), “Do Refugees Impact Voting Behavior in the Host Country? Evidence from Syrian Refugee Inflows to Turkey”, *Public Choice*, 186 (1): 149-178.

Apaydın, Samet and Meltem Müftüler-Baç (2021), “The Syrian Refugee Crisis Through the Lenses of Turkish Political Discourses: An Analysis of Deliberations in The Turkish Parliament”, *International Migration*: 1-20. DOI: 10.1111/imig.12949

Archibugi, Daniele, Marco Cellini and Mattia Vitiello (2021), “Refugees in the European Union: from Emergency Alarmism to Common Management”, *Journal of Contemporary European Studies*: 1-19. DOI: 10.1080/14782804.2021.1912718

Ataç, İlker (2016), “Refugee Protest Camp Vienna: Making Citizens through Locations of the Protest Movement”, *Citizenship Studies*, 20 (5): 629–646.

Ataç, İlker, Kim Rygiel and Maurice Stierl (2016), “Introduction: The Contentious Politics of Refugee and Migrant Protest and Solidarity Movements: Remaking Citizenship from the Margins”, *Citizenship Studies*, 20 (5): 527-544.

Baban, Feyzi and Kim Rygiel (2017), “Living with Others: Fostering Radical Cosmopolitanism through Citizenship Politics in Berlin”, *Ethics & Global Politics*, 10 (1): 98-116.

Badano, Gabriela and Alasia Nuti (2018), “Under Pressure: Political Liberalism, the Rise of Unreasonableness, and the Complexity of Containment”, *Journal of Political Philosophy*, 26 (2): 145-168.

Bakić-Hayden, Milica (1995), “Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia”, *Slavic Review*, 54 (4): 917-931.

Bakić-Hayden, Milica and Robert M. Hayden (1992), “Orientalist Variations on the Theme ‘Balkans’: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics”, *Slavic Review*, 51 (1): 1-15.

Barnett, Michael N. (Ed.) (2017), *Paternalism Beyond Borders* (Cambridge: Cambridge University Press).

Bauder, Harald and Lorelle Juffs (2020), “‘Solidarity’ in the Migration and Refugee Literature: Analysis of a Concept”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46 (1): 46-65.

Bellamy, Richard (1999), “Liberalism and the Challenge of Pluralism”, Iain MacKenzie and Shane O’Neill (Eds.), *Reconstituting Social Criticism* (London: Palgrave Macmillan): 153-170.

Boccagni, Paolo and Daniela Giudici (2021), “Entering into Domestic Hospitality for Refugees: A Critical Inquiry through a Multi-scalar View of Home”, *Identities*, 1-20. DOI: 10.1080/1070289X.2021.1909359

Borrelli, Lisa Marie (2020), “Should (S) he Stay or Should (S) he Go? – Street-level Suspicion and the Construction of the ‘(Un) deserving Migrant’”, *Geopolitics*, 1-24. DOI: 10.1080/14650045.2020.1814257

Brown, Wendy (2006), *Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire* (New Jersey: Princeton University Press)

Brubaker, Rogers (2017), “Between Nationalism and Civilizationism: The European Populist Moment in Comparative Perspective”, *Ethnic and Racial Studies*, 40 (8): 1191-1226.

Bryman, Alan (2012), *Social Science Methods* (New York: Oxford University Press).

Buonanno, Laurie (2017), “The European Refugee Crisis”, Dinan, Desmond Neill Nugent and William E. Paterson (Eds.), *The European Union in Crisis* (London: Palgrave Macmillan): 100-130.

Cabot, Heath (2016), “‘Contagious’ Solidarity: Reconfiguring Care and Citizenship in Greece’s Social Clinics”, *Social Anthropology*, 24 (2): 152-166.

Cantat, Céline (2021), “Refugee Solidarity Along the Balkan Route”, *Journal of Refugee Studies*, 34 (2): 1348-1369.

Casas-Cortes, Maribel, Sebastian Cobarrubias, Nicholas De Genova, Glenda Garelli, Giorgio Grappi, Charles Heller, Sabine Hess et al. (2015), “New keywords: Migration and Borders”, *Cultural Studies*, 29 (1): 55-87.

Castles, Stephan (1995), “How Nation-states Respond to Immigration and Ethnic Diversity”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 21 (3): 293-308.

Collyer, Michael, Sophie Hinger and Reinhard Schweitzer (2020), “Politics of (Dis)integration—An Introduction”, Sophie Hinger and Reinhard Schweitzer (Eds.), *Politics of (Dis) integration* (Cham: Springer): 1-18.

Crawley, Heaven (2016), “Managing the Unmanageable? Understanding Europe’s Response to the Migration ‘Crisis’”, *Human Geography*, 9 (2): 13-23.

De Genova, Nicholas, Martina Tazzioli, and Soledad Álvarez-Velasco (2016), “Europe/crisis: New Keywords of ‘the Crisis’ in and of ‘Europe’” *Near Futures Online*, (1): 11-45. <https://refugeesproject.eu/wp-content/uploads/2020/08/New-Keywords-of-the-Crisis-in-and-Europe.pdf> (25.05.2022).

Delanty, Gerard (2004), “Is there a European identity?”, *Global Dialogue*, 5 (3/4): 76-86.

Derrida, Jacques. (2005). “The Principle of Hospitality”, *Parallax*, 11 (1): 6-9.

De Genova, Nicholas, Sandro Mezzadra and John Pickles (2015), “New Keywords: Migration and Borders”, *Cultural Studies*, 29 (1): 55-87.

De Genova, Nicholas (2016), "The European Question: Migration, Race, and Postcoloniality in Europe", *Social Text*, 34 (3): 75-102.

De Genova, Nicholas, Sandro Tazzioli and Solledad Alvarez-Velasco (2016), "Europe/crisis: New Keywords of 'the Crisis' in and of 'Europe'", *Near Futures Online*, 1: 11-45.

De Genova, Nicholas (2018), "The 'Migrant Crisis' as Racial Crisis: Do Black Lives Matter in Europe?", *Ethnic and Racial Studies*, 41 (10): 1765-1782.

Dovi, Vivviene (2022) "The treatment Africans are facing in Ukraine is despicable, but why are we surprised?" *Euronews*, April 1, <https://www.euronews.com/2022/04/01/the-treatment-africans-are-facing-in-ukraine-is-despicable-but-why-are-we-surprised> (25.05.2022).

Fanon, Frantz (1961), *The Wretched of the Earth* (Farrington: Constance).

Gümüş, Burak and Deniz Eroğlu (2015), "Partial Integration of Syrian 'Escapees' under the Rule of Turkey's Justice and Development Party (JDP)", *Contemporary Arab Affairs*, 8 (4): 469-487.

Goddard, Victoria A., Josep R. Llobera and Chris Shore (Eds.) (1994), *The Anthropology of Europe: Identity and Boundaries in Conflict* (London: Routledge).

Goldberg, David Theo (2006), "Racial Europeanization", *Ethnic and Racial Studies*, 29 (2): 331-364.

Gorodzeisky, Anastasia and Moshe Semyonov (2016), "Not Only Competitive Threat but also Racial Prejudice: Sources of Anti-immigration Attitudes in European Societies", *International Journal of Public Opinion Research*, 28 (3): 331-354.

Gorodzeisky, Anastasia and Moshe Semyonov (2019), "Unwelcome Refugees: Sources of Opposition to Different Refugee Groups among Europeans", *Frontiers in Sociology*, 4 (24), <https://frontiersin.org/articles/10.3389/fsoc.2019.00024/full> (25.05.2022).

Hayden, Robert M. (1996), "Constitutional Nationalism and the Logic of the Wars in Yugoslavia", *Problems of Post-Communism*, 43 (5): 25-35.

Hayden, Robert M. (2002), "Antagonistic Tolerance: Competitive Sharing of Religious Sites in South Asia and the Balkans", *Current Anthropology*, 43 (2): 205-231.

Hage, Ghassan (2000), *White Nation: Fantasies of White Supremacy in a Multicultural Society* (New York: Routledge).

Heizmann, Boris (2016), "Symbolic Boundaries, Incorporation Policies, and Anti-immigration Attitudes: What Drives Exclusionary Policy Preferences?", *Ethnic and Racial Studies*, 39 (10): 1791-1811.

Hinger, Sophie (2020), "Integration through disintegration? The Distinction between Deserving and Undeserving Refugees in National and Local Integration Policies in Germany", Hinger, Sophie and Reinhard Schweitzer (Eds.), *Politics of (Dis)integration* (Cham: Springer): 19-39.

Holzberg, Billy, Kristina Kolbe and Rafal Zaborowski (2018), "Figures of Crisis: The Delineation of (Un)deserving Refugees in the German Media", *Sociology*, 52 (3): 534-550.

Huschke, Susann (2014), "Performing Deservingness. Humanitarian Health Care Provision for Migrants in Germany", *Social Science and Medicine*, 120: 352-359.

Karakayalı, Serhat and J. Olaf Kleist (2016), "Volunteers and Asylum Seekers", *Forced Migration Review*, 51: 65-67.

Karakayalı, Serhat (2017), "Feeling the Scope of Solidarity: The Role of Emotions for Volunteers Supporting Refugees in Germany", *Social Inclusion*, 5 (3): 7-16.

Karakayalı, Serhat (2019), "The Welcomers: How Volunteers Frame their Commitment for Refugees", Margit Feischmidt, Ludger Pries, Celine Cantat (Eds.), *Refugee Protection and Civil Society in Europe* (Cham: Palgrave Macmillan): 221-241.

Kautz, Steven (1993), "Liberalism and the Idea of Toleration", *American Journal of Political Science*, 37 (2): 610-632.

Kentmen-Cin, Çigdem and Cengiz Erisen (2017), "Anti-immigration attitudes and the opposition to European integration: A critical assessment", *European Union Politics*, 18 (1): 3-25.

Koca, Burcu Togrul (2016), "New Social Movements: Refugees Welcome UK", *European Scientific Journal*, 12 (2): 96-108.

Koca, Burcu. Togrul (2019), "Local Bordering Practices, Refugees, and Civil Society: The Case of Berlin", *Geographical Review*, 109 (4): 544-561.

Korkut, Umut (2016), "Pragmatism, Moral Responsibility, or Policy Change: The Syrian Refugee Crisis and Selective Humanitarianism in the Turkish Refugee Regime", *Comparative Migration Studies*, 4 (1): 1-20.

Kuntz, Anabel, Eldad Davidov and Moshe Semyonov (2017), "The Dynamic Relations between Economic Conditions and Anti-immigration Sentiment: A Natural Experiment in Times of the European Economic Crisis", *International Journal of Comparative Sociology*, 58 (5): 392-415.

Kukovetz, Brigitte and Anette Sprung (2019), "Questioning Power Relations: Learning Processes through Solidarity with Refugees", Fergal Finnegan and Bernie Grummell (Eds.), *Power and Possibility* (Leiden: Brill): 131-142.

Malkki, Lisa (1992), "National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees", *Cultural Anthropology*, 7 (1): 24-44.

Mason, Jennifer (2002), *Qualitative Researching* (London: Sage).

Maneri, Marcello (2021), "Breaking the Race Taboo in a Besieged Europe: How Photographs of the "Refugee Crisis" Reproduce Racialized Hierarchy", *Ethnic and Racial Studies*, 44 (1): 4-20.

Mann, Michael. (2005), *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (Cambridge: Cambridge University Press).

Marchetti, Chiara (2020), "(Un)Deserving Refugees: Contested Access to the 'Community of Value' in Italy", Elżbieta M. Goździak, Izabella Main and Brigitte Suter (Eds.) *Europe and the Refugee Response* (New York: Routledge): 236-252.

Mavelli, Luca (2017), "Governing Populations through the Humanitarian Government of Refugees: Biopolitical Care and Racism in the European Refugee Crisis", *Review of International Studies*, 43 (5): 809-832.

Mezzadra, Sandra and Brett Neilson (2012), "Between Inclusion and Exclusion: On the Topology of Global Space and Borders", *Theory, Culture and Society*, 29 (4-5): 58-75.

Minkenberg, Michael (2000), "The Renewal of the Radical Right: Between Modernity and Anti-modernity", *Government and Opposition*, 35 (2): 170-188.

Monforte, Pierre, Gaja Maestri and Estelle d'Halluin (2021), "'It's Like Having One More Family Member': Private Hospitality, Affective Responsibility, and Intimate Boundaries within Refugee Hosting Networks", *Journal of Sociology*, 57 (3): 674-689.

Odwyer, Caoimhe (2018, August 28), "A Postcolonial Analysis of the European 'Refugee Crisis'", [https://www.e-ir.info/2018/08/29/a-postcolonial-analysis-of-the-european-refugee-crisis/\(25.05.2022\)](https://www.e-ir.info/2018/08/29/a-postcolonial-analysis-of-the-european-refugee-crisis/(25.05.2022)).

Pasetti, Francesco and Blanca Garcés-Mascareñas (2018), “Who is Responsible, for What and to Whom? Patterns of Politicisation on Refugees and the European Solidarity Crisis”, Ceaseval Research on the Common European Asylum System (16), http://ceaseval.eu/publications/16_PasettiGarces_WP5_Crossnat.pdf (25.05.2022)

Perkowski, Nina (2016), “Deaths, Interventions, Humanitarianism and Human Rights in the Mediterranean ‘Migration Crisis’”, *Mediterranean Politics*, 21 (2): 331-335.

Pierpan, Jonathan Parks (1996), *Liberalism and Toleration: Competing Concepts of Toleration in Liberal Thought* (Unpublished Master’s Thesis) (Virginia, US: The College of William and Mary). DOI: 10.21220/s2-vwn5-qq34.

Polavieja, Javier G. (2016), “Labour-market Competition, Recession and Anti-immigration Sentiments in Europe: Occupational and Environmental Drivers of Competitive Threat”, *Socio-Economic Review*, 14 (3): 395-417.

Povrzanovic Frykman, M. and Fanny Mäkelä (2019), “Only Volunteers? Personal Motivations and Political Ambiguities within Refugees Welcome to Malmö Civil Initiative”, Feischmidt, Margit, Ludger Pries and Celine Cantat (Eds.), *Refugee Protection and Civil Society in Europe* (Cham: Palgrave Macmillan): 291-318.

Ponzanesi, Sandra (2012), “The Postcolonial Turn in Italian Studies”, Lombardi-Diop, C. and C. Romeo (Eds.), *Postcolonial Italy: Italian and Italian American Studies* (New York: Palgrave Macmillan): 51-69.

Rajaram, Prem Kumar (2015, October19), “Beyond Crisis: Rethinking the Population Movements at Europe’s Border”, <http://focaaalblog.com/2015/10/19/prem-kumar-rajaram-beyond-crisis> (25.05.2022).

Ratzmann, Nora (2021), “Deserving of Social Support? Street-level Bureaucrats’ decisions on EU Migrants’ Benefit Claims in Germany”, *Social Policy and Society*, 20 (3): 509-520.

Rozakou, Katerina (2017), “Solidarity #Humanitarianism: The Blurred Boundaries of Humanitarianism in Greece”, *Etnofoor*, 29 (2): 99–104.

Said, Edward (1978), *Orientalism: Western Concepts of the Orient* (New York: Pantheon).

Sajjad, Tazreena (2022, March 9), “Ukrainian refugees are welcomed with open arms – not so with people fleeing other war-torn countries”, *Conversations*, <https://theconversation.com/ukrainian-refugees-are-welcomed-with-open-arms-not-so-with-people-fleeing-other-war-torn-countries-178491> (25.05.2022).

De Saussure, Ferdinand (1916), *Course in General Linguistics* (London: Duckworth).

Schlegel, Simon (2022, March 16), "Mitigating the Gendered Effects of Ukraine's Refugee Crisis", International Crisis Group, <https://crisisgroup.org/europe-central-asia/eastern-europe/ukraine/mitigating-gendered-effects-ukraines-refugee-crisis> (25.05.2022).

Sebastian, Paul (2018), "The Implications of Devastating Conditions in Refugee Camps on the European Refugee Crisis", *Köz-Gazdaság-Review of Economic Theory and Policy*, 13 (3): 204-221.

Sert, Deniz Ş. and Didem Danış (2021), "Framing Syrians in Turkey: State Control and No Crisis Discourse", *International Migration*, 59 (1): 197-214.

Simsa, Ruth (2017), "Leaving Emergency Management in the Refugee Crisis to Civil Society? The Case of Austria", *Journal of Applied Security Research*, 12 (1): 78-95.

Stock, Ina (2017), "Daring to Care? How Volunteers and Civil Society Organisations are Shaping Asylum Seekers' Access to Citizenship Through Social Support", *COMCAD Working Papers*, 156 (Bielefeld: Universität Bielefeld). <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168ssoar-54606-8> (25.05.2022).

Stolcke, Verena (1995), "Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe", *Current Anthropology*, 36 (1): 1-24.

Stråth, Bo (2000), "Introduction: Europe as a Discourse", Bo Stråth (Ed.), *Europe and the Other, Europe as the Other: Multiple Europes* (Brussels: Peter Lang): 133-44.

Sözer, Hande (2020), "Humanitarianism with a Neo-liberal Face: Vulnerability Intervention as Vulnerability Redistribution", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46 (11): 2163-2180.

Sözer, Hande (2021a), "Categories that Blind Us, Categories that Bind Them: The Deployment of the Notion of Vulnerability for Syrian Refugees in Turkey", *Journal of Refugee Studies*, 34 (3): 2775-2803.

Sözer, Hande (2021b), "Neoliberal Küresel insaniyetperverliğin Yerel Tezahürleri: Türkiye'de Suriyeli Mültecilerle Çalışan insaniyetperverlik Aktörlerinin Anlatıları", *METU Studies in Development*, 48 (1): 77-110.

Squire, Vicki (2020), *Europe's Migration Crisis: Border Deaths and Human Dignity* (Cambridge: Cambridge University Press).

Wellman, Christopher Heath (2008), "Immigration and Freedom of Association", *Ethics*, 119 (1): 109-141.

van der Veer, Lieke (2020), "Residents' Responses to Refugee Reception: The Cracks and Continuities between Care and Control", *Ethnic and Racial Studies*, 43 (16): 368-387.

van Reekum, Rogier (2016), "The Mediterranean: Migration Corridor, Border Spectacle, Ethical Landscape", *Mediterranean Politics*, 21 (2): 336-341.

Vaughan, Kenneth. R. (2021), "Anti-immigration Sentiment and Opposition to Democracy in Europe", *Journal of Immigrant and Refugee Studies*, 19 (4): 540-556.

Vandevoordt, Robin and Larissa Fleischmann (2021), "Impossible Futures? The Ambivalent Temporalities of Grassroots Humanitarian Action", *Critical Sociology*, 47 (2): 187-202.

VOA (2022), "Elderly, Disabled Unable to Flee Ukraine War, Charities Say", *Voice of America*, March 9, <https://www.voanews.com/a/elderly-disabled-unable-to-flee-ukraine-war-charities-say/6478084.html> (25.05.2022).

Zetter, Roger (2007), "More Labels, Fewer Refugees: Remaking the Refugee Label in an Era of Globalization", *Journal of Refugee Studies*, 20(2): 172-192.

Žižek, Slavoj (2008), "Tolerance as an Ideological Category", *Critical Inquiry*, 34 (4): 660-682.

Žižek, Slavoj (2015), "The Non-existence of Norway", *London Review of Books*, 37 (17), <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v37/n17/slavoj-zizek/the-non-existence-of-norway> (25.05.2022).

Žižek, Slavoj (2016), *Against the Double Blackmail: Refugees, Terror and Other Troubles with the Neighbours* (London: Penguin).

**DIFFERENT THEORETICAL PERSPECTIVES TO
SECULARIZATION AND THE IMPACT OF
MIGRATION ON FUTURE RELIGIOSITY OF EUROPE**

**SEKÜLERLEŞMEYE FARKLI TEORİK PERSPEKTİFLER
VE GÖÇÜN AVRUPA'NIN GELECEKTEKİ
DİNDARLIĞI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

Tuğba GÜRÇEL AKDEMİR*

ABSTRACT

Secularization versus religious revival debate has been shifted to another dimension with the mass migration targeting Europe because of the conflicts in the Middle East. The literature concerning secularism was expecting a linear trend in line with the modernization and Europe was considered to be the nexus of both. This study delineates the secularization debate for evaluating the recent trend of migration within this rather neglected scope. The main argument is that among the secularization theories, religious market model and existential security paradigm have a greater explanatory power for the future state-religion relations in Europe. They indicate that as a result of migration, contrary to the expectation of classical secularism theories, the overall religiosity might increase in Europe due to the pluralization of the religious realm as well as the fact that Muslim migrants who are more religious also have higher fertility rate than Europeans. In that sense, Europe, which seemed to settle the dispute concerning religious realm for years now might be faced with a new challenge due to the migration phenomenon.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Atılım Üniv., İşletme Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, tugba.gurcel@atilim.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3882-645X>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 07.12.2021
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 29.01.2022

Keywords: Secularization, Migration, Europe, Religious Pluralization, Religiosity.

ÖZ

Sekülerleşme ve dindarlığın yükselişi tartışması, Ortadoğu’da yaşanan çatışmalar nedeniyle Avrupa’ya yönelen yoğun göçle birlikte farklı bir boyuta taşındı. Sekülerleşme literatürü, modernleşme ile uyumlu olarak doğrusal bir yükseliş trendi bekliyor ve Avrupa’nın her ikisi için de merkez noktası olmasını öngörüyordu. Bu çalışma, sekülerleşme tartışmasını ele alarak güncel göç dalgasını, bu görece ihmal edilmiş olan bağlamda incelemektedir. Ana fikir, sekülerleşme kuramları içerisinde dinde pazar modeli yaklaşımının ve varoluşsal güvenlik paradigmasının Avrupa’da din-devlet ilişkilerinin geleceği ile ilgili daha geniş bir açıklama gücüne sahip olduğudur. Buna göre, klasik sekülerleşme kuramlarının beklediğinin aksine, göçün sonucu olarak dini çoğulculuk ve hem doğum oranları hem de dindarlıkları Avrupalılardan daha yüksek olan Müslüman göçmenlerin Avrupa’daki dindarlığı artırmaları öngörülmektedir. Bu manada, dini alandaki tartışmaları büyük ölçüde geride bırakmış olan Avrupa, yaşanan göç fenomeni nedeniyle yeni bir mücadele ile karşı karşıya kalabilir.

Anahtar Kelimeler: Sekülerleşme, Göç, Avrupa, Dini Çoğulculuk, Dindarlık.

INTRODUCTION

Religion has been on the political agenda of the world in the last decades more than ever, including Western Europe, which is known for its long journey of secularization. The uprising interest of politicians, the media and the scholars from various disciplines in religion mainly stems from the public visibility and political relevance of it. The literature on the role of religion in politics is tightly associated with the fervent debate on whether there is a religious revival on global scale or a rise of secularization (Bruce, 2002; Norris and Inglehart, 2004; Casanova, 2006; Gill, 2008; Berger, 2014). The quantitative data displaying the trend in religiosity fall short at portraying the overall inclination since the indicators of religiosity are difficult to determine (Norris and Inglehart, 2004; Lyck-Bowen and Owen, 2019).

The trend in religiosity matters as religion has become an important component of policy making both at national and international levels (Pollack, 2008).

The debate about the trend in religiosity in Europe gained another dimension with the acceleration of migration to Europe from the Middle Eastern countries due to the ongoing civil wars at the homeland. This has become a crucial issue given the fact that “Since the beginning of the new millennium the number of international migrants defined as *persons living in a country other than where they were born*, has risen by 51 percent to nearly 260 million in 2017, which includes almost 26 million refugees” (Lyck-Bowen and Owen, 2019: 21-22). As a result, in the recent years, there has been great interest in the literature attempting at explaining the reasons and the consequences of this phenomenon (Snel, Bilgili and Staring, 2020; Üstübici and Ergün, 2021; Stierl, 2020). Nonetheless, a relatively neglected field is the possible outcomes of this mass migration on the future religiosity and the transformation of state-religion relations in Europe. Like many other social spheres, the religious spectrum of the host countries will most probably alter in the near future due to such a drastic migration phenomenon. This paper addresses this rather overlooked aspect of the problematique and focuses on how this mass migration can bring into discussion the nature of state-religion relations which has been considered to be settled down in the European context. Europe, known for its long story of secularization, is now composing the crux of the question of how to accommodate such religious diversity.

Many conflicts all over the world increased the flux of migration especially from countries experiencing violence and oppression like Syria, Somalia, Iraq and Afghanistan. The scope of conflictual area is not limited to those countries, but the general trend of migration is targeting Europe with the hope of a better life standard (United Nations High Commissioner for Refugees, 2019). “Historically, a relatively small share of migrants to Europe are refugees from violence or persecution in their home countries” but since 2014 the number of refugees has flared up due to conflicts in the Middle East (Hackett et al., 2019, 100). Among these refugees, “roughly 1.6 million people who received refugee status in Europe between mid-2010 and mid-2016” and “more than three-quarters ... were estimated to be Muslims” (Hackett et al., 2019, 100).

European countries, on the other hand, are not sharing with each other the same stance against refugees. Some countries like Germany or Sweden are more flexible and stick to the humanitarian side of the issue but some other countries like Poland or Hungary are much stricter and even skeptical about their borders (Lyck-Bowen and Owen, 2019: 22). There are several reasons for such reluctance but one of the most prominent ones is the negative image of Muslims associated with “terror.” In such a case it is also difficult for the governments to take initiatives for the integration of these communities. Religious diversity in Europe

which is in increase due to the mass migration might give greater responsibilities to the civil society rather than the governments. The importance of the policies of civil society, the holistic understanding of the NGOs in the conduct of policies concerning migration also provides a bridge between the state and immigrants (Şenses, 2020: 73). The religious services will probably be provided by a “group of organisations that has traditionally been involved in supporting the reception and integration of migrants are organisations with religious origins and/or affiliations; often known as Faith-based Organisations (FBOs)” (Lyck-Bowen and Owen, 2019: 22).

This work attempts at portraying the theoretical framework of the secularization paradigm and thus offering ground for discussion about the impact of religion on contemporary politics of migration. First, it examines the fundamental functional evolution theory, the secularization theory, critiques to secularization paradigm, the supply-side approaches, the individualization thesis and the existential security paradigm in order to portray the secularization debate from a multidimensional perspective. Then the paper aims at providing a reflection on the future religiosity in Europe from the perspective of secularization theories. Furthermore, the recent demographic data determining the religious constitution of the migration flux is highlighted. The paper concludes that among the secularization theories, the religious market model (pluralization) and the existential security paradigm provide better explications for the future religiosity of Europe in the era of mass migration. More specifically, given the impact of migration, this work defends in the light of secularization theories that the overall religiosity will increase in Europe in the near future.

In methodological terms, this paper intends to make a projection on the future religiosity of Europe based on the premises of the secularization theories. It analyzes comparatively the premises of the theories of secularization and highlights the ones which have greater explanatory power. The theoretical debate on secularization and how different approaches perceive the future religiosity of Europe are taken into account. In this line of thinking, the mass migration is taken as the independent variable and the future religiosity of Europe as the dependent variable. The relation between the variables is explicated by secularization theories. The data on migration are imported from different sources and utilized in order to support or falsify the relevant premises of the secularization theories.

1. THE SECULARIZATION DEBATE

Since the Enlightenment, the intellectuals were expecting a decline in religiosity. Voltaire, Aguste Comte, Max Müller, and Wright Mills were among the prominent intellectuals who have anticipated a decline in religious vitality. They have foreseen that religion would fade away from the earth sooner or later

due to positivist thinking (Stark, 1999: 249). In a sense, there was universal consensus that secularization in Europe represented the future of all societies (Stark and Iannaccone, 1994: 230). This was not pointless given the spread of rationalization and science in the spirit of Enlightenment. There was a common sense among intellectuals that religion is false and harmful at the individual level as it impedes rational thought, and harmful for society since it sanctifies tyrants (Stark and Finke, 2000: 28). These intellectuals were convinced that the epochs of religion and metaphysics passed away and from thereon science and reason will rule the humanity (Hadden, 1987: 589).

In 1950s and 1960s, the mainstream argument was that under the unavoidable impact of modernization, both the political significance and individual adherence to religion were going to decrease. At best, religion would preserve its presence in the form of individual faith; lived and practiced in a private manner. The 20th century also witnessed anti-colonial movements where the gluing factor was nationalism, and it was expected to replace the role played by religion in proposing people another way of identifying themselves. National identity and citizenship were considered as “civil religion” that could perfectly match with the modernization motto of Western societies. In 1970s and 1980s, the assumptions about the reverse correlation between religion and modernization were consolidated.

Today while discussing the change in religious behavior, one must consider the “worldwide upswing in religious realm” (Pollack, 2008: 169). Therefore, the resurgence of religion, in most parts of the world, including one of the countries known for its high level of modernization; the United States, showed up as an undeniable fact (Sahliyah, 1990: 3-4). This resurgence is termed in many ways such as “de-secularization (Berger, 1999), re-spiritualization (Horx, 1993), de-privatization (Casanova, 1994), or the ‘return of religions’ (Riesebrodt, 2000)” (Pollack, 2008: 169).

It is worth noting that such a complex phenomenon cannot be explicated from a single perspective or by a particular theoretical approach. While examining this multifaceted issue, a variety of theories that grasp this field should be investigated. “No single theory, concept, or approach can fully account for the recent political resurgence of religion” in the Middle East and secularization in Europe (Sayliyah, 1990: 4). The secularization debate is not limited to a geographical milieu, but the literature mostly deals with Europe and the United States as the two stimulating cases. This work attempts to put special emphasis on Europe within the overall picture of the secularization/religious resurgence debate.

In order to shed light on the discussions about whether there is religious resurgence or continuing trend towards secularization, the next part will evaluate the debate from different theoretical perspectives. The attempts to explicate the trends in religion are unfolded under five headings: The functional evolution theory, the secularization paradigm, the supply-side approaches, individualization thesis and the existential security paradigm.

The Functional Evolution Theory

Early sociologists such as Max Weber and Emile Durkheim agreed that religion was going to lose its central position in modern societies. This constitutes the origin of functional evolution approach which indicates that the central role of religious institutions will fade away as their social functions like healthcare, education and social control are met by the welfare state (Norris and Inglehart, 2004: 9). Karel Dobbelaere (1985, 1987), and Steve Bruce (2002) were among the scholars who highlighted Durkheimian understanding of religion which highlights how social and structural differentiation progressively resulted in alteration of function for religious institutions. Bruce (2002: 8) explicated: “Education, health care, welfare and social control were once all in the domain of religious institutions; now we have specialist institutions for each.” This assumption explains the shift from religious institutions to secular ones in providing vital services. Bruce (2002: 8) also highlighted that “the shift of control was gradual and proceeded at various speeds in different settings, but religious professionals were replaced as specialist professionals were trained.” Differentiation, which is the product of modernization, had also an impact on the religious sphere. According to Dobbelaere (1999: 231): “secularization is only the particularization of the general process of functional differentiation in the religious subsystem.”

The theory of evolutionary functionalism became popular in sociology of religion in the 1950s and 1960s, the postwar period. Its level of analysis is society and therefore investigates the social role of religion. According to Gill (2008: 128), in the contemporary world, the welfare state keeps doing the same thing by offering services that substantiate the ones provided previously by religious organizations. As these services are offered by the government, people become less grateful to church and “begin to drift away from active participation in the church”; therefore “the higher the level of per capita social welfare spending by a government, the less church attendance there will be over time” (Gill, 2008: 128). The main argument of this theory constitutes an important core of the other secularization theories as “the sociological explanation of secularization starts with the process of functional differentiation” (Dobbelaere, 1999: 231).

While stressing the differentiation and its impact on secularization, a distinction has been made among the levels of analysis. Societal secularization

(macro level), organizational (meso level) and individual (micro level) secularization were considered as the three levels which were affected differently by the functional differentiation (Dobbelaere, 1999; Chaves 1997). Among these levels, according to Dobbelaere (1999: 244-24), “the religiosity of individuals cannot be explained exclusively by the secularization of the social system; other factors like the individualization of decisions, detraditionalization, mobility, and expressive and utilitarian individualism are at work.” Therefore, the functional evolution theory of secularization has more excessive explanatory power for meso and macro levels but when it comes to micro level religiosity, this approach falls short of offering a complete explanation.

The critiques for functional evolution theory hit its main assumption that “an erosion of the social purpose of the church through functional differentiation” means that “the core moral and spiritual roles of religious institutions are diminished or lost;” the critiques rather argue that religious institutions could even become more important (Norris and Inglehart, 2004: 10). The counter argument of functional evolution theory foresees “more complex historical and cross-country patterns” which cause fluctuations in religiosity instead of an unescapable and linear loss of faith (Norris and Inglehart, 2004: 10). Greeley (2008) also agrees that no linear and constant loss of faith, in means of atheism or agnosticism, is increasing in affluent European nations; it is rather existence of diverse patterns of religiosity.

Despite the critiques, the functional evolution theory constitutes an important part of the secularization theory, and it puts forward that “in Western European societies, religion underwent an epoch-making change of the social form of religion” (Luckmann, 2003: 283). The changes that religion went through and the analysis of the alteration of religiosity in institutional, societal and individual levels are discussed widely by secularization theory; to which functional evolution theory provided the basic assumptions.

The Secularization Theory

The most prominent approach in the secularization paradigm is the one that associates secularization with modernization. The main argument of secularization theory is that “with the diffusion of modern life forms including urbanization, industrialization, rationalization and pluralization, the social relevance of the religion and church would decrease, and religious worldviews would gradually be replaced by scientific, rationalized and secular interpretations of the world” (Pollack and Olson, 2008: 1). Secularization is generally defined by traditional secularization theorists “as a process, a movement towards less religious belief and organized practice” and “unidirectional trend” which follows a parallel path with modernization (Gill, 2008: 117). The forecast of secularization

theory was that a spread of modernization, departing from Western Europe, would replace religion with science and rational thinking. Thus, it is plausible to assert that “the secularization doctrine has always nestled within the broader theoretical framework of modernization theories” which puts forward that “as industrialization, urbanization and rationalization increase, religiousness must decrease” (Hadden, 1987: 588).

The main criticism to secularization theory is based on the argument that “rather than being replaced by new secular norms, traditional religions and religious institutions persisted and proved to be capable of adjusting to the requirements of political and economic modernization” (Sahliyah, 1990: 5). This determination hit the very basis of secularization paradigm by highlighting its deficiency in offering a universal rule, valid everywhere at any time. According to the critical view, this is also coupled with the fallacy of taking for granted that all societies progress along a single pathway toward a common end-point: The modern secular democratic state (Greeley, 2008). Instead, states, societies and communities experience diverse steps of social change.

Therefore, secularization theory is challenged not only for limiting the scope of analysis to modern societies but also for positioning secularization as an inescapable end. Yet expecting a unilinear demise of religion seems to be the weakest point of traditional secularization theories. The proponents of secularization theory responded to this criticism by stating that this is a cyclical pattern, and that religion will always be part of social life as long as it provides answers to existential questions (Swatos and Christiano, 1999: 217). Nonetheless, the lack of empirical data in the field demonstrating that a linear secularization is taking place is still the most grounded part of the criticisms (Stark and Finke, 2000).

A critical view purports that modernization did not undermine but on the contrary enhanced religious groups in many parts of the world (Sahliyah, 1990: 6). The efforts of secular elites for modernization in the Third World with reference to secular nationalism and national identity, could not gain success because in the milieu of crises, people became more attached to religion. According to this view, at the international level, modernization did not lead to social and economic prosperity but rather ended up with greater dependency on the developed part of the world: “The political revitalization of religion can therefore be seen as part of the Third World’s quest for political, economic, and cultural autonomy and authenticity” (Sahliyah, 1990: 7). This argument which is based on Wallerstein’s “dependency theory” makes it clear the discrepancy between the Third World countries’ secularization experience and of the West (Wallerstein, 2011). According to the religious groups, secular elites who aimed to modernize their country made it dependent on West. That is why after a while

religious movements aimed at finding “a way of life for the individual, the society, and the state, away from the influence of Western ideologies” (Sahliyah, 1990: 7). This can be perceived as the failure of the secular elites’ modernization motto in the Third World. As a result, most of the Middle Eastern countries stayed detached from the Western values and enhanced their religious ties. When faced with the migration phenomenon, Muslim migrants are bringing their cultural and religious underpinnings with them while moving to European countries. Nonetheless, the stigmatization of Muslims after 9/11 highlighted the meaning of the “other” (Dönmez, 2004: 82) and this made it much more difficult for Muslim immigrants to integrate into the European societies.

This theory also opens the door to a new approach to secularization; “one that situates religion and religious change in a concrete historical and institutional context” (Chaves, 1994: 752). The conflicts between social actors over the domination or maintenance of religious realm determine primarily the social significance of religion (Chaves, 1994:752). Furthermore, this approach also determines that in cases where religion does not have a direct impact on institutions or individuals, it can still have an influence due to its cultural power; this is another way for political actors in which they can make use of religious authority (Chaves, 1994: 762). Therefore, despite secularization, religious institutions do have a political power due to cultural underpinnings of religion. On the other side of the coin, in the countries receiving mass migration, the religious institutions which are expected to transfer their functions in religious services to secular state instruments may gain new roles due to new denominations.

For Europe in specific, it is stated that secularization has become a self-fulfilling prophecy instead of a natural outcome of modernization; because if the assertion that “the more modern a society the less religious will be its population” was right, one could not explicate the case of the US where the process of modernization was not followed by the same secularization trend as Europe (Casanova, 2006: 84). The main argument about the connection between secularization and modernization is consolidated in the case of Europe. Casanova (2006: 89) comments: “...the interesting issue is not the fact of progressive religious decline among the European population, but the fact that this decline is accompanied by a ‘secularistic’ self-understanding that interprets the decline as ‘normal’ and ‘progressive,’ and therefore as quasi-normative consequence of being a ‘modern’ and ‘enlightened’ European.” Therefore, twinning secularization with Europe is not just a perception of the rest of the world but also the self-identification of Europeans. This self-identification might be at the risk of shattering because of the migration phenomenon which may lead to a new definition of the “self.”

In the context of secularization, Europe constitutes a unique case; almost an ideal one and thus needs to be scrutinized very carefully. The surveys conducted for Europe indicate that there is a remarkable decline in church attendance and whether it is in line with a general loss of faith or not constitutes the main axis of discussion¹. Europe in that sense is the case that seems to approve the fundamental argument of the secularization thesis that modernization will be accompanied by a loss of faith and societies will evolve towards a more secular environment. To put it in another way, Europe has an exceptional status in the resurgence of religion in world politics because secularization, which is perceived as a significant outcome of modernization, is valid for Europe but not necessarily for the rest of the world (Thomas, 2005: 49-50).

This is a growing field given the importance of religion in global politics as well as the significance of state-religion relations in domestic politics. In an ever-changing conjuncture, it seems plausible that there emerged the need to review and enhance the secularization paradigm. Secularization theory which focuses on the “demand” for religion in the society falls short of explaining individuals’ attitudes against different religious market. That is why there are several newly emerging approaches to secularization debate which can be classified as the individualization theory (Davie, 2002, 2008; Katzenstein, 2006; Pollack, 2008), the *existential security theory* (intensively investigated by Norris and Inglehart, 2004) and the supply-side approaches (economic market model (Stark and Iannacone, 1994; Stark and Finke, 2000; Norris and Inglehart, 2004; Pollack, 2008; Gill, 2008) or rational choice theory applied to religion). The next section will delineate these approaches in order to shed a light on the impact of migration on religious sphere in Europe.

The Individualization Thesis

Individualization thesis mainly stems from the European critics of the secularization theory which indicate that faith may alter in form but does not necessarily fade away (Davie, 2008: 166). Actually, the problematique of the relation between belief and practice dates back to Durkheim who questioned whether belief or ritual (practice or action) precedes, or they have equal parity (Jones, 1998: 53). Individualization theory basically presupposes that the modernity causes the decline of large religious institutions and not necessarily leads to a loss of religiosity at individual level. The proponents of this theory try to display that there is “a reverse proportional correlation—the Churches’ decline leads to an upswing in personal belief” (Pollack, 2008: 6).

---

¹ For an extensive analysis please see Pollack et al., 2016. For a summary table of religious participation and church attendance see Ibid., p. 237, Table 11.3: Integration in church and religious practice.

Among the reasons of decline in church attendance, individualization theorists argue that it occurs as a natural part of the general trend of decrease in people's need in gathering together in the post-war period. Davie (2008: 167) explicates this phenomenon: "the reduction in church activity in Western Europe forms part of a profound change in the nature of social life; it is not, in contrast an unequivocal indicator of religious indifference." Therefore, individualization in religion, meaning less attending the religious practices is a natural outcome of the social life and daily circumstances.

Grace Davie (2008: 166) also defends that decrease in church attendance is not an indicator of religious indifference and that a new way of keeping faith is "believing without belonging." This argument explicates the secularization in Europe from different lenses which is generally evaluated as the loss of faith. In her view, there is widespread alienation from churches and thus "a shift in the institutional location of religion...rather than secularization, would be a more accurate description of the European situation" (Berger, 1999 quoted in Katzenstein, 2006: 7-8). At this point, a differentiation between religion and spirituality might be useful for better understanding the individualization thesis. This view opens up the path to explicate "New Age" religiosity: "Religion might be in decline, but spirituality – perceived to be less dogmatic, more tolerant and flexible, and better suited to the pursuit of personal inner quests – is waxing" (Davie et al., 2003: 2). Therefore, Davie's thesis of "believing without belonging" does not limit the scope of believing to religion; it embraces all kinds of spirituality. However, scholars examining the validity of the "believing without belonging" thesis state that this may cause inaccuracy in verifying data: "...if one examines belonging to a Christian church, one should also examine Christian beliefs rather than belief in any religious faith, since the gap between believing and belonging would otherwise be overestimated" (Aarts et al. 2008: 18). This means that if the scope of believing comprises different forms of spirituality other than Christian belief, one may not be able to measure the discrepancy between believing and belonging, which might be a weak point of the theory.

This may explain why "an increasing majority of European population has ceased participating in traditional religious practices, at least on a regular basis while still maintaining relatively high levels of private religious individual beliefs" (Casanova, 2006: 65). This is the main reason why the proponents of individualization theory prefer to talk about "*unchurching* of the European population and of religious individualization, rather than secularization" (Casanova, 2006: 65).

The assumption of individualization theory about "unchurching" is providing evidence for supply-side theories which assume that a pluralist religious market would enhance individual religiosity. However, the main difference of

supply-side theories with individualization thesis is that, in the former religious belief is considered to be “an exogenous phenomenon, which is not affected by the extent to which individuals attend to religious services” (Aarts et al., 2008: 17). Thus, they assume that “belief in the supernatural is strong” but the religious practice might be less as a consequence of inadequate religious supply (Aarts et al., 2008: 19). In addition, the individualization theory offers other reasons like the higher cost of attending religious services for individuals.

The “theoretical architecture” of individualization theory is somewhere between secularization theory and economic market model (Pollack, 2008: 6). Similar to what secularization theory suggests, functional differentiation, rationalization and cultural pluralization are the main reasons of macro-sociological changes, according to the individualization thesis. Different than secularization theory, individualization theory does not assume that these societal changes would necessarily result in decline in social significance of religion. The correlation that secularization theory foresees between modernization and religiosity is a negative one, whereas individualization theory assumes that the more modern society is, the less institutional religiosity there will be but at sum, religiosity will increase due to remarkable rise in individual religiosity.

As already indicated, individualization theory has also similarity with economic market model; individualization theory asserts that “modernity and religion are compatible” so modernity does not lead to a decline in the position of religion in society but rather leads to “a change in its forms” (Pollack, 2008: 6, Pollack and Olson, 2008: 170). Focusing on Europe, the individualization of religion can also be explicated in terms of an emerging religious market. To put in another way, the change in forms of religious understanding in Europe is explicated as the one “from obligation to consumption” which can be analyzed as:

Populations that have arrived in Europe primarily for economic reasons bring with them different ways of being religious. And quite apart from the incoming movements, European people travel the world, experiencing amongst other things considerable religious diversity. In this sense, a genuine religious market is emerging in most parts of the continent (Davie, 2008: 173).

Here the critical point is the secular state apparatus’ capacity to cope with the demands of the migrants in an ever-growing religious market.

In addition, with reference to European World Values survey data, Bruce and Voas (2010: 243) underline that there is no empirical finding supporting “believing without belonging” thesis. This is also the case for Europe: “...in the long run religions and churches have lost their social significance in European societies. The emergence of new religious groups and individualistic forms of

syncretistic religiosity is not able to compensate for the losses of the churches and the traditional forms” as offered by the individualization theory (Pollack, 2008: 168). What comes out of these statements is that individualization theory necessitates to be more substantiated with empirical data.

The Existential Security Paradigm

As a more recent model, Norris and Inglehart (2004) propose existential security paradigm. The authors have departed from Stark and Finke’s assertion: “What is needed is not a simple-minded theory of inevitable religious decline but a theory that explains variation” (Norris and Inglehart, 2004: 13). They have tried to formulate a theory that is capable of explaining the variance in religion both at societal and individual levels. The main argument of existential security paradigm is that when people feel secure, they address less to religious feelings. Even if it affects both societal and personal belief, it is anticipated that “residual and symbolic elements often remain, such as formal adherence to religious identities, even when their substantive meaning has faded away” (Norris and Inglehart, 2004: 18). Therefore, according to this view even in affluent societies, religion will not totally fade away but the function of religious institutions in providing well-being will not be necessitated anymore.

One of the strongest assertions of existential security model is its providing explanation to how rich regions in the world are becoming more secular whereas world as a whole is becoming increasingly religious. This disparity could not be explicated by other theories dealing with secularization paradigm. The reason relies on demographic hypothesis that the population size of the rich and affluent nations does not grow as much as the Third World nations and poorer societies that are anticipated to remain highly religious do have a growing population size (Norris and Inglehart, 2004: 22-23). In this way, even if secularization in modern world gains acceleration, the world as a whole will remain highly religious given the demographic evidence.

At the end of the survey, Norris and Inglehart found out that the “strongest decline in religious participation will occur in affluent and secure nations” whereas poorer and more insecure nations will stick to religious practices like worship and prayer (Norris and Inglehart, 2004: 21). They also reflect on secularization theory and state that it is right in the sense that “modernization” (the process of industrialization, urbanization, and rising levels of education and wealth) greatly weakens the influence of social institutions in affluent societies, bringing lower rates of attendances at religious services and making religion subjectively less important in people’s lives” (Norris and Inglehart, 2004: 24-25). They even offer an explanation for secularization in the US, and they claim that there is a trend of secularization, but it is masked by massive immigration of people from traditional

societies—Hispanic countries (Norris and Inglehart, 2004: 24-25). Due to the mass migration from the Middle East, it is likely to occur in Europe in the near future. Muslim migrants who have very deep existential security concerns will be more attached to religion. As these migrants' population will grow faster than the host country, they will augment the level of religiosity in the countries they migrate.

In the search of future religiosity, one of the most reliable data is the one based on demographic variation. In line with existential security paradigm, there is tendency to explicate religious change phenomenon via demographic indicators like age (Idler, 2021), fertility, mortality and immigration. Among the demographic factors, the most influential ones are fertility and immigration (Kauffman et al., 2012: 71)². As the fertility rate is higher among Muslim migrants, they have the capacity to augment the level of religiosity whether this religion be Islam (Kauffman et al., 2012: 71). According to demographic data taking into account the fertility rate and the immigration, Kauffman et al. (2012: 69) suggest that “Western Europe may be more religious at the end of our century than at its beginning.” This alteration can even be contemplated today: “Already, non-Europeans have changed the face of Western Europe, especially the cities. Their numbers will triple by 2050, and, toward the end of our century, those of unmixed European ancestry may be in the minority” (Kauffman et al., 2012: 71). With that increase it is not intended to describe a “postsecular” society where “religion returns to the public sphere of secular society and that the project of secularism, based on the rule of law and on a universalist and rationalist ideology, continues to wane” (Beaumont et al., 2020: 301). Nonetheless, “Europe lies between religious decline through switching and religious growth through population change” (Kauffman et al., 2012: 71). This growth might end up with a need of alteration in the supply of religious services. This point brings us to the following section on supply-side models in religious market.

The Supply-Side Approaches

Supply-side theories are also known as religious market model, economic market model, the new paradigm and also as the rational choice perspective on religion (Stark and Finke, 2000; Aarts et al., 2008; Papademetriu et al., 2016; Gaskins et al., 2013a). These theories assume that there exists a stable religious demand, but that people alter in their religious needs and preferences. In the work of Durkheim, the process of pluralization is expected to destroy the hegemonic power of a single theological faith (Jones, 1998: 54). Peter Berger (1967: 127) argued the same in his early works but for a different reason; he stressed that pluralism threatens the dignity of religions by revealing their human origins. There

---

² Kauffman et al. use the European Values Surveys and European Social Survey for the period 1981-2008 to determine the basic trends in religious attendance and belief across the 10 countries in Europe.

is a simple explanation for this argument; when we choose among a diverse range of religious beliefs “we are aware that we choose the gods rather than the gods choosing us” and when this is a personal choice instead of faith, it is weaker (Bruce, 1992: 170). This is why secularization theorists advocated that religious pluralism causes a decline in religiosity because “alternative religions tend to challenge the plausibility structure of well-established beliefs” (Aarts et al., 2008: 17).

The “new paradigm,” which is distinct from the traditional secularization theories asserts that “societies with no state church or predominant religion enjoy greater religious participation than those with government sponsored monopoly faiths. According to the new paradigm, “when political and ecclesiastical institutions are separated, people become more involved in religion” (Finke and Stark, 1992 in Philips, 2002: 139).

On the other side of the coin, according to the supply-side theory, pluralism is the main source of religious vitality. This approach mainly “disregards the public’s “demand” for religion, which is assumed to be constant, but focuses instead on how conditions of religious freedom, and the work of competing religious institutions, actively generate its “supply”” (Norris and Inglehart, 2004: 11). This understanding is interpreted by Stark and Finke (2000: 35-36) as economic market model and explicated as: “religious economies are consisted of current and potential followers (demand), a set of organizations (supply) seeking to serve that market, and the religious doctrines and practices (products) offered by the various organizations.” It is anticipated that free markets in religion, like free markets in other goods, increase efficiency amongst suppliers and therefore lead to increase in consumption (Bruce, 1992: 171). Norris and Inglehart (2004: 12) underline that “the core proposition in the religious market approach is the notion that vigorous competition between religious denominations has a positive effect on religious involvement.” To say it in another way;

...the more pluralist the religious market, the greater the competition between the various religious providers. [...] competition prompts each religious community and its representatives to improve their services in order to retain their clients and to attract new ones. [...] the diversification of faith options that is to be observed in modern societies serves to stimulate the vitality of religious communities (Pollack, 2008: 170).

It makes sense that when there is substantial diversity of religious expressions and organizations to represent them, it is more probable for each and every social group to find something which fits and satisfies their needs (Bruce, 1992: 170).

The well-suited example of religious pluralism is the United States where a great religious supply is responded with greater involvement in religion (Berger, 2014: 13). It should be highlighted that the strict separation between the church and the state, which can be found in the example of the US, as a “virtue of diversity” is of great importance for religious pluralism (Bruce, 1992: 170). At the end of the day, “Americans are considerably more religious than their European counterparts, and thus less likely to view religious immigrants with unease and suspicion” (Papademetriu et al., 2016: 8). That is why, “religion contributes to, rather than impedes, the Americanization process for immigrants (Papademetriu et al., 2016: 8). On the other hand, in a society where there is an outward religious homogeneity, there can be found state-sponsored policies enforcing that uniformity by specific privileges or prohibitions on competitors (Gill, 2008: 119). In such a case, new denominations (religious communities) cannot emerge and thus no environment of pluralism flourishes. The proponents of this model; Stark and Finke move further by indicating that because government favor established churches in Northern Europe and Scandinavia – socialized religion— there occurs a religious monopoly and it leads to indifference of people to religion (Norris and Inglehart, 2004: 12).

This means that “the degree to which a government regulates religious organizations will have a significant impact on the level of secularization in society” (Gill, 2008: 116). To be more specific, the amount of the starting costs necessary for smaller religious communities to establish is dependent on state’s intervention on religious affairs: if the cost is low, it means that the state does not favor one religious community over another and provides ground for new and smaller religious communities (Pollack, 2008: 170). To highlight once more what has been indicated above; contrary to the general understanding, the disestablishment of religion; meaning the strict separation of church and state should not be considered as an indication for further secularization in the meaning of religious decline. Conversely, in countries where extended separation between church and state is established, like the US, religion tends to flourish more (Gill, 2008: 117). On the other hand, this is not the case for France where secularization is practiced as a kind of containment of religious sphere but in British understanding of secularism, religious freedom prevails over. Casanova (1994: 214) adds that in order to survive in modern world where separation is a *sine qua non*, religions must work on evangelical revivalism and support pluralism.

In supply-side approach, the state is given a more active role in determining social religiosity. According to Gill (2008: 120), government policies can serve as a means to secularize society. For example, policies that restrain the ability of religious groups to assemble or tax impositions on churches, constrain the new religious communities which are seeking to gain new members. The correlation that Gill (2008: 121) foresees between the cost of being a member of religious

community and the participation is a negative one; he suggests that as the cost that people have to pay augments, the participation will decrease because “people vary in their willingness to pay for religious goods. Payment not only in means of money, but the time and energy it takes to attend services...” and “as all the costs of religion increase, some people do not want to value religious goods as highly as others will decrease participation, *ceteris paribus*” (Gill, 2008: 121). This makes sense given the elasticity assumption in economics; however, the opposite view also makes sense: Stark and Finke (2000: 22) put forward the opposite argument that “costly churches are strong churches *because* they are costly—... rational actors will prefer more demanding churches because they offer a more favorable cost/benefit ratio.” In this understanding, the more cost people pay for becoming a member of a religious community and the more costly to attend the church, the more they will tend to go for it. Thus, Stark and Finke (2000) observe a positive relationship between cost and religious participation.

What can be inferred from the arguments depicted so far about the stance of the state towards religion is that “extensive array of legal restrictions on religious minorities and public support for official state-sponsored denominations makes the growth of religious pluralism difficult in Europe” (Gill, 2008: 121). In line with this thinking, Stark and Iannaccone (1994: 230) put forward the argument that secularization that is apparent in many European societies shall be explicated by the supply-side weakness rather than a lack of individual religious demand. In other words, the fact that the church attendance is low in Europe especially in comparison to belief in God and religion, can be explained by the supply-side theories as the deficiency of religious suppliers in motivating believers to come to church (Gill, 2008). However, this can be reversed as “European governments maintain their support to certain religious traditions, forcing religious organizations into competition for “customer” and allowing the emergence of religious pluralism” (Aarts et al. 2008: 19).

More recent works of the supply-side approaches (Gaskins et al., 2013a: 824) also approve that “religious participation declines as the state regulations on religion increase”. Furthermore, in their empirical work, Gaskins et al. (2013a) tries to find out the relationship between the religious participation and economic attitudes. According to their model, religious participation is not necessarily linked with the economic conservatism, but they are all dependent on an individual’s level of income (Gaskins et al., 2013a: 839). In another empirical work of the same authors, they expose the linkage between religious participation and human development (Gaskins et al., 2013b). The empirical study they offer concludes that “religious participation declines with development and an individual’s ability to earn a secular income” (Gaskins et al., 2013b: 1139). Therefore, the supply-side approaches put forward that there exists a strong correlation between supply of the religious services and the religiosity of society. When these services are

provided by religious institutions in an environment of religious plurality where the state has a minimum interference, religiosity flourishes.

2. TRENDS IN MUSLIM MIGRANT FLOWS TO EUROPE

Due to the flux of migration to Europe especially speeding up after 2014, demographic data concerning this flow became popular in the last few years. Even though the future religiosity of Europe is tried to be depicted according to the contemporary data, there is a gap in explaining this spectrum from the lenses of secularization theories. According to the Pew Research Center, there are three expected scenarios concerning the future of Muslims in Europe. These scenarios are based on the rates of migration; the first scenario is zero-migration, second one is medium migration and third is high migration (Hackett et al., 2019). In the first scenario, hypothetically, if Europe receives no migration, then “Europe’s Muslim population is projected to increase by about 10 million people, from an estimated 25.8 million Muslims in 2016 to 35.8 million in 2050” (Lipka, 2017). In terms of the percentages, it is estimated that “Muslims would rise from about 5% of Europe’s overall population today to 7.4% at midcentury – not only because Muslims are growing in absolute numbers, but because the non-Muslim population in Europe is expected to decline by roughly 10%” (Lipka, 2017). In the recent years, “Europe has experienced low fertility rates, less than 1.6 children per adult in the European Union since 2011” (Blekesaune, 2020: 222). Low fertility and the aging population have been “balanced by massive immigration, particularly from high-fertility Muslim countries” (Blekesaune, 2020: 222). This phenomenon is twofold; the fertility rates of Muslim migrants are high and at the same time, Europe has an aging non-Muslim population. Surveys conducted in Europe determine that immigrants from Muslim countries have higher fertility; especially the highly religious immigrants (Blekesaune, 2020: 222). Nonetheless, fertility rates and the demographic factors cannot be the only indicators in determining the future religious composition of Europe because they tend to change by time and according to different circumstances like security concerns.

In the second scenario where medium rate of migration takes place, and which is more likely to happen due to ongoing flow of migration, it is anticipated that “Europe’s Muslim population doubles from 25.8 million (4.9%) in 2016 to 11.2% in 2050”. According to this assumption, “recent “regular” migration patterns would continue in the coming decades” (Lipka, 2017).³ With the high-migration scenario it is estimated that the flow of migrants extends indefinitely in the future. Though the researchers expect no boom in this flow given the EU policies concerning the refugees coming from Syria; it prefers to keep them in

---

³ Regular migrants are defined in this research as the ones who do not seek for asylum but who are leaving their home country because of economics, family, education concerns. For detailed information please see Lipka, 2017.

Turkey and provide sources for them. Also, given the externalization policies of the EU countries, the flux cannot always reach its intended end point, i.e., an EU member. But still, “if this high refugee flow were to continue, Europe’s Muslim population would grow to more than 75 million in 2050 –about 14% of the continent’s population” (Lipka, 2017). As a result, it is estimated that Muslims would constitute between 11.2% and 14% of Europe’s population in 2050 (Hackett et al., 2019, 98).

By relying on another data concerning the religiosity of the immigrants (“Social conditions and integration of foreign citizens” survey (ISTAT, 2011–2012)), in a very recent work, Molteni and Dimitriadis (2021) evaluate the discrepancy between religiosity of parents and their children among immigrants. They evaluate that “immigrant groups who share many characteristics with the natives tend to assimilate by adopting the same patterns of transmission (for example, Romanians in Italy)” (Molteni and Dimitriadis, 2021: 1485). According to this work, “immigrants coming from a very secular country” have a tendency to maintain this attitude in the receiving countries and to incrementally detach from their religiousness as well their denominational ties (Molteni and Dimitriadis, 2021: 1485). However, they also indicate that “immigrants who come from very different religious contexts” such as Muslims, have stronger attachment to their own religiosity and they react to the religious diversity in the host country as they stress the transmission of their own religion from one generation to the other (Molteni and Dimitriadis, 2021: 1485). These recent data verify the premises of the secularization theories on the future religiosity of Europe.

3. CONCLUDING REMARKS

This work highlights main paradigms of secularization theories; it displays how classical understanding that associates secularism with modernization is out of date as long as the fact has proven that this is not the one and only direction and an unescapable end for all societies. Among the more contemporary secularization paradigms, the individualization thesis, lacks empirical data and it is hard to determine whether personal belief increases as participation to religious rituals decline because it is not easy to measure “believing without belonging” thesis. On the other hand, existential security paradigm purports that as people feel more insecure and have existential concerns, they adhere more to religion. In more recent studies based on empirical data it is suggested that migration is one of the most prominent demographic factors that affects the religiosity of society. An overwhelming Muslim migration caused by the civil wars in the Middle East will most probably end up with a change in the religious conjuncture of Europe. At the same time, religious market theories suggest that demand will increase as supply increases so that religious pluralism which offers more choices for people enhances religiosity.

Muslims who immigrate to Europe are both more religious and the fertility rates are higher than the host population. This is one of the reasons why an increase in the overall religiosity is expected. Indeed, as it has been indicated before, “religiousness also affects fertility (Frejka and Westoff, 2008), and immigrants are more religious than native Europeans (van Tubergen and Sindradóttir, 2011)” (Blekesaune, 2020). Among the theories of secularization depicted in this paper, the most accurate ones in explaining the future religiosity of Europe are the ones that take into account the demographic change caused mainly by migration. Other secularization paradigms fall short of portraying the current trend in religiosity. After delineating the secularization vs. religious resurgence debate, this paper portrays how they foresee the future of religiosity in the European countries as a result of mass migration.

As separately mentioned above, the mass migration of Muslim populations to Europe is expected to affect religiosity in two ways; for one, it will enhance pluralization; and secondly, due to the existential security concerns of the migrants, this population will address more to their beliefs and as a result, these will increase the overall religiosity in Europe ipso facto. Therefore, in the religious market model where the state does not actively interfere into the religious sphere, migration-led religiosity can be expected to enhance pluralism in Europe. The increase in the overall religiosity in Europe can potentially challenge the secular character of it. However, non-intervention of the state to the religious realm and not to favor one belief over another implies a different version of secularism. The shift from one version of secularism to another in Europe and analyzing it within a framework of migration theories might be a substantive research topic for a further study.

BIBLIOGRAPHY

Aarts, Olav, Ariana Need, Manfred te Grotenhuis and Nan Dirk De Graaf (2008), “Does Belonging Accompany Believing? Correlations and Trends in Western Europe and North America between 1981 and 2000”, *Review of Religious Research*, 50 (1): 16-34.

Allen, N.J., W.S.F. Pickering and W.Watts Miller (Eds.) (1998), *On Durkheim’s Elementary Forms of Religious Life* (New York: Routledge).

Banfi, Elisa, Matteo Gianni and Marco Guini (2015), “Religious Minorities and Secularism: An Alternative View of the Impact of Religion on Political Values of Muslims in Europe”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42 (2): 292-308.

Beaumont, Justin, Klaus Eder and Eduardo Mendieta (2020), “Reflexive Secularization? Concepts, Processes and Antagonisms of Postsecularity”, *European Journal of Social Theory*, 23 (3): 291-309.

Berger, Peter L. (1967), *The Sacred Canopy* (New York: Doubleday).

Berger, Peter L. (2008), “Secularization Falsified”, *First Things: A Monthly Journal of Religion and Public Life*, February Issue: 23-27.

Berger, Peter L. (2014), *The Many Altars of Modernity: Toward a Paradigm for Religion in a Pluralist Age* (De Gruyter). DOI: 10.1515/9781614516477

Blekesaune, Morten (2020), “The Fertility of Female Immigrants to Europe from Christian and Muslim Countries”, *Journal of Religion and Demography*, 7: 222-237.

Bruce, Steve (Ed.) (1992), *Religion and Modernization: Sociologists and Historians Debate the Secularization Thesis* (Oxford: Clarendon Press).

Bruce, Steve (1996), *Religion in the Modern World: From Cathedrals to Cults* (Oxford: Oxford University Press).

Bruce, Steve (2002), *God is Dead: Secularization in the West* (Oxford: Blackwell Publishing).

Bruce, Steve and David Voas (2010), “Vicarious Religion: An Examination and Critique”, *Journal of Contemporary Religion*, 25 (2): 243-259.

Brynes, Timothy A. and Peter J. Katzenstein (Ed.) (2006), *Religion in an Expanding Europe* (Cambridge: Cambridge University Press).

Casanova, José (1994), *Public Religions in the Modern World* (Chicago and London: The University of Chicago Press).

Casanova, José (2009), “Religion, secular identities, and integration”, Brynes, Timothy A. and Peter J. Katzenstein (Ed.), *Religion in an Expanding Europe* (Cambridge: Cambridge University Press): 65-92.

Casanova, José (2009), “The Secular and Secularisms”, *Social Research*, 76 (4): 1049-1066.

Cavanaugh, William T. (1995), “A Fire Strong Enough to Consume the House: The Wars of Religion and the Rise of the State”, *Modern Theology*, 11 (4): 397-420.

Chadwick, Owen (1990), *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press).

Chaves, Mark (1994), "Secularization as Declining Religious Authority", *Social Forces*, 72 (3): 749-774.

Chaves, Mark (1997), "Secularization: A Luhmannian Reflection", *Soziale Systeme*, 3: 439-449.

Davie, Grace (2002), *Europe: The Exceptional Case: Parameters of Faith in Modern World* (London: Darton, Longman and Todd).

Davie, Grace, Paul Heelas and Linda Woodhead (Ed.) (2003), *Predicting Religion: Christian, Secular and Alternative Features* (London: Routledge).

Davie, Grace (2008), "From Believing without Belonging to Vicarious Religion", Pollack, Detlef and Daniel V. A. Olson (Eds.), *The Role of Religion in Modern Societies* (New York: Routledge): 165-176.

Dobbelaere, Karel (1985), "Secularization Theories and Sociological Paradigms: A Reformulation of the Private-Public Dichotomy and the Problem of Societal Integration", *Sociological Analysis*, 46 (4): 377-387.

Dobbelaere, Karel (1987), "Some Trends in European Sociology of Religion: The Secularization Debate", *Sociological Analysis*, 48 (2): 107-137.

Dobbelaere, Karel (1999), "Towards an Integrated Perspective of the Processes Related to the Descriptive Concept of Secularization", *Sociology of Religion*, 60 (3): 229-247.

Dönmez, Rasim Özgür (2004), "Küreselleşme, Batı Modernliği ve Şiddet: Batı'ya Karşı Siyasal İslam", *Uluslararası İlişkiler*, 1 (4): 81-114.

Featherstone, Kevin (2003), "Introduction: In the Name of Europe", Featherstone, Kevin and Claudio M. Radaelli (Eds.), *The Politics of Europeanization* (Oxford: Oxford University Press).

Fox, Jonathan (2001), "Religion: An Oft Overlooked Element of International Studies", *International Studies Review*, 3 (3): 53-73.

Fox, Jonathan and Shmuel Sandler (2004), *Bringing Religion in International Relations* (New York: Palgrave Macmillan).

Gaskins, Ben, Matt Golder and David A. Siegel (2013a), "Religious Participation and Economic Conservatism", *American Journal of Political Science*, 57 (4): 823-840.

Gaskins, Ben, Matt Golder and David A. Siegel (2013b), "Religious Participation, Social Conservatism and Human Development", *The Journal of Politics*, 75 (4): 1125-1141.

Gedicks, Frederick M. (1991), "The Religious, the Secular, and the Antithetical", *Capital University Law Review*, 20 (1): 113-145.

George, Alexander L. and Andrew Bennett (2005), *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences* (Cambridge: MIT Press).

Gill, Anthony (2007), *The Political Origins of Religious Liberty* (New York: Cambridge University Press).

Gill, Anthony (2008), "Secularization and the State", Pollack, Detlef and Daniel V.A. Olson (Ed.), *The Role of Religion in Modern Societies* (New York: Routledge): 115-139.

Greeley, Anthony (2008), "Unsecular Europe", Pollack, Detlef and Daniel V.A. Olson (Ed.), *The Role of Religion in Modern Societies* (New York: Routledge): 141-161.

Grim, Brian J. and Roger Finke (2006), "International Religion Indexes: Government Regulation, Government Favoritism, and Social Regulation of Religion", *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 2 (1): 2-40.

Hackett, Conrad, Marcin Stonawski, Michaela Potančoková, Phillip Connor, Anne Fengyan Shi, Stephanie Kramer and Joey Marshall (2019), "Projections of Europe's Growing Muslim Population Under Three Migration Scenarios", *Journal of Religion and Demography*, 6: 87-122.

Hadden, Jeffrey K (1987), "Toward Desacralizing Secularization Theory", *Social Forces*, 65 (3): 587-611.

Haynes, Jeffrey (2007), *An Introduction to International Relations and Religion* (London: Pearson Education Limited).

Idler, Ellen (2021), "Is Secularization an Age-Related Process?", *The International Journal of Aging and Human Development*, 94 (1): 8-22.

Jones, Sue Stedman (1998), "The Concept of Belief in Elementary Forms," Allen, N. J., W. S. F. Pickering and W. Watts Miller (Ed.), *On Durkheim's Elementary Forms of Religious Life* (New York: Routledge): 53-65.

Katzenstein, Peter J. (2006), "Multiple Modernities as Limits to Secular Europeanization?", Brynes, Timothy A. and Peter J. Katzenstein (Ed.), *Religion in an Expanding Europe* (Cambridge: Cambridge University Press): 1-33.

Kaufmann, Eric, Anne Goujon and Vegard Skirbekk (2012), "The End of Secularization in Europe? A Socio-Demographic Perspective", *Sociology of Religion*, 73 (1): 69-91.

Kuru, Ahmet (2007), “Passive and Assertive Secularism: Historical Conditions, Ideological Struggles, and State Policies toward Religion”, *World Politics*, 59: 568-594.

Lipka, Michael (2017), “Europe’s Muslim Population will continue to grow – but how much depends on migration”, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/12/04/europes-muslim-population-will-continue-to-grow-but-how-much-depends-on-migration/> (17.03.2022).

Luckmann, Thomas (2003), “Transformations of Religion and Morality in Modern Europe”, *Social Compass*, 50 (3): 275-285.

Lyck-Bowen, Majbritt and Mark Owen (2019), “A Multi-Religious Response to the Migrant Crisis in Europe: A Preliminary Examination of Potential Benefits of Multi-Religious Cooperation on the Integration of Migrants”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45 (1): 21-41.

Martin, David (2005), *On Secularization* (Burlington: Ashgate Publishing Company).

Molteni, Francesco and Iraklis Dimitriadis (2021), “Immigrants’ Religious Transmission in Southern Europe: Reaction or Assimilation? Evidence from Italy”, *Journal of International Migration*, 22: 1485-1504.

Nexon, Daniel (2006), “Religion, European identity, and political contention in historical perspective”, Brynes, Timothy A. and Peter J. Katzenstein (Eds.), *Religion in an Expanding Europe* (Cambridge: Cambridge University Press): 256-282.

Norris, Pippa and Ronald Inglehart (2004), *Sacred and Secular* (New York: Cambridge University Press).

Papademetriou, Demetrios G., Richard Alba, Nancy Foner and Natalia Banulescu-Bogdan (2016), *Managing Religious Difference in North America and Europe in an Era of Mass Migration* (Migration Policy Institute).

Philips, Rick (2004), “Can Rising Rates of Church Participation be a Consequence of Secularization?”, *Sociology of Religion*, 65 (2): 139-153.

Pollack, Detlef and Gert Pickel (2007), “Religious Individualization or Secularization? Testing Hypotheses of Religious Change – The Case of Eastern and Western Germany”, *The British Journal of Sociology*, 58 (4): 603-632.

Pollack, Detlef (2008), “Religious Change in Europe: Theoretical Considerations and Empirical Findings”, *Social Compass*, 55 (2): 168-186.

Pollack, Detlef and Daniel V. A. Olson (Eds.) (2008), *The Role of Religion in Modern Societies* (New York: Routledge).

Pollack, Detlef (2008), "Introduction: Religious Change in Modern Societies—Perspectives Offered by the Sociology of Religion", Detlef Pollack and Daniel V. A. Olson (Eds.), *The Role of Religion in Modern Societies* (New York: Routledge): 1-22.

Pollack, Detlef, Olaf Müller and Gert Pickel (2016), *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe* (New York: Routledge).

Sahliyah, Emile (1990), "Religious Resurgence and Political Modernization", Emile Sahliyah (Ed.), *Religious Resurgence and Politics in the Contemporary World* (Albany: State University of New York Press): 1-16.

Snel, Erik, Özge Bilgili and Richard Staring (2020), "Migration trajectories and transnational support within and beyond Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*. DOI: 10.1080/1369183X.2020.1804189

Stark, Rodney (1999), "Secularization, R.I.P.", *Sociology of Religion*, 60 (3): 249-73.

Stark, Rodney and Laurence R. Iannacone (1994), "A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33 (3): 230-252.

Stark, Rodney and Roger Finke (2000), *Acts of Faith: Explaining the human side of religion* (Berkeley, CA: University of California Press).

Stierl, Maurice (2020), "Reimagining EUrope through the Governance of Migration", *International Political Sociology*, 14 (3): 252–269. DOI: 10.1093/ips/olaa007

Stiftung, Bertelsmann (Ed.) (2009), *What the World Believes* (Verlag Bertelsmann Stiftung: Gütersloh).

Swatos, William H. and Kevin J. Christiano (1999), "Secularization Theory: The Course of a Concept", *Sociology of Religion*, 60 (3): 209-228.

Şenses, Nazlı (2020), "Göçmen Odaklı Sivil Toplum Oluşumları: Değişen Eylemler ve Siyasetler", *Alternatif Politika*, 12 (1): 50-78.

Thomas, Scott M. (2005), *The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations* (New York: Palgrave Macmillan).

Tschannen, Oliver (1991), "The Secularization Paradigm: A Systematization", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30 (4): 395-415.

United Nations High Commissioner for Refugees (2019), “Global Trends”, <https://www.unhcr.org/statistics/unhcrstats/5ee200e37/unhcr-global-trends-2019.html> (20.05.2021).

Üstübcü, Ayşen and Kübra Ergün (2021), “Migration-Development-Security Nexus in the Context of External Dimensions of the EU Policies”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 19 (2): 523-552.

Wallerstein, Immanuel (2011), *The Modern World System I* (Berkeley: University of California Press).

Weber, Max (1930), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (New York: Scribner's) (Translator Talcott Parsons).

**ANALYSIS OF THE SHORT-TERM AND LONG-TERM
IMPACTS OF THE CORONAVIRUS CRISIS ON
INTERNATIONAL CLIMATE POLICY**

**KORONAVİRÜS KRİZİNİN ULUSLARARASI İKLİM
POLİTİKASI ÜZERİNDEKİ KISA VE UZUN VADELİ
ETKİLERİNİN ANALİZİ**

Zehra Aşkinsena İLKILIÇ* & Manuel Andreas KNOLL**

ABSTRACT

The coronavirus pandemic has caused far-reaching precautionary measures around the world. Governments' attempts to get the coronavirus under control have led to the negligence of other important policy areas. Climate policy in particular has been significantly influenced and lost importance on the political agendas of states after the outbreak. Over time, the coronavirus will either disappear or lose its initial impact due to medical measures. Two years after the outbreak of the coronavirus, this paper aims to analyse and evaluate the short-term and long-term impacts of the coronavirus crisis on international climate policy. It is important to analyse how it has shaped international climate policy and what lessons can be learned for dealing with climate change. The analysis is based on the principles and regular functioning of the International Climate Change Regime.

---

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniv., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, sena.ilkilic@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7122-4728>

** Prof. Dr., Türk-Alman Üniv., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi, Universidad Carlos III de Madrid, Instituto "Lucio Anneo Séneca", manuel.knoll@tau.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0651-1915>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 04.03.2022

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 13.04.2022

Keywords: Climate Change, International Climate Policy, COVID-19, Coronavirus Crisis, Threat Perception.

ÖZ

Koronavirüs pandemisi nedeniyle tüm dünyada çok sayıda geniş çaplı önlemler alınmıştır. Hükümetlerin koronavirüsü kontrol altına alma girişimleri diğer önemli politika alanlarının ihmal edilmesine neden olmuştur. Özellikle iklim politikası bu süreçte devletlerin siyasi gündemlerinde önemini kaybetmiştir. Zaman içinde koronavirüs tıbbi önlemler nedeniyle ya yok olacak ya da baştaki etkisini kaybedecektir. Bu makalede, koronavirüsün ortaya çıkmasından iki yıl sonra, koronavirüs krizinin uluslararası iklim politikasına kısa ve uzun vadeli etkileri analiz edilerek değerlendirilmektedir. Bu bağlamda pandeminin uluslararası iklim politikasını nasıl şekillendirdiğini ve iklim değişikliği ile mücadelede hangi derslerin alınabileceğini analiz etmek önemlidir. Analiz, Uluslararası İklim Değişikliği Rejimi'nin ilkelerine ve düzenli işleyişi temel alınarak gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İklim Değişikliği, Uluslararası İklim Politikası, COVID-19, Korona Virüs Krizi, Tehdit Algısı.

INTRODUCTION

Starting to spread in Wuhan, China, at the end of 2019, the COVID-19 pandemic has had wide-ranging effects worldwide. The highly contagious virus can cause serious damage to human health, even leading to death. Over 508 million cases have been registered worldwide, including more than 6.2 million deaths (John Hopkins University, 2022). Within a short time, governments have taken a variety of measures and have adopted several restrictions that have a profound impact on all areas of life. The urgency of addressing the global pandemic made it the focus of the political agenda. The new threat perception of states has pushed other important political issues, including the fight against climate change, into the background. However, while international climate policy became less important especially at the beginning of the coronavirus crisis, it can currently be stated that the work of the international climate regime is becoming more and more possible.

Two years after the outbreak of the coronavirus crisis, it still seems to have an effect on climate policy. This leads to the research question of this paper: *What significance does the coronavirus crisis have for international climate policy?* This paper will analyse the short- and long-term effects of the coronavirus on climate policy in order to answer this question. It will work out the differences of the effects for climate policy caused immediately after the outbreak of the coronavirus and governments' first reactions to the new crisis during the first waves until the beginning of 2021 and the time afterwards the so-called long-term effects.

This article is based on a comparative approach. The regular work and functioning of international climate policy before the pandemic will be compared with the situation after its outbreak. Two phases after the outbreak of the pandemic will be examined. The time frame immediately after the outbreak and the first coronavirus waves until the beginning of 2021 represent the first phase, whereas the time afterwards encompasses the second phase. By considering and analysing two time frames, this comparative approach makes it possible to determine the differences in impacts of the pandemic and the associated measures on international climate policy. Thus, conclusions can be drawn about short-term and long-term impacts. The principles and the (regular) functioning of the international climate regime will serve as a basis for analysing the effects of the coronavirus crisis on international climate policy. The effects of the coronavirus crisis will be determined by the deviations from the valid principles or the functioning of international climate policy.

In order to answer this research question, the impact of the measures associated with fighting the coronavirus due to the new threat perception of states on climate will be worked out. Afterwards, the short-term effects and then the long-term effects of the coronavirus crisis on international climate policy will be analysed. This article concludes by assessing the differences between the short-term and long-term effects of the coronavirus crisis in a concluding discussion and evaluating the results with regard to future international climate policy.

1. POSITIVE AND NEGATIVE IMPACTS OF THE CORONAVIRUS ON CLIMATE

Although the coronavirus causes serious damage to people and their social life, the measures associated with combating the coronavirus have a proven positive impact on the environment and climate change. Lockdowns, restricted transport and air traffic, home office and the closing of national borders have led to a significant decrease in global emissions. Based on these alterations, a 6.4% decrease in global emissions in 2020 compared to 2019 was observed (Tollefson,

2021). With the measures taken against the coronavirus, a decrease in CO₂ emissions was determined that has not occurred for at least 60 years (Le Quéré et al., 2020). Since man-made emissions can cause irreversible damage to the environment and are one of the main causes of climate change, the reduction of the yearly emissions had a positive effect on the environment and the climate. Due to the emission reductions, improved water quality and air quality is determined in many areas around the world. Moreover, reduced traffic and noise allowed species to get back to their natural environment (Khan et al., 2021: 526).

Even though measures to mitigate the coronavirus pandemic have given the environment a break, it needs to be emphasized that these measures are temporary and might quickly return to the earlier situation after the pandemic (Forster et al., 2020). According to experts, the decrease in emissions due to the measures taken to combat the pandemic have a very little impact on the global CO₂ concentration in the atmosphere (Liu et al., 2020). Despite the decrease in global emissions due to various restrictions in 2020, “this dip only translates to a 0.01°C reduction of global warming by 2050” (United Nations Environmental Programme, 2020). Since CO₂ and other greenhouse gases rest in the atmosphere up to hundreds of years, the decrease in 2020 due to the pandemic is too small to have an impact. Moreover, the pandemic had severe consequences for the global economy (Barbier, 2020). It is “the worst recession since the Great Depression, and far worse than the Global Financial Crisis” (Gopinath, 2020). The International Monetary Fund estimated a 3.3% decrease in the global economy for the year 2020 in its World Economic Outlook in October 2020 (International Monetary Fund, 2021: 7). This estimation was 1.1 percentage points lower than estimated due to “higher-than-expected growth outturns in the second half of 2020 for most regions” (International Monetary Fund 2021: 7, 10). In its Global Energy Review, the International Energy Agency reports that CO₂ emissions already started to increase in 2020 (International Energy Agency 2021). To compensate for the damage, even higher greenhouse gas emissions are possible in the future.

Furthermore, the COVID-19 pandemic has a range of serious negative impacts on the climate. Before COVID-19 there was a shift towards sustainable lifestyle that means the reduction of the usage of natural resources, which includes using reusable products and doing less damage to the environment. Due to the coronavirus this lifestyle had to be given up to a certain extent. As a safeguard against the coronavirus pandemic, a new lifestyle has been established that is considered more hygienic and safer and makes sustainable living more difficult (Fuentes et al., 2020). This new attitude includes, inter alia, the use of one-way products, increased packaging of food, increased usage of plastic, the increased number of online orders, the avoidance of public transport and the use of private vehicles instead (Silva et al., 2021).

Although, it has been found that the virus stays on cardboard boxes or copper surfaces (24h) much shorter than on plastic (72h), because of the framing that the use of plastic is useful to protect against the virus, more plastic is used (Brock, 2020; Makki et al., 2021). Especially in 2020, increased plastic production and usage were noticed. The reason for this is the fast and inexpensive production of plastic in contrast to more environmentally friendly recycled alternatives, which are more cost-intensive and time-consuming in production (Brock, 2020; Gorrasi et al., 2021). The amount of plastic produced and used is so high that the demand for recycled materials has decreased significantly (Brock, 2020). At the same time, households have produced too much waste, so that the recycling companies cannot cope with the situation (Brock, 2020).

The lower global demand for oil during the coronavirus crisis led to a temporary drop in oil prices. This can lead to greater use of oil in the future. As an example, people might prefer to use fossil fuel driven cars to electric vehicles because of their affordability (Helm, 2020). Another problem associated with the coronavirus is the increased amount of waste that is harmful to the environment. Disruptions in food production due to lockdowns (e.g. lack of workers) led to high levels of food waste (Bajzelj, 2020). Such waste is responsible for an important part of greenhouse gas emissions and is therefore harmful to the climate (Bajzelj, 2020).

The production, use and often inadequately disposal of vast quantities of Personal Protective Equipment (PPE), that is disinfectant wipes, gloves and masks, pose particularly great danger to the climate (Ammendolia et al., 2021). These products, often made of plastic, have been produced much more globally since the disease first spread (Ammendolia et al., 2021). Although they were originally intended for medical purposes and law prescribes only some of them, all individuals use them since they are easily available. The one-time usage of these products poses the biggest problem for the environment. Due to the inappropriate disposal of large quantities of PPEs the environment (esp. oceans) gets increasingly polluted (Saadat et al., 2020). Products (such as gloves) that do not protect against the coronavirus are also used. Here, it is important to make clear that regular hand washing is more effective against an infection (Saadat et al., 2020). Cities use large amounts of disinfectants to fight the virus, which poses a high risk to ecosystems and biodiversity (Silva et al., 2021; Zhang et al., 2020).

Table 1 summarizes the above-mentioned positive and negative impacts of the coronavirus on the climate. It clearly illustrates that the coronavirus has more negative than positive impacts on the climate. A closer look at the positive impacts reveals that they are more short-lived than the negative impacts. While

the positive impacts will only exist during the application of the COVID-19 restrictions, negative impacts, e.g. increased greenhouse gas emissions due to economic recovery, can also exist in the longer term.

Table.1: Impacts of the COVID-19 Pandemic on Climate

Positive Impacts	Negative Impacts
- Decrease of global greenhouse gas emissions - Improvement of water and air quality - Break for the environment - Reduction of traffic and related noises	- Positive impacts on climate are temporary - Compensation of the economic damages may lead to more greenhouse gas emissions - Sustainable lifestyle needed to be given up to a certain extent - Increased use of one-way products - Increased use of plastic (PPE, packaging) - Use of disinfectants poses a risk to ecosystems

2. INTERNATIONAL CLIMATE CHANGE POLICY

The foundation of international climate change policy goes back to the very first international conference on environment hold in Stockholm in 1972 (United Nations, 1972). Publications on the seriousness of the environmental damage have drawn further international attention to the problem (Carson, 1962; Meadows et al., 1972). In subsequent years, states have increasingly dealt with the issue of environmental protection and climate change policy. After the scientific confirmation of the existence of climate change in the first IPCC in 1990 report, the international community has established an international regime to combat climate change that poses a serious threat to all countries worldwide (IPCC, 1992). The framework for this was laid in 1992 with the adoption of the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Since 1995, the international community met annually at the so-called Conference of the Parties (COP), in order to discuss the current situation of the climate change problem, possible solution approaches and goals achieved so far (Bodansky, 2005). The Kyoto Protocol (1997) intended to reduce the reduction of greenhouse gases in the period 2008-2012 by at least 5.2% compared to the emissions in 1990 (United Nations, 1997). The 2015 Paris Agreement is currently the central document of the International Climate Change Regime with the aim of limiting global warming to 2°C. The Paris Agreement calls on the countries to make their own contributions, the so-called Nationally Determined Contributions (NDCs), for the year 2030 (or 2050) (United Nations, 2015). International climate policy consists of two components: mitigation and

adaptation. Mitigation means reducing emissions and other climate-damaging factors in order to protect the climate. Adaptation is about how people, their social environment and further areas can adapt to the consequences of climate change (Daschkeit, 2012).

3. THE ANALYSIS OF THE IMPACTS OF THE CORONAVIRUS CRISIS ON INTERNATIONAL CLIMATE CHANGE POLICY

The impacts of the measures taken to combat the coronavirus on international climate policy cannot be denied. However, owing to the extent and duration of both crises, these effects did not always remain the same. Although both crises can have far-reaching consequences worldwide, the impacts of climate change are more complex and can also be more serious. The fact that pandemics are just one of several consequences of climate change underlines this statement. While pandemics can be taken under control through right medical precautions (vaccination, treatments, etc.) and they therefore last for several years, climate change extends to the entire upcoming century and beyond, with increasingly serious consequences.

It can be stated that the effects on international climate policy are not the same today as they were at the beginning of the outbreak of the pandemic. Therefore, it is important to examine what impacts the coronavirus crisis and related preventive measures have on international climate policy and how these impacts vary over time. International climate policy that was initially hardly practicable is currently possible again, albeit under different conditions.

Short-Term Impacts of the Coronavirus Crisis on International Climate Change Policy

After the outbreak of the coronavirus pandemic, countries around the world tried to fight the life-threatening virus. This has pushed all other problems and policy areas into the background. The pandemic has been regarded as a more urgent threat by states that needs to be addressed since the coronavirus will leave severe permanent damage. Climate change was also seen as a less pressing problem to solve “because the time scale for climate change stretches to years and decades, making these changes may appear less urgent than the ones required for a global pandemic” (Jordan and Palmer, 2020: 1).

According to the representative of the Copenhagen School, Barry Buzan, security is not limited to military security and encompasses many more areas (political, economic, societal, environmental security) (Buzan, 1991; Buzan et al., 1998). With the expansion of the concept of security, various threats are perceived. “Threat perception is the decisive intervening variable between action and reaction in international crisis” (Cohen, 1978: 93). For this reason, states

must first perceive a threat to mobilize their defensive resources (Cohen, 1978). At the beginning of the coronavirus crisis, climate change was perceived less of a threat for states than the coronavirus and its side effects. This situation is well represented by the Giddens' Paradox, which goes back to the sociologist Anthony Giddens. The Giddens' Paradox states that politics is not addressing climate change because there are other problems to be solved and "since the dangers posed by global warming aren't tangible, immediate or visible in the course of day-to-day life" (Giddens, 2009: 2) there won't be sufficient actions to prevent them. It will be waited until the dangers are visible and then it will be too late to do anything about them (Giddens, 2009: 2).

Since the International Climate Regime began its work, it was the first time that the annual Conference of the Parties (COP26), which is important for the functioning of the regime, had to be postponed. The pandemic kept states from exchanging their climate policy content and discussing future goals and projects at the international level. Because of the circumstances caused by the pandemic, other climate related conferences (e.g. World Oceans Summit) have also been cancelled, making climate policy considerably more difficult (Worland, 2020).

In order to achieve a successful international climate policy, it is important that countries adhere to the obligations set out in the global climate agreements. The United Nations have evaluated the impact of the coronavirus on their 17 Sustainable Development Goals (SDGs). For 'Climate Action', they predicted that the effects of the pandemic would result in a "reduced commitment to climate action" (United Nations, 2020b: 12). The measures have a positive impact on the environment due to the decrease in emissions but these effects are "short-lived" (United Nations, 2020b: 11) and won't be sufficient to achieve the goals of the Paris Agreement.

Overall, the coronavirus crisis also has a negative impact on the two components of climate policy. When considering the component mitigation, it can be said that the coronavirus crisis makes climate protection and the prevention of climate change more difficult. Since PPEs are produced in large quantities, are often inappropriately disposed of and are hardly degradable, but are at the same time essential to protect people against the coronavirus, mitigation gets more difficult. The same applies to the increased consumption of plastic due to the virus. The sustainable lifestyle, which is central to environmental protection, was no longer possible as before COVID-19 due to the increased usage of single-use products and plastic.

Since forests act as carbon sinks and can thus remove emissions from the atmosphere, they are an essential part of mitigation (Canadell and Raupach, 2008). Therefore, afforestation and the protection of existing forests are

important for states as part of their climate policy. Since governments have focused on combating the pandemic and were therefore no longer concentrating on forests like before, more illegal deforestation and actions that are harmful to the environment have been established (Troëng et al., 2020). Due to deforestation, important sinks for greenhouse gas emissions disappear. If the deforestation occurs by burning forests, additional CO₂ emissions will be produced through the fires (Sengupta, 2019).

One of the main causes for the production of greenhouse gases is the high energy consumption worldwide. Therefore, increasing energy efficiency and the use of renewable energy sources are central to climate protection. However, the current crisis is likely to make it more difficult to invest in renewable energy sources. The International Renewable Energy Agency (IRENA) estimates that \$5.7 trillion are needed to be invested annually by 2030 to achieve a global transition to renewable energies (IRENA, 2022). Since the precautions against the coronavirus have led to immense economic disadvantages, it is even more difficult to provide the necessary budget for the transition to renewable energies. Instead, cheaper energy alternatives (oil, coal, etc.) might be used. In the short-term, due to the economic crisis following the pandemic financial resources for climate protection decreased. The policy areas that are much more urgently in need of financial resources are being given priority. At this point adaptation has also been more difficult. The lack of financial resources is hindering the implementation of adaptation projects that are essential for a successful climate policy.

Some measures against the spread of the pandemic, accompanied by changes in people's behaviour, have proven to be positive for the climate. This shows that certain changes in behaviour and norms can reduce greenhouse gas emissions (Fuentes et al., 2020). For this reason, the coronavirus crisis could offer an incentive for rethinking; some measures that have proven to be positive for the climate could be continued to uphold. An example of this is the use of the Internet for meetings, because it replaces long business travel and thus saves emissions.

Long-Term Impacts of the Coronavirus Crisis on International Climate Change Policy

It is important to examine which impacts the coronavirus crisis is still having on climate policy, to what extent the coronavirus crisis has shaped international climate policy and what long-term impacts it might cause. The coronavirus crisis will lose its initial strong impact because it will be contained more and more by medical measures and people worldwide are adjusting to live with the virus. The decline in its impact on international climate policy can

already be seen. The international climate conferences are now possible again and climate change is once again appearing as an important topic on the political agendas of states.

Even if the influence of the coronavirus crisis on international climate policy seems to be decreasing currently, there is still an impact. For example, the annual meeting of the Conference of the Parties was held in Glasgow in 2021, but it took place under very strict precautions and various restrictions. Even the pre-meetings, which serve to prepare for the Conference of the Parties' Conference, could only take place online and were therefore not satisfactory (The Guardian, 2021). Due to dissatisfactory preparations and the postponement of the conference, a lot of catching up is needed (The Guardian, 2021). Participation in the conference was only possible for vaccinated delegates and for delegates from red list countries only after quarantine (The Guardian, 2021).

Since the outbreak of the virus the number of infections rose more sharply for certain time periods in the form of waves. Currently, the emergence of the so-called variants (delta, omicron, delmicron, etc.) makes it difficult to contain the virus, since vaccines developed to date are not effective enough against all variants of the virus. At the beginning of 2022 record numbers of infections were recorded in many countries around the world. These figures indicate no end to the pandemic in the foreseeable future.

The restrictions to combat the virus today vary regarding their scope to those restrictions at the beginning of the outbreak of the coronavirus. Far-reaching restrictions (flight restrictions, lockdowns, etc.) that have proven to be positive for the climate no longer apply. In other words, the measures and restrictions consistent with climate mitigation no longer exist. On the other hand, PPEs, disinfectants, packaging, etc. that are harmful for the climate and are difficult to degrade, continue to be used in large quantities to protect against the virus. This is not only harmful for the climate but also stands in direct contrast to climate mitigation. As long as the coronavirus is infectious the usage of protection products that cause huge amounts of waste will be continued. Moreover, in many countries PCR tests are foreseen to get access to school, work or other life situations, e.g. social activities. Every day millions of PCR tests are done all over the world (Our World in Data, 2022). Apart from the registered PCR tests, a large number of the so-called rapid tests are done on regular bases. The equipment for these tests produces a large amount of waste. As already mentioned above, the inappropriate disposal of the used products (PPEs, etc.) is problematic.

The outbreak of the COVID-19 pandemic and its long-term effects demonstrate the interconnectedness of various areas such as the health sector,

environment and economy. Especially economy was hit hard by the measures taken to combat the coronavirus. The way states are planning to recover from the economic crisis in turn has wide-ranging impacts on climate policy and climate change in general (Obergassel et al., 2021). Already in 2020, the United Nations stressed the importance of a green recovery because it would be able to “cut up to 25 per cent off the emissions we would expect to see in 2030 based on policies in place before COVID-19” (United Nations Environmental Programme, 2020). Another noteworthy point is that “such a green recovery would put emissions within the range that gives a 66 per cent chance of holding temperatures to below 2°C, but would still be insufficient to achieve the 1.5°C goal” (United Nations Environmental Programme, 2020). The United Nations therefore evaluates the current situation as an opportunity to develop a new greener economy and more sustainability and calls on the states to cooperate internationally in these areas. United Nations Secretary General António Guterres called for building back better from the economic crisis and proposed “six climate-related actions to shape the recovery” (Guterres, 2020; United Nations, 2020a).

States are currently trying to (re)build their economies. There are different ways of economic recovery. A distinction can be made from fossil-fuelled recovery to green approaches that will have a significant impact on future emissions (Forster et al., 2020). At this point, the coronavirus crisis can be seen as a chance that, through a disruption in the whole system, makes profound changes possible (e.g., green economic rebuilding) (Markard and Rosenbloom, 2020). Thus “the way in which the world emerges from this crisis will have consequences for tackling climate change” (Andrijevic and Rogelj, 2020). The European Union already demonstrated its determination in the fight against climate change in 2019 with the European Green Deal (EDG), in which it pursues the goal of climate neutrality by 2050 (European Commission). “The [coronavirus] crisis has tended to strengthen and reinforce the EGD, which itself may be a potentially transformational critical juncture of EU climate policy” (Dupont et al., 1096). The European Union’s handling of the pandemic demonstrates how a climate-friendly reconstruction of the economy is possible.

The OECD Green Recovery Database entails recovery spending of 44 OECD countries and partner economies for the post-pandemic period (OECD, 2021). According to the database, OECD countries are spending 677 billion USD for recovery measures that have a positive impact on the environment and the climate and although this amount is much more than previous spending, it only represents 21% of the total (3200 billion USD) spending on recovery measures (OECD, 2021). The rest of the investments are mixed/negative (10%) or not having a direct impact (69%), but it is questionable if they are not harmful for the environment (OECD, 2021). Although, a noteworthy part of the funds is

invested in green investments, the major part of investments is spent in conventional economic rebuilding, which in turn is not in line with climate mitigation.

The shift of the overall proportion of recovery spending towards greener spending would need to be significantly larger to meet the Paris Agreement targets. Galanakis et al. describe how to deal with challenges in a post-pandemic period and how to recover through a climate-friendly reorientation through bioeconomy by taking into account various areas such as bioenergy, ecosystem services, culture, fashion, etc. (Galanakis et al., 2022). It is important to lay a climate-friendly foundation in the rebuilding, because this will have a major impact on the success of future climate policy. While OECD countries are mostly free to decide what way of recovery they are going to choose, less developed countries and developing countries mostly lack the financial resources, the necessary know-how, technology and much more to achieve a green economic recovery. Mostly, these countries are also confronted with other problems that need to be solved beforehand. The additional burdens that occurred because of the pandemic make it even more difficult for these countries to focus on combating climate change. At the last COP26 in Glasgow, the international community decided to support developing countries more through aids. Further decisions on support measures to aid developing countries will be necessary at the next Conference of the Parties in Egypt (COP27) and also in the future in order to reduce the negative impact of the pandemic on climate policy.

As already mentioned, the coronavirus has led to significant changes in behaviour and consumption at the micro-level, most of which have a negative impact on the climate. Since people display these climate-harming patterns of behaviour (e.g., increasing usage of plastic, driving by car than using public transport) primarily to protect themselves against the coronavirus, they will most likely not change until the pandemic is tackled. Even in the post-pandemic period, people worldwide could stick to these behavioural patterns and it could be quite difficult to change them. Micro-level behaviour and especially consumption behaviour is very important in terms of climate mitigation because “around two-thirds of global emissions are linked to private households, when using consumption-based accounting” (United Nations Environmental Programme, 2020).

Changes in behaviour concerning the problem of climate change are quite difficult. According to Elke U. Weber the reason for this is “because our focus, evolutionarily, is on the here and now, and in the here and now reside the costs of action, not the benefits. The benefits lie in the future” (Weber, 2015: 566). Nevertheless, the outbreak of the coronavirus pandemic has shown that drastic changes in behaviour are possible worldwide in a relatively short time when

threat is directly perceived. Even though the current IPCC report (IPCC, 2022) stresses that there are limits of adaptation and the international community perceives climate change as a huge risk that needs global action, especially on the micro-level, this consciousness is still missing. In order to promote action against climate change in the long-term, especially at the individual level, the existence of the risk should be made clear by evoking “visceral reactions towards the risk of global warming, perhaps by simulations of its concrete future consequences for people’s home or other regions they visit or value” (Weber, 2006: 103). Meijers et al. describe “three key drivers for climate change action [on the individual level]: changing perceptions of governmental policy and perceptions of threat to close others and priming participative efficacy beliefs” (Meijers et al., 2021) in their article that deals with learning from the pandemic to fight climate change.

The media play a decisive role in forming public opinion and shaping the risk perception on certain topics and thus indirectly influence future human behaviour practices. Before the outbreak of the coronavirus, climate-related content (national disasters worldwide, wildfires, Fridays for Future Movement) were part of media reports. The outbreak of the coronavirus made up a large part of the media coverage whereas media coverage on climate change decreased (Stoddart et al., 2021: 13). A survey on Canadian newspapers noted media coverage of climate change related to the coronavirus for the first time in early 2020 (Stoddart et al., 2021: 9). Two different framings could be examined: On the one hand, the necessity of a green recovery is stressed (‘prognostic’) and on the other hand, the two crises “should be interpreted as parallel crises with potentially similar causes – in terms of unsustainable human intervention in the natural world – and impacts” (‘diagnostic’) (Stoddart et al., 2021: 10). A media coverage that covers climate change, gives information on its potential dangers and illustrates the importance of climate change action could be helpful in the future to establish a more climate-friendly attitude at the micro-level and enable better climate policy.

Another important aspect that arose from the outbreak of the coronavirus is worth mentioning. Following the worldwide spread of the coronavirus pandemic, numerous scientific papers on coronavirus and climate change have been published. These scientific articles have different areas of focus of tremendous importance. Papers dealing with the similarities and differences between both crises clarify their character and enable a better assessment of their relationships (Fuentes et al., 2020; İba Gürsoy, 2021; Kumar and Ayedee, 2021; Markard and Rosenbloom, 2020; van der Ven and Sun, 2021; Vinke et al., 2020). A further important focus of investigation are scientific articles on the lessons that can be learned from the coronavirus crisis for tackling the problem of

climate change (Engström et al., 2020; Klenert et al., 2020; Manzanedo and Manning, 2020). A series of works describe ways of a new beginning/recovery after the pandemic and demonstrate that this is possible, especially in the area of economy, in a climate friendly way (Allan et al., 2020; Andrijevic and Rogelj, 2020; Barbier, 2020; Bogojević, 2020; Forster et al., 2020). This scientific literature has a special importance not only because a previously unexplored new area has been investigated, but also because it represents a very important scientific basis for policymakers. These publications contain different policy approaches and include important recommendations for action for a successful international climate policy in the 21st century.

Through the examination of the long-term impacts of the pandemic on international climate change policy in addition to the short-term impacts, this article not only compares different impacts of the crisis within two different time frames, but also analyses the transformation in the original impact of the coronavirus. The research results of this analysis can thus complement the existing literature and provide useful content for international climate change policy.

With no doubt, over time the coronavirus will either completely disappear, be mitigated or people will learn to live with the virus. In contrast, however, climate change is still present and is long-lasting. There are many ways to view the coronavirus crisis as an opportunity and learn lessons from it, how to react better to climate change as a global crisis, see it as a chance for a green economic restart and learn from the mistakes of insufficient preparedness for crises of this magnitude. Furthermore, this can lead to reflections on a better prevention and adaptation to climate change. The knowledge gained from the coronavirus crisis for dealing with climate change might also be helpful for a successful future climate policy.

4. DISCUSSION AND CONCLUSIONS FOR INTERNATIONAL CLIMATE CHANGE POLICY

The COVID-19 Pandemic has had a significant impact on many areas. This article analysed the importance and impact of the coronavirus crisis on international climate policy. A differentiation has been made between the short-term impacts that encompass the time frame immediately after the outbreak and the first coronavirus waves until the beginning of 2021 and the long-term impacts that capture the time afterwards. The measures taken to combat the coronavirus have contributed to lower global greenhouse gas emissions, which in turn have a positive impact on the climate and are in accordance with the international climate policy objectives.

In the short-term, restrictions lowered worldwide emissions for a limited period of time but the coronavirus crisis has made international climate policy more difficult in many ways. 2020 should have been an important year for international climate policy, but the focus had shifted to the current pandemic and related crisis. Mitigation in particular was no longer adequately possible due to the new, more environmentally harmful behaviour of individuals, among other things. A new framing is needed, e.g. to overcome the distrust of reusable products, so that climate protection is better possible again (Makki et al., 2021).

In the long-term, the decline in the coronavirus crisis impact could already be observed. International climate conferences are now taking place again but under different conditions and influenced by the pandemic. Although the coronavirus seems to have lost its initially strong impact, its indirect impacts are still present and will be observable in the future once it has been tackled. There are currently numerous efforts to make a new green start in the economy. However, the proportion of investments in green reconstruction compared to conventional ones is much lower. The long-term (indirect) impacts of the coronavirus crisis on international climate policy are a matter of interpretation of the problem. The way how future climate policy will be affected depends on how the international community, governments, economy and the media deal with the coronavirus crisis and what lessons they learn and what conclusions they draw from it. This in turn has a formative effect on the micro-level. All of this in turn will be important for the success in the two components of climate policy, mitigation and adaptation.

The pandemic has shown that the world is unprepared for global crises of this magnitude (Vinke et al., 2020). Better preparedness and early action by governments could have kept the scale of the crisis smaller. For the climate change problem, it will be too late to react from the policy of urgency. Therefore, it is important to take action in the two components of climate policy in the present even before the far too noticeable consequences occur. The fact that pandemics are just one of many negative consequences of climate change demonstrates the seriousness of the problem.

Limitations of this work are the partly vague statements about the long-term impacts of the coronavirus crisis on international climate policy. Future research, especially in the post-pandemic period, can examine possible impacts and draw safer conclusions. In addition, it would be interesting to see which path the international community and governments have chosen and to evaluate its meaning for international climate policy.

In this paper, it has been demonstrated that the COVID-19 Pandemic has had a significant influence on international climate policy in the short-term as

well as (a more indirect influence) in the long-term. However, the actors of the international community, governments, economy and also the media will determine if this impact will be a more positive or negative one in the long-term. Although the coronavirus crisis and climate change are two global crises, they differ in terms of their duration and extent. It is certain that the coronavirus crisis will disappear or its magnitude will decrease over time. Climate change, on the other hand, is a crisis that will continue to affect people's lives worldwide for decades with increasing impact. The outbreak of the coronavirus could therefore be regarded as an opportunity to learn lessons for dealing with climate change and invest in a successful future climate policy.

BIBLIOGRAPHY

Allan, Jennifer, Charles Donovan, Paul Ekins, Ajay Gambhir, Cameron Hepburn, David Reay, Nick Robins, Emily Shuckburgh and Dimitri Zenghelis (2020), "A Net-zero Emissions Economic Recovery from COVID-19", COP26 Universities Network Briefing.

Ammendolia, Justine, Jacquelyn Saturno, Amy L. Brooks, Shoshanah Jacobs and Jenna R. Jambeck (2021), "An Emerging Source of Plastic Pollution: Environmental Presence of Plastic Personal Protective Equipment (PPE) Debris Related to COVID-19 In a Metropolitan City", *Environmental Pollution*, 269 (116160): 1-10.

Andrijevic, Marina and Joeri Rogelj (2020), "How the Global Coronavirus Stimulus Could Put Paris Agreement on Track", *Carbon Brief*, <https://www.carbonbrief.org/guest-post-how-the-global-coronavirus-stimulus-could-put-paris-agreement-on-track> (12.01.2022).

Bajzelj, Bojana (2020), "Coronavirus Food Waste Comes with Huge Carbon Footprint", *Carbon Brief*, <https://www.carbonbrief.org/guest-post-coronavirus-food-waste-comes-with-huge-carbon-footprint> (11.01.2022).

Barbier, Edward B. (2020), "Greening the Post-Pandemic Recovery in the G20", *Environmental and Resource Economics*, 76: 685-703.

Bodansky, Daniel (2005), "The International Climate Change Regime", *Perspectives on Climate Change: Science, Economics, Politics, Ethics, Advances in the Economics of Environmental Resources*, 5: 147-180.

Bogojević, Sanja (2020), "COVID-19, Climate Change Action and the Road to Green Recovery", *Journal of Environmental Law*, 32: 355-359.

Brock, Joe (2020), "The Plastic Pandemic. COVID-19 Trashed the Recycling Dream (A Reuters Special Report)", Reuters, <https://www.reuters.com/investigates/special-report/health-coronavirus-plastic-recycling/> (14.01.2022).

Buzan, Barry (1991), "New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century", *International Affairs*, 67 (3): 431-451.

Buzan, Barry, Ole Wæver and Jaap de Wilde (1998), *Security: A New Framework for Analysis* (Boulder, London: Lynne Rienner Publishers).

Canadell, Josep G. and Michael R. Raupach (2008), "Managing Forests for Climate Change Mitigation", *Science*, 320 (5882): 1456-1457.

Carson, Rachel (1962), *Silent Spring* (Crest Book).

Cohen, Raymond (1978), "Threat Perception in International Crisis", *Political Science Quarterly*, 93 (1): 93-107.

Daschkeit, Achim (2012), "Anpassung an den nicht mehr vermeidbaren Klimawandel – aktuelle Entwicklungen eines jungen Politikfeldes", *Journal for Comparative Government and European Policy*, 10 (3): 410-421.

Dupont, Claire, Sebastian Oberthür and Ingmar von Homeyer (2020), "The COVID-19 Crisis: A Critical Juncture for EU Climate Policy Development?", *Journal of European Integration*, 42 (8): 1095-1110.

Engström, Gustav, Johan Gars, Niko Jaakkola, Therese Lindahl, Daniel Spiro and Arthur A. van Benthem (2020), "What Policies Address Both the Coronavirus Crisis and the Climate Crisis?", *Environmental and Resource Economics*, 76: 789-810.

European Commission, "2050 Long-term Strategy", https://ec.europa.eu/clima/policies/strategies/2050_en (21.02.2022).

Forster, Piers M., Harriet I. Forster, Mat J. Evans, Matthew J. Gidden, Chris D. Jones, Christoph A. Keller, Robin D. Lamboll, Corinne Le Quéré, Joeri Rogelj, Deborah Rosen, Carl-Friedrich Schleussner, Thomas B. Richardson, Christopher J. Smith and Steven T. Turnock (2020), "Current and Future Global Climate Impacts Resulting from COVID-19", *Nature Climate Change*, 10: 913-919.

Fuentes, Rolando, Marzio Galeotti, Alessandro Lanza and Baltasar Manzano (2020), "COVID-19 and Climate Change: A Tale of Two Global Problems", *Sustainability*, 12 (8560): 1-14.

Galanakis, Charis M., Gianluca Brunori, David Chiaramonti, Robert Matthews, Calliope Panoutsou and Uwe R. Fritsche (2022), “Bioeconomy and Green Recovery in a Post-COVID-19 Era”, *Science of the Total Environment*, 888 (152180): 1-8.

Giddens, Anthony (2009), *The Politics of Climate Change* (Cambridge: Polity Press).

Gopinath, Gita (2020), “The Great Lockdown: Worst Economic Downturn Since the Great Depression”, <https://blogs.imf.org/2020/04/14/the-great-lockdown-worst-economic-downturn-since-the-great-depression/> (19.02.2022).

Gorrasi, Giuliana, Andrea Sorrentino and Eric Lichtfouse (2021), “Back to Plastic Pollution in Covid Times”, *Environmental Chemistry Letters*, 19: 1-4.

Guterres, António (2020), “Secretary-General’s Message. UN Chief on International Mother Earth Day, 22 April 2020”, United Nations, <https://www.un.org/en/observances/earth-day/message> (17.01.2022).

Helm, Dieter (2020), “The Environmental Impacts of the Coronavirus”, *Environmental and Resource Economics*, 76: 21-38.

International Energy Agency (2021), “Global Energy Review: CO2 Emissions in 2020”, International Energy Agency, Paris, <https://www.iea.org/articles/global-energy-review-co2-emissions-in-2020> (21.04.2022).

International Monetary Fund (2021), *World Economic Outlook: Managing Divergent Recoveries*, 2021 April (Washington, DC).

IPCC (1992), *Climate Change: The IPCC 1990 and 1992 Assessments* (Canada).

IPCC (2022), “Summary for Policymakers”, Pörtner, Hans Otto, Debra C. Roberts, Melinda Tignor, Elvira S. Poloczanska, Katja Mintenbeck, Andrés Alegría, Marlies Craig, Stefanie Langsdorf, Sina Löschke, Vincent Möller, Andrew Okem and Bard Rama (Eds.), *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (Cambridge University Press (In Press)).

IRENA (2022), “Energy Transition Holds Key to Tackle Global Energy and Climate Crisis”, International Renewable Energy Agency, Press Release, 29.03.2022, <https://irena.org/newsroom/pressreleases/2022/Mar/Energy-Transition-Holds-Key-to-Tackle-Global-Energy-and-Climate-Crisis> (23.04.2022).

İba Gürsoy, Sezin (2021), “Krizler Çağı: COVID-19 Salgını ve İklim Krizi“, Alternatif Politika, 13 (3): 656-679.

John Hopkins University (2022), “COVID-19 Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE) at John Hopkins University (JHU)”, <https://gisanddata.maps.arcgis.com/apps/opsdashboard/index.html#/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6> (23.04.2022).

Jordan, Chloe J. and Abraham A. Palmer (2020), “Coronavirus: Virtual Meetings: A Critical Step to Address Climate Change”, Science Advances, 6: 1-2.

Khan, Ibrahim, Dawood Shah and Sayed Suliman Shah (2021), “COVID-19 Pandemic and Its Positive Impacts on Environment: An Updated Review”, International Journal of Environmental Science and Technology, 18: 521-530.

Klenert, David, Franziska Funke, Linus Mattauch and Brian O’Callaghan (2020), “Five Lessons from COVID-19 for Advancing Climate Change Mitigation”, Environmental and Resource Economics, 76: 751-778.

Kumar, Anuj and Nishu Ayedee (2021), “An Interconnection Between COVID-19 and Climate Change Problem”, Journal of Statistics and Management Systems, 24 (2): 281-300.

Le Quéré, Corinne, Robert B. Jackson, Matthew W. Jones, Adam J. P. Smith, Sam Abernethy, Robbie M. Andrew, Anthony J. De-Gol, David R. Willis, Yuli Shan, Josep G. Canadell, Pierre Friedlingstein, Felix Creutzig and Glen P. Peters (2020), “Temporary Reduction in Daily Global CO₂ Emissions During the COVID-19 Forced Confinement”, Nature Climate Change, 10 (7): 647-653.

Liu, Zhu, Philippe Ciais, Zhu Deng, Ruixue Lei, Steven J. Davis, Sha Feng, Bo Zheng, Duo Cui, Xinyu Dou, Pan He, Biqing Zhu, Chenxi Lu, Piyu Ke, Taochun Sun, Yuan Wang, Xu Yue, Yilong Wang, Yadong Lei, Hao Zhou, Zhaonan Cai, Yuhui Wu, Runtao Guo, Tingxuan Han, Jinjun Xue, Olivier Boucher, Eulalie Boucher, Frederic Chevallier, Yimin Wei, Haiwang Zhong, Chongqing Kang, Ning Zhang, Bin Chen, Fengming Xi, François Marie, Qiang Zhang, Dabo Guan, Peng Gong, Daniel M. Kammen, Kebin He and Hans Joachim Schellnhuber (2020), “Near-Real-Time Data Captured Record Decline in Global CO₂ Emissions Due to COVID-19”, <https://arxiv.org/pdf/2004.13614.pdf> (13.12.2021).

Makki, Fadi, Anna Lamb and Rouba Moukaddem (2021), “Plastics and the Coronavirus Pandemic: A Behavioral Science Perspective”, Mind & Society, 20: 209-213.

Manzanedo, Rubén D. and Peter Manning (2020), “COVID-19: Lessons for the Climate Change Emergency”, *Science of the Total Environment*, 742 (140563): 1-4.

Markard, Jochen and Daniel Rosenbloom (2020), “A Tale of Two Crises: COVID-19 and Climate”, *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 16 (1): 53-60.

Meadows, Donella H., Dennis L. Meadows, Jørgen Randers and William W. Behrens (1972), *The Limits to Growth: A Report to the Club of Rome’s Project on the Predicament of Mankind* (Universe Books: New York).

Meijers, Marijn H. C., Christin Scholz, Ragnheiður Torfadóttir, Anke Wonneberger and Marko Markov (2021), “Learning From the COVID-19 Pandemic to Combat Climate Change: Comparing Drivers of Individual Action in Global Crises”, *Journal of Environmental Studies and Sciences* (Online Publication).

Obergassel, Wolfgang, Lukas Hermwille and Sebastian Oberthür (2021), “Harnessing International Climate Governance to Drive a Sustainable Recovery From the COVID-19 Pandemic”, *Climate Policy*, 21 (10): 1298-1306.

OECD (2021), “Focus on Green Recovery”, OECD, <https://www.oecd.org/coronavirus/en/themes/green-recovery> (19.01.2022).

Our World In Data (2022), “Daily COVID-19 Tests”, Our World in Data, Oxford Martin School, University of Oxford, Global Change Data Lab, <https://ourworldindata.org/grapher/full-list-covid-19-tests-per-day> (17.01.2022).

Saadat, Saeida, Deepak Rawtani and Chaudhery Mustansar Hussain (2020), “Environmental Perspective of COVID-19”, *Science of the Total Environment*, 728 (138870): 1-6.

Sengupta, Somini (2019), “Restoring Forests Could Help Put a Brake on Global Warming, Study Finds”, *The New York Times*, 5.07.2019, <https://www.nytimes.com/2019/07/05/climate/trees-forests-climate-change.html> (18.02.2021).

Silva, Ana L. Patrício, Joana C. Prata, Tony R. Walker, Armando C. Duarte, Wei Ouyang, Damià Barcelò and Teresa Rocha-Santos (2021), “Increased Plastic Pollution Due to COVID-19 Pandemic: Challenges and Recommendations”, *Chemical Engineering Journal*, 405 (126683): 1-9.

Stoddart, Mark C. J., Howard Ramos, Karen Foster and Tuomas Ylä-Anttila (2021), “Competing Crises? Media Coverage and Framing of Climate Change During the COVID-19 Pandemic”, *Environmental Communication*: 1-17.

The Guardian (2021), “Covid Restrictions Could Hinder COP26 Delegates and Observers. The Secret Negotiator”, The Guardian, 9.10.2021, <https://www.theguardian.com/environment/2021/oct/09/covid-restrictions-could-hinder-cop26-delegates-and-observers> (12.01.2022).

Tollefson, Jeff (2021), “Covid Curbed Carbon Emissions in 2020 - But not by Much”, Nature, 15.01.2021, <https://nature.com/articles/d41586-021-00090-3> (18.04.2022).

Troëng, Sebastian, Edward B. Barbier and Carlos Manuel Rodríguez Echandi (2020), “The COVID-19 Pandemic Is Not a Break for Nature - Let’s Make Sure There Is One After the Crisis”, World Economic Forum, <https://www.weforum.org/agenda/2020/05/covid-19-coronavirus-pandemic-nature-environment-green-stimulus-biodiversity/> (21.12.2021).

United Nations (1972), Report of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Conference).

United Nations (1997), Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change (Kyoto: United Nations).

United Nations (2015), Adoption of the Paris Agreement, 21st Conference of the Parties (Paris: United Nations).

United Nations (2020a), “Climate Change and COVID-19: UN Urges Nations to ‘Recover Better’”, <https://www.un.org/en/un-coronavirus-communications-team/un-urges-countries-%E2%80%98build-back-better%E2%80%999> (17.01.2022).

United Nations (2020b), Shared Responsibility, Global Solidarity: Responding to the Socio-Economic Impacts of COVID-19.

United Nations Environmental Programme (2020), “Green Pandemic Recovery Essential to Close Climate Action Gap—UN Report“, <https://www.unep.org/news-and-stories/press-release/green-pandemic-recovery-essential-close-climate-action-gap-un-report> (17.12.2021).

Van der Ven, Hamish and Yixian Sun (2021), “Varieties of Crises: Comparing the Politics of COVID-19 and Climate Change”, *Global Environmental Politics*, 21 (1): 13-22.

Vinke, Kira, Sabine Gabrysch, Emanuela Paoletti, Johan Rockström and Hans Joachim Schellnhuber (2020), “Corona and the Climate: A Comparison of Two Emergencies”, *Global Sustainability*, 3 (e25): 1-7.

Weber, Elke U. (2006), “Experience-based and Description-based Perceptions of Long-term Risk: Why Global Warming Does Not Scare Us (Yet)”, *Climatic Change*, 77: 103-120.

Weber, Elke U. (2015), “Climate Change Demands Behavioral Change: What Are the Challenges?”, *Social Research*, 82 (3): 561-581.

Worland, Justin (2020), “How Coronavirus Could Set Back the Fight Against Climate Change”, <https://time.com/5795150/coronavirus-climate-change/> (03.12.2021).

Zhang, Hong, Wenzhong Tang, Yushun Chen and Wei Yin (2020), “Disinfection Threatens Aquatic Ecosystems”, *Science*, 368 (6487): 146-147.

BEDEN, ABJEKSİYON VE PATRİARKAL TAHAKKÜM**BODY, ABJECTION, AND THE PATRIARCHAL DOMINATION**

Tuba KANCI* & Umutcan TARCAN**

ÖZ

Julia Kristeva'nın psikanalitik kuramında abjeksiyon, yalnızca bedenin bilinç ve bilinçdışı ile etkileşimlerini ortaya koymak ile kalmaz; aynı zamanda beden imgelemi üzerindeki patriarkal tahakkümü de ifşa eder. Kristeva, abjeksiyonu fenomenolojik bir süje olarak kullanır ve onun deneyimler üzerindeki etkilerini post-feminist bir perspektiften inceler. Ona göre patriarkal tahakküm altında beliren deneyimler, tıpkı bedenin "atıkları" gibi maddi varoluş içerisinde sönmölenen, bayağı ve ötekileştirilmiş devinimlerdir. Bu çalışmada Julia Kristeva'nın abjeksiyon kuramından yararlanılarak bedenin pre-modern ve modern düşünce tarihi içerisindeki ikincil konumuna eleştiri getirilmesi ve beden imgelemi üzerindeki patriarkal tahakkümün yapıbozumuna uğratılması amaçlanmıştır. Bunun için çalışmanın ilk bölümünde bedenin Antikiteden modern sosyal kurama kadarki yolculuğu kronolojik bir perspektiften ele alınmış ve Immanuel Kant, Emile Durkheim gibi düşünörlere odaklanılarak tartışılmış; ikinci bölümünde psikanalistler Sigmund Freud, Alfred Adler ve Jacques Lacan'ın öğretilerindeki beden ve psikoz ilişkisi açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ise Kristeva'nın abjeksiyon kuramı açıklanmış, abjeksiyonun patriarkal inşası incelenmiştir. Çalışma ile bedeni patriarkal abjeksiyon

* Doç. Dr., Kocaeli Üniv., Siyasal Bilgiler Faköltei, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, tubakanci@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1834-5440>

** Doktora Öğrencisi, Kocaeli Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ABD, umutcantarcan@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6295-2005>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 21.12.2021

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 20.04.2022

içerisinden kurtarmanın feminist literatür yönünden geçerliliğini koruyan bir gereklilik olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Julia Kristeva, Abjeksiyon, Beden, Patriarkal Tahakküm, Psikanaliz.

ABSTRACT

In Julia Kristeva's psychoanalytic theory, abjection does not only reveal the interactions of the body with the conscious and unconscious; but also reveals the patriarchal domination of body imagery. Kristeva uses abjection as a phenomenological subject and examines its effects on experiences from a post-feminist perspective. According to them, the experiences that emerge under patriarchal domination are vulgar and marginalized movements that fade in material existence, just like the "wastes" of the body. This study aims to criticize the subordinate position of the body in the history of pre-modern and modern thought and deconstruct the patriarchal domination on the imagery of body by using Julia Kristeva's theory of abjection. Thus, in the first part, the journey of body from Antiquity to modern social theory is evaluated from a chronological perspective and discussed by focusing on thinkers such as Immanuel Kant and Emile Durkheim. In the second part, the relationship between body and psychosis in the doctrines of psychoanalysts Sigmund Freud, Alfred Adler and Jacques Lacan is explained. In the third part, Kristeva's abjection theory and the patriarchal construction of abjection are analyzed. The study concludes that rescuing the body from patriarchal abjection is a requirement that maintains its validity in terms of feminist literature.

Keywords: Julia Kristeva, Abjection, Body, Patriarchal Domination, Psychoanalysis.

GİRİŞ

İkinci dalga feminizmin ortaya çıkışından itibaren beden ile ilgili çalışmaların sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir. Örneğin, Cynthia Enloe tarafından *Bananas, Beaches and Bases* (1990) ile açılan patikayı Londa Schiebinger, *Feminism and the Body* (2000) ile takip etmiştir. Yine bu yıllarda, Susan Bordo, Batı

kültürlerindeki beden tahakkümünü sistemli bir şekilde eleştirdiği eseri *Unbearable Weight*'i (2003) tamamlamış, Catherine Kevin (2009) ise bedeninin feminist hareketler içerisindeki rolüne yönelik antropolojik bir araştırma yayımlamıştır. Bu çalışmaların ortak özelliği, feminist teoriyi beden anlatıları ile uzlaştırmak için özgün ve kuramsal yöntemler önermeleridir.

Tüm bu entelektüel gelişmelere rağmen beden, Batı düşüncesi tarafından oldukça uzun bir süre boyunca ihmal edilmiştir. Son yıllardaki bu feminist çalışmalar da bu yüzden oldukça önemlidir ve söz konusu ihmalin ortadan kaldırılması için beden imgeleminin gizli tarihini yeniden keşfetme gayesinin yanı sıra ihmalin nedenlerini de incelemeye çalışırlar. Diğer yandan, 20. yüzyıl düşünürü Michel Foucault'dan itibaren, özellikle tıp terminolojisinden ödünç alınan bazı kavramlarla ve söylem, içselleştirilmiş kontrol, disiplin gibi olgulardan faydalanılarak tıbbi perspektif yoluyla beden imgelemi sosyal bilimlerde ana akıma taşınmıştır. Ancak bedeninin, Batı düşüncesi tarafından oldukça uzun bir süre boyunca ihmal edilmesinin nedenlerine yeteri kadar değinilmemiştir (Hancock, 2018: 440). Böylelikle farkın, yani bedene özgü epistemolojik algılar arasındaki uğraklar silsilesinin ortaya koyulması güçleşmiş, beden, özneleşme sürecini tamamlayamamıştır (Irigaray, 1995: 7). Bedenin maruz bırakıldığı bu düşünsel dışlanma, onu alelade bir öteki olarak yeniden üretmiştir.

Tıbbi bir nesne olarak bedeninin tarihini karşımıza çıkaran bir diğer olay ise psikanalizin doğuşudur. Psicotik vakanın doğrudan öznel deneyimler üzerinden çözümlenmesini sağlayan psikanaliz, daha sonra yapılan postyapısalcı katkılar ile birlikte bedeni anlaşılmaya değer kılmıştır. Deneyimin ve farkın yeniden üretim biçimleri ile de ilgilenen psikanalitik kuram, psicotik vakaya ve vakanın öznesine bir özgünlük atfetmek için çabalamıştır. Dolayısıyla bedeninin gizlenmiş tarihini keşfetme gayesi, sosyal bilimlerde ana akıma iki ana yöntem üzerinden taşınmış ve gelişimini sürdürmüştür. Bunlardan ilki Foucault'nun ortaya koyduğu kontrol ve disiplin odaklı yöntem, ikincisi ise psikanalitik kuramca ele alınan deneyim ve psikoz odaklı yöntemdir.

Yirminci yüzyıl düşünürü Julia Kristeva, her iki yöntemi de sentezlemiş ve bedeninin hem bir disiplin nesnesi hem de psikanalitik bir arayış olarak konumlanmasını olanaklı kılmıştır. Düşünürün abjeksiyon kuramı, bir yandan beden imgeleminin bilinç ile kurduğu etkileşimi fizyolojik bağlamda etkilerken diğer yandan tahakkümün öznel ve deneyimsel yönünü vurgulamıştır. Böylelikle düşünür, bedeninin düşünsel değerini tekrar kazanması için gereken kuramsal yolu açabilmiştir.

Kristeva'nın kuramından ilham alan bu çalışmada, beden imgeleminin düşünce tarihinin büyük kısmı boyunca maruz bırakıldığı ihmal edilmişlik incelenmiş, beden imgelemi üzerinden inşa edilen patriarkal tahakkümün eleştirel bir perspektiften değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Böylelikle, düşünürün abjeksiyon kuramından hareketle cismani ile aşkın olanın sınırlarındaki eşikte görünen/kaybolan bedenin, kontrol edilmeye, idealleştirilmeye ve aşkınlaştırılmaya çalışılan, abjektif beden olarak ele alınabileceği öne sürülmüştür. Üç bölümden meydana gelen ve kronolojik bir perspektifin tercih edildiği bu çalışmanın birinci bölümünde bedenin Antikiteden modern sosyal kurama kadarki yolculuğu, Immanuel Kant ve Emile Durkheim gibi düşünürlerle odaklanılarak tartışılmıştır. İkinci bölümde ise bedenin psikanalitik kuramın gelişimindeki rolü, Sigmund Freud ve Jacques Lacan'ın kavram setleri ekseninde analiz edilmiştir. Üçüncü ve son bölümde Kristeva tarafından sistematikleştirilen abjeksiyon kavramı yoluyla beden üzerindeki patriarkal tahakkümün psikanalitik boyutları araştırılmıştır. Böylelikle abjeksiyonun bir toplum kuramının öznesi olarak yeniden üretimi ve patriarkanın beden pratiklerine yönelik yeni ve eleştirel bir perspektif yaratabilme imkânı ortaya koyulmuştur.

1. BEDENİN ANTİKİTE, SKOLASTİK DÜŞÜNCE VE AYDINLANMA DÖNEMİ İÇERİSİNDEKİ YOLCULUĞU

İnsan varoluşunun imgelemlerinden biri olarak beden, Antikiteden Aydınlanma düşüncesine dek farklı form ve bağlamlarda ele alınmıştır. Beden etkinliğinin sosyal, içsel ve mekânsal boyutları üzerine yürütülen çalışmalar, bedene felsefi bir anlam atfetmelerinin yanı sıra, onu pratik alanda da kullanmayı ve insanı kavramak için bir yöntem hâline getirmeyi amaçlamışlardır.

Bedene ilişkin bu yaklaşımlar silsilesinde iki temel problem mevcuttur. Bunlardan ilki, bedenin tarihselliğinin neredeyse tamamının patriarkal bir perspektif ile inşa edilmiş olmasıdır. Gerçekten, bedene değer verilen tüm felsefi uğraklar, onu ancak bir erkeğe özgülendiğinde veya patriarkanın değerleriyle uzlaştığında anlaşılmaya değer bulmuşlardır. Böylelikle beden, yaratılmaya çalışılan eril bir imgelem olarak, cinsel farkın merkezinde konumlanmış ve patriarkal tahakkümün nesnesi hâline gelmiştir. İkinci sorun ise beden üzerine yürütülen incelemelerin uzun bir süredir terk edilmiş olmaları ve bedenin felsefi bir arayış olmaktan çıkmasıdır. Bu ihmal, özellikle 1970'lere dek devam etmiş ve yalnızca ana akım düşüncede değil, feminist kuramda da cereyan etmiştir.

Antik Yunan'ın beden sıcaklıklarına dayanan tek-cinsiyetli beden modeli, tek bir cinsiyete en azından iki toplumsal cinsiyetin tekabül ettiği, erkekle kadın arasında türsel değil dereceli sınırların olduğu, sıcak bedenlerin –ki bunlar erkek

bedenleridir– bu derecelendirmede, dolayısıyla da beden hiyerarşisinde, üst sıralarda yer aldığı bir modeldir (Salisbury, 1996: 89-90). Bedenin vücut sınırlarını dışarı atması ise Antikiteden Orta Çağ'a dek, doğal içsel dengenin sağlanması olarak değerlendirilmiştir (Laqueur, 1987: 8-9). Öyle ki vücut sınırlarının beden kaynakları olarak görülmesi ve onların israf edilmemesi gerektiği ile ilgili anlayışın ancak Aydınlanma ile birlikte başlamış olduğu genel kabul görmektedir.

Orta Çağ Skolastik düşüncesinde ise ruh hastalıkları, nöbetler ve kaygı bozuklukları, kendilerine atfedilen uhrevi anlamlara dayalı olarak tanımlanmış; bunları deneyimleyen hastalar, dışlanma, suçlanma, şiddet ve kapatılma ile karşı karşıya kalmışlardır (Diamantis, vd., 2010). Orta Çağ'ın neredeyse hiçbir döneminde beden, psikotik bozuklukların tedavisi için bir uğraşı alanı olarak dahi görülmemiştir. Bu kimselerin semptomlarını gerekçelendirmek için lanet ve büyü gibi yöntemler sıkça kullanılmıştır: Din görevlileri, hastaları lanet veya büyüden *kurtarmak* için çeşitli ritüeller uygulamaya başlamışlardır (Neugebauer, 1979: 478).

Geleneksel nöropsikiyatri de Skolastik düşüncenin etkisinden uzun bir süre boyunca kurtulamamıştır. Zira hastaların deneyimledikleri fizyolojik koşullar, incelenmeye değer görülmemiştir. Toplum, ruh hastalığının fizyolojik boyutlarıyla yüzleşmeyi reddetmiş ve Kilise de bunu bir cezalandırma pratiği olarak değerlendirmiştir. Hastalar, Kilise tarafından inşa edilen, fatalist bir dogmatizme maruz bırakılmışlar ve caydırıcı bir ibretiâleme konu edilmişlerdir.

Özellikle Yüksek Rönesans sanatının ortaya çıkışıyla birlikte İtalya'daki sanatçı ve zanaatkarlar, Antik Yunan geleneğini yeniden yorumlayarak canlandırmayı ve rasyonel bir hümanizm yaratmayı amaçlamışlardır. Böylelikle beden, mükemmeliyetçi bir üslup ile yansıtılmaya ve tanımlanmaya başlamıştır. Yüksek Rönesans'ın anatomi odaklı üslubu, lojik, matematik ve estetiğin bir araya getirilmesi gayesine dayanmaktadır (Sigerist, 1934: 11). Başta Michelangelo ve da Vinci olmak üzere pek çok sanatçı, bedeni başlı başına bir proje olarak görmeye ve onun unsurlarını tıbbi epistemolojiye dayanarak eserlerine yansıtmaya başlamıştır. Özellikle 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde bu sanatçıların çalışmaları, beden ile ilgili bilinen pek çok şeyin kaynağını teşkil edebilmiştir (Singer, 1950: 156). Kaldı ki modern anatominin temelleri de aynı dönemde, Flaman tıp doktoru Andreas Vesalius'un çalışmalarıyla atılmıştır (Sigerist, 1934: 11).

Aydınlanma dönemi ise, bir yandan insan odaklı düşüncenin temellerini atarken, diğer yandan da akla dayalı düşünümelliği tarih sahnesine çıkarmıştır. *Gerçekten bilinebilir olanı* konu edinen akıl, bu bağlamda bedeni epistemolojik değer taşıyan bir *eşik mekân* olarak yeniden üretmiştir. Lefebvre'in de belirttiği üzere,

tüm mekân bedenden türer; “her ne kadar bu mekân bedeni tamamen unutacak kadar değiştirse de- her ne kadar mekân kendini bedenden bedeni öldürecek kadar radikal olarak ayırsa da” (Lefebvre, 2000: 405). Dolayısıyla modernitenin beden açısından önemi, onu mekânsallığın içerisinde tanımlaması ve hakikat katmanlarına dahil etmesidir. Öyle ki modernitede beden, sadece cismani gerçeklikle eşitlenemez. Zira o hem metafiziksel hem de maddi olandır ve kişisel, sosyal, içsel ve dışsal olandan daha fazlasıdır ve bir eşik mekân olarak sınırları zorlamaktadır. Varlığı bu uğrakta hem gerçekleşmiş hem de kısıtlanmıştır (Witz, 2000: 2).

Öte yandan Janet Wolff’a (1995: 124) göre klasik beden, rasyonel bilimin ve burjuva toplumunun, ideal ve gerekli öznesi ve nesnesidir. Bu anlamda, yine karşı karşıya olunan problem, önce bedenin cismani olana indirgenmesi, sonrasında da erkeğin bedeninin bir kontrol mekanizmasına dayanarak klasik beden üzerinden tarif edilmeye ve ardından da aşılmaya çalışılmasıdır. Erkeğin bedeninin “namevcut varlığı” bu süreçle tamamlanmaktadır (Schilling, 1993).

Ancak, bu tespit, doğru olduğu kadar eksiktir de. Stallybrass ve White’ın (1986: 20) da belirttiği gibi bir kültürün standart olarak kabul edilecek bedeni daima iki tanedir ve bunlar birbirleriyle olan mutlak karşıtlıkları içerisinde yapılandırılmaktadır. “Yukarıdakiler”, yani egemen kültüre ait olanlar ve “aşağı olan diğerleri” birbirleriyle ilişkili ve bağımlı bir hiyerarşi içinde var olmaktadır. Burjuva özne, kendisini, “aşağı olan öteki” olarak tanımladıklarını reddetme yoluyla tanımlamıştır. Böylelikle oluşan ontolojik hiyerarşi biçimleri, üretim ilişkilerine ve tarihin maddi koşullarına da yansiyarak beden ile toplumsal özneler arasındaki tahakkümü sürdürülebilir kılmıştır.

Öyle ki, burjuva toplumunun standart biçimi/bedeni yine klasik bedendir, ancak “grotesk beden” onun karşıtı, “aşağı olan diğer”, olarak kurulmuştur (Stallybrass ve White, 1986: 22). Burjuva kültürü, groteski reddederek kendi kimliğini tanımlamıştır. Ancak, bu, tiksitmeyi ve hayran kalmayı içeren ikili bir süreçtir. “Aşağı olan ötekini” reddetmeyi ve ortadan kaldırmayı amaçlayan siyasi süreç, öteki için duyulan arzuyla çatışmaktadır. Grotesk olan, bu ikili süreçte hem toplumsal anlamda merkezden dışlanmakta hem de sembolik bağlamda merkeze yerleşmektedir. Böylece, siyasi ve toplumsal olarak reddedilen “öteki”, egemen kültürün imgesel arka planının kurucu bir parçası olarak ortaya çıkar. “Yukarıdakiler”, yani burjuva özne, aşağı olan diğerlerine bu anlamda bağlıdır ve “aşağı olan diğerlerini” sembolik olarak içermektedir. Grotesk beden ise, dış dünyadan kesin çizgilerle ayrılmamış, sınırları sürekli ihlal edilen bir bedendir. Bu beden üzerindeki açıklıklarla (ağız bunlardan en önemlisidir) ve yukarı taraflarından (kafa, ruh ve akıl) daha ayrıcalıklı olan aşağı bölgeleriyle (kalçalar,

bacaklar, ayaklar), saf olmayan bir cismani kütlenin görüntüsü gibidir (Bakhtin, 1984: 25-29).

Bu durumda biraz önce belirtilenin aksine, karşı karşıya olduğumuz girişimlerin önce bedeninin bayağılığı, ardından da erkeğin bedeninin klasik beden üzerinden tarif edilmeye ve aşılmaya çalışılması olduğunu söylemek yetersiz kalacaktır. Öyle ki erkeğin bedeninin “namevcut varlığı” bu süreç ile tescillenirken, kadının bedeni ise sadece cismani bir gerçekliğe indirgenmiş ve dışlanmıştır. Gerçekte bu bedenler birbirleriyle ilişkili ve bağımlı bir hiyerarşi içinde var olmaktadır. Grotesk beden her ne kadar kadının dışlanmış bedenini simgelese de aslında tam da bu dışlanma eylemi dolayısıyla kadının bedeni, egemen kültürün imgesel arka planının kurucu bir unsuru olmuştur.

Aydınlanma döneminin felsefi pratiği, akla verdiği önem yoluyla sadece Skolastik düşüncenin sonunu getirmemiş, aynı zamanda bedeninin fizyolojik bir arayışın süjesi hâline gelmesini de sağlamıştır. Bedene verilen gizli, dolaylı ve psşik değer hem ruhsal hastalıkların tedavi sürecine hem de Batı düşüncesindeki metodolojik arayışlara yansımıştır. Öte yandan, beyaz, burjuva, Yahudi-Hıristiyan geleneğinden gelen, emperyalist erkek, modernitenin ayrıcalıklı, her şeye gücü yeten, diğer herkesin uyması gereken normları belirleyen biricik öznesi durumuna gelmiştir (Foucault, 1990: 124-130). Bu dönüşümün düşünsel alandaki en büyük örneği, dönemin ünlü düşünürlerinden biri olan Immanuel Kant’tır. Kant (1991: 54-60), Aydınlanmayı “insanın kendi üstüne yıktığı bir toyluk durumundan kurtulması” olarak tanımlamış, insanın kendi aklını kullanma cesaretinin Aydınlanmanın özünü oluşturan olgu olduğunu belirtmiştir. Eleştiri, aklın kamusal kullanımı ve insanın tümelliği gibi fenomenlere büyük önem veren Kant, estetik ve politik düşüncelerini de bu doğrultuda şekillendirmiştir.

Ampirizm ve rasyonalizm arasında bir sentez oluşturmaya çalışan Kant (1996: 133-271), insanın hem doğa tarafından belirlendiği için *fenomenal* hem de eylemlerinde iradeye dayandığı için *nümenal* bir varlık olduğunu öne sürmüştür. İnsan bu niteliklerinden ilki *bedene*, ikincisi ise *akla* yönelimlidir ve özgürlük, ancak ve ancak ikincisi herhangi bir tahakküm altına alınmadığında olanaklıdır (Kant, 1996: 37-108). Düşünürün bu yaklaşımı, aynı zamanda bedeninin tarihsel gizlenmişliğine ilişkin ilk düşünsel emarelere işaret etmektedir. Her ne kadar Kant’ta insanın *nümerik* niteliklerinin baskınlığı bedeninin ihmal edildiği izlenimini yaratsa da beden, burada *hiçliği* değil *ikincil olma hâlini* simgelemektedir. Bu da bedeninin –en azından Aydınlanma düşüncesinde– felsefi bir arayış olduğunun göstergesidir. Bedeni rasyonel amaca ulaşma yolundaki bir araç olarak gören Kant’a göre beden, *ölümlü*, yani *benliği tehdit eden* bir varlık olduğundan mutlaka tahakküme konu olmalıdır (Benbow, 2003: 57).

Kant'ın kuramında bedenın “içi,” sezgisel olarak ya da hemen bilinemez ve ancak bedenın sınırları içerisinde tutulamayacak şeylerin dışarı atılmasıyla güvence altına alınabilir. Zira beden, “ben”in içeride güvence altında olduğu ve tehlikeli ötekinin dışarıda yer aldığı bir *kap* gibidir ve bu anlamda Kantçı beden imgelemi, bedene giriş çıkışları kontrol etmek ve gerektiğinde önlemek için beden deliklerini kapatarak iç “ben”i koruyan bir kap gibi hareket eder (Kant, 1996a: 45; Battersby, 1999: 346). Bu kap, söz konusu “ben”in koruyuculuğunu üstlenirken aynı zamanda onu kendi varoluşuna hapseden ve sürekli olarak gözetleyen, dolayısıyla öznenin yerini alan bir varlık olarak da değerlendirilebilir.

Söz konusu ideal beden imgelemi, izole edilmiş, bütün diğer bedenlerden ayrılmış ve Mikhail Bakhtin'in (1984: 25) “klasik beden” olarak isimlendirdiği prototipe sıkışmış durumdadır. Bu anlamda, klasik beden, dış dünyadan kesin sınırlarla ayrılmış ve kendi kendine yetebilen bir bireysellik içindedir. Onu dış dünyadan ayıran sınırlar belirginleştirilmiş, çıkıntılar düzleştirilmiş, delikler kapatılmıştır. Bu bedende içine çekmek, dışarı atmak gibi içsel süreçleri görmek mümkün değildir. Vücut sıvılarının dışarı atılması kadınsı ve patolojik olarak değerlendirilir ve böylelikle patriarkanın üstlendiği ontolojik koruyuculuk somutlaşır: Patriarka, yalnızca ötekiye değil, bilincin içkin olduğu bedene de egemen olma iddiasıyla varoluşunu güçlendirir.

Kant'ta bedenın, içine çekmek, dışarı atmak gibi içsel süreçlerden mümkün olduğu kadar soyutlanmaya; en azından bu süreçlerin kontrol altına alınmaya çalışıldığını ve bireysel özgürlükle ilişkilendirildiğini görmüştük. Bu noktada Kant'ın felsefesinde de *düşkün bedenın*, ideal beden-imesi olan klasik bedene ulaşmak amacıyla bedenın deliklerini kapatarak, kendi kendini kontrol eden bir kaba dönüştürülmeye çalışıldığı söylenebilir. Ancak burada söz konusu olan bu beden erkeğin bedenidir. Örneğin, Kant'ta göz yaşlarının akışı yalnızca kadınsı bir şey olarak değerlendirilmez, aynı zamanda erkeğin de “kadınsılaştırılması” olarak görülür (Kant, 1996a: 160; Benbow, 2003: 63). Arzu, şiddet yüklü akışkanlıkların sembolizmi içerisinde tanımlanır: “Duygu, bendini yıkan bir su kütlesi gibi hareket eder; tutku kendi yatağını gittikçe daha fazla kazan bir akıntı gibidir” (Kant, 1996a: 156). Duygular ve tutkular da bu metaforun içerisinde “zehre” benzetilmektedir. Kant (1996a: 157), bunları, bedenın sınırlarına yaklaştırılmaması gereken, zararlı hatta zehirli maddelerle eş tutar. Bunların yanı sıra, kontrol edilmesi zorunlu bir şey olarak görülen erotik arzular kadınsılığa atfedilir, kadınsılığın cazibeleri olarak tarif edilir (Kant, 1996a: 222). Bu anlamda, kadınsılık, sızıntı yapan, kendi bedenın içine ve dışına olan akıntıları kontrol edemeyen bir kap gibi tanımlanırken, kadın bedeni, ideal-beden imgesi olan klasik bedenden ayrıştırılmakta ve *kendi kendini kontrol edemeyen*, patolojik bir konuma indirgenmektedir (Kant, 1996a: 174).

Bedene ilişkin Aydınlanma dönemi yaklaşımının bir benzerini, sosyolojinin klasik metinlerinde görmek mümkündür. Özellikle, modern sosyolojinin kurucu isimlerinden biri olan Emile Durkheim'ın metinlerinde, bu bedenlerin izleri sürülebilir. Durkheim, insanı *sosyal olan* üzerinden, topluma bağlı olarak, evrimsel bir bakış açısıyla açıklamaya çalışmıştır. Sosyallik projesi cismaniliğin ötesine geçmeyi, aşkın bir sosyalliğe ulaşmayı amaçlamaktadır. Öyle ki medeniyet ilerledikçe manevi boyut ağır basmakta ve birey, bedene olan bağımlılığından kurtularak daha sosyal bir varlığa dönüşmektedir (Durkheim, 1964: 50). Toplumlar ise bu esnada mekanik bir dayanışmadan organik bir dayanışmaya doğru evrilecek, farklılaşp karmaşıklaşacak ve kolektif bilinç, yerini bireysel bilince bırakacaktır. Zira mekanik dayanışma insanların birbirlerine benzediği, ilkel toplumlarda daha sık gözlenirken, organik dayanışma, bireylerin farklılaştığı, birbirlerine ihtiyaç duydukları ve nitelikli bir iş bölümünün geliştiği modern toplumlarda gözlenmektedir (Durkheim, 1964: 111-132).

Söz konusu olgular ancak erkeğin *genel birey* olarak ele alınmasıyla geçerlilik kazanır. Öyle ki Durkheim, *The Division of Labor in Society*'de (1964) toplumsal projesini oluşturmak için erkeklerin bireysel özelliklerine, nitelikli iş bölümü biçimlerine ve sosyal determinizmdeki rollerine yer verirken kadınlar söz konusu olduğunda bu yaklaşımını değiştirir ve kadınların grup içindeki özelliklerine, biyolojik determinizmdeki rollerine ve cinsiyetçi bir iş bölümüne başvurur (Lehmann, 1995: 10-11). Hatta Durkheim'ın çalışmasında kadınları tartıştığı anların oldukça sınırlı olduğu söylenebilir. Ne var ki bu sınırlılık da yarattığı epistemolojik ikiliğin yanı sıra, erkeğin bedenini saklayan ve kadının bedenini cismanilikle sınırlayan stratejisi nedeniyle önem teşkil etmektedir.

Durkheim'ın yaklaşımında kadınlar, sosyalleşmenin etkilerinden soyutlanmışlar, toplumsal olanın doğal sınırlarına mahkûm edilmişlerdir. Witz'in (2000: 13) de belirttiği üzere, Durkheim'a göre kadınların sosyalleşme yetenekleri daha sınırlıdır ve topluma daha az ihtiyaçları vardır. Çünkü kadının zihinsel yaşamı daha az gelişmiştir ve ihtiyaçları biyolojik düzeydedir. Dolayısıyla erkek "daha karmaşık bir toplumsal varlık," kadın ise "içgüdüleriyle davranan bir varlık"tır (Durkheim, 1966: 272). Diğer yandan erkek, "tümüyle toplumun ürünü" iken kadın, "büyük ölçüde doğanın yarattığı gibi" kalmıştır (Durkheim, 1966: 385). Bu bağlamda kadın, toplumsal olandan ve medeniyetin kazanımlarından faydalanamamış olduğu gibi, bunlara katkıda bulunmamıştır, doğal ve bu bağlamda ilkeldir.

Durkheim'ın birey özellikleri, iş bölümü ve sosyal determinizmi içeren sosyal projesi insan doğasıyla ilgili ikili bir teoriye dayanmaktadır. Buna göre her bireyin iki boyutu vardır: maddi/biyolojik boyut ve manevi-sosyal boyut. Birey,

maddi ve biyolojik boyutta bedene, manevi ve sosyal boyutta ise akıl ve iradeye özgülümlenmektedir (Lehmann, 1994: 84-85). Öyle ki medeniyet ilerledikçe manevi ve sosyal boyut ağır basmakta ve birey, bedene olan bağımlılığından kurtularak daha sosyal bir varlığa dönüşmektedir. Diğer yandan, insan doğasının iki yönünü içeren bu teori, Durkheim'in sosyal projesine kadınların eklenmesiyle iki farklı türün farklı doğalarını ortaya koymaktadır. Böylelikle maddi ve biyolojik boyut kadında, manevi ve sosyal boyut ise erkekte belirgin hâle gelir (Durkheim, 1964: 57, 247). Durkheim, bu ayrımı kadının doğası ile gerekçelendirir. Dolayısıyla erkek ve kadının birbirlerine benzedikleri ve aynı işleri yapabildikleri toplumlar, ilkel toplumlardır (Durkehim, 1964: 58-60).

Bu noktada kadının Durkheim'in toplumsal projesinden bütünüyle dışlanmış olduğu söylenebilir. Zira kadın cismani olanla eşitlenmiştir ve medeniyet ilerledikçe, iş bölümü ve farklılaşmanın da etkisiyle maddi ve biyolojik boyut ekseninde tanımlanır. Böylelikle kadının özdeşleştiği beden, *grotesk* olarak kurgulanmakta ve cismani olana indirgenmektedir. Ayrıca Durkheim, Fransız sosyolog Gustave Le Bon'dan ilham alarak erkeğin medeniyet ilerledikçe kendi bedenini kadınınkinden farklılaştırdığını, kadının da bu arada giderek fiziksel olarak daha zayıf bir yaratık hâline geldiğini öne sürer (Lehmann, 1994). Kadının beyni de aynı şekilde küçülüp zayıflarken, erkeğin beyni ve dolayısıyla akıllı da medeniyet ilerledikçe gelişmiştir (Durkheim, 1964: 57).

Bu bağlamda Durkheim, erkeğin bedenini yukarı taraflarına (kafa, akıl gibi) önem vererek erkeğin bedenini klasik beden imgelemine özgülerken aynı bölgelerin kadındaki zayıflığına atıfta bulunur ve kadın bedenini cismani olana indirgeyerek groteskleştirir. Aynı zamanda Durkheim'da bu iki beden imgelemi, ancak medeniyet ve toplumsallaşma ve erkeğin çabası sayesinde ulaşılan kazanımlar olarak açıklanmaktadır. Söz konusu manevi ve sosyal boyut etrafında ve klasik beden üzerinden tarif edilmeye çalışılan ve ardından da ulaşılmak istenen beden ise erkeğin bedenidir. Böylelikle Durkheim'in metinlerinde erkek bedeninin sınırdaki eşikte kurgulandığı ve kendini gösterdiği anda aşılması gerektiği görülür. Ne var ki kadın bedeni, cismani bir gerçekliğe indirgenerek dışlanmaktadır. Böylelikle erkek bedeninin namevcut varlığı ve erkeğin kendi bedenini atıp aşkın sosyallığe ulaşmaya çabalaması, kadının toplumsal olandan bütünüyle dışlanmış olan bedeni üzerinden belirginleşmektedir.

Kant ve Durkheim'in bedene ilişkin söz konusu yaklaşımları ile anatomi bilimindeki gelişmeler arasındaki disiplinlerarası birliktelik, psikiyatrik yönleme de etkimiştir. Daha önceden izolasyon, arındırma ve dışlama yoluyla yürütülen tedaviler, modern yaklaşımlar ile yenilenmiş ve hümanist bir ekol benimsenmiştir.

Psikanalizin de temelini oluşturan bu yeni ekolün kurucusu, Fransız doktor Philippe Pinel'dir (Weiner, 2008: 305).

Pinel (1906: 5), ruhsal hastalıkların tedavisinde nazik davranışın ve ampirik gözlemlerin önemini vurgulamış, hastaların bedenlerinde yaşanan değişiklikleri günbegün kaydetmiştir. Ona göre “*periyodik* veya *aralıklı* nöbetler, ruhsal hastalıkların büyük kısmını oluşturmaktadır” ve bu nedenle hastaların sürekli takibi, hastalığa ilişkin detaylı bilgi sahibi olmanın tek yoludur. Hastaların nöbetleri, mimikleri ve yaşam öyküleri, Pinel'in ilgisini çekmiş, hatta bazı hastaların uzuvlarındaki orantısızlıklar, onun hastalığın sürekliliğine ilişkin bulgulara ulaşmasını sağlamıştır (Pinel, 1906: 128). Anlaşılacağı üzere Pinel'in nöropsikiyatriye en büyük katkısı, ruhsal hastalıkları kişiselleştirmesi ve yaygın bulgular arasında korelasyon kurmaya çalışmasıdır. Pinel, bu yöntemi geliştirirken hastaların bedenlerini ve düşüncelerini dışlamamış, bilinci tıbbi konsültasyon ile uzlaştırmıştır.

Ne var ki Pinel'in önderliğinde gelişimini sürdüren hümanist Aydınlanma nöropsikiyatrisi, bazı ciddi problemlere de zemin hazırlamıştır. Bu ekol dahilinde tedavi edilen hasta, yaşam öyküsünü anlatırken bütünüyle özgürdür ve sarıp sarmalandığı şefkatin etkisi altında, kendinde önemli gördüklerini serbestçe aktarmaktadır. Bu nedenle elde edilen veriler, bütünüyle hastanın kontrolü altında kalmış, herhangi bir öncelik sıralamasına tabi tutulamamıştır. Hekim de kaçınılmaz olarak bu dağınık ve isabet oranı düşük anlatımlar ile bağlıdır. Dolayısıyla hastanın geçmişindeki travma parçalarının çekip çıkarılması, yani hastalığı yaratan deneyimlerin sistemli bir şekilde analiz edilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. İşte psikanalitik kuram, söz konusu gereksinimden doğmuştur.

2. PSİKANALİTİK KURAMDA BEDENİN ROLÜ

1856 ile 1939 yılları arasında yaşayan Freud, bireyin çocukluğundan yaşlılığına dek biriktirdiği deneyimlerin bilinçteki fenomenleri nasıl şekillendirdiğini incelemiş ve oluşan kişilik katmanlarını sınıflandırmaya çalışmıştır. Ona göre hastalık, “terapi yoluyla bilinçdışına atılabilecek” olan bir olgudur ve bu olgunun bütün unsurlarıyla ortaya koyulabilmesi için hastanın her bir evreyi hangi koşullar altında tamamladığı tespit edilmelidir (Freud, 2016: 175). Bu yaklaşım, ruhsal hastalığın *a priori* niteliğini vurgulamasının yanı sıra, onu sistematik bir *bedenselleşmeye* tabi tutar: Hastalık zaten oradadır ve bedene bütünüyle içreleşmiştir. Terapistin yapması gereken iş, onu oradan çıkarmak ve dışsal bir fenomen olarak yeniden tanımlamaktır.

Freud, oluşturmaya çalıştığı bu yeni yöntem için bazı kavramlardan faydalanmıştır. Bu kavramların başında *libido* gelmektedir. Mekanikleşmiş bir

organizma olarak birey, cinsel isteğini kendi içerisinde bir enerji olarak depolamakta ve bu enerjinin boşalma anları, psikanalitik uğrakların kesişim noktalarını oluşturmaktadır. Bedensel bir dinamizm öznesi olarak libido, beden tarafından denetlenmekte ve bazen de baskılanmaktadır. Freud (2019), her bir hastanın özgün oluşunu bu sıra dışı denetim mekanizması üzerinden doğrular ve üç unsurdan oluşan bir kişilik izleği kurar: Ona göre id, libidonun taşkınlığının var olduğu temeli, ego onun doğa ile olan çatışmasını, süper-ego ise ahlakileşmesini simgelemektedir.

Freud'un öğretisinin her zerresi *baskı* ile bezelidir. Ona göre bir ruh hastası yönünden anlam ifade eden yegâne olgu, onun biyografik uğraklarında maruz kaldığı baskı biçimleridir. Hastanın cinselliği, sıkça bu baskı biçimleriyle iç içe geçmekte, böylelikle onları ifşa etmektedir (Freud, 2019a: 39). Freud, bedeni, bu olguların gerçekleştiği düzlem olarak belirler ve hastanın bilinç kopuklukları ile fizyolojisi arasında bağlantı kurar. Ona göre hastalık, bilinç ile beden arasındaki illiyet bağı ortadan kalktığı anda varlığını hissettirmektedir. Freud (2011: 18), bu fenomeni “bedenin ruhsal yaşamına ait olmayan bir şeymiş gibi görünmesi” olarak tanımlar.

Bu durumda öznenin bedeni, onun ruhsal sağlığının temsilcisidir. Öznenin bedeninde hiçbir sorun yoksa o ya hasta değildir ya da hastalığının ifşasından kaçabilecek bir fizyolojiye sahiptir. Deneyimlerinin –özellikle cinsel nitelikte olanların– ona kattıkları veya ondan götördükleri, bedeninde toplanır. Ruhsal hastalık onu bulduğu anda ise psikanaliz, onun bilincini oyalamaya başlar. Böylelikle özne iki seçenek ile karşılaşır ve bunlardan birini seçmek durumunda kalır: Ya hastalığı bilinçdışı iterek epistemolojik varlığından dışlayacak ya da onun bilincine bütünüyle yerleşmesine izin vererek varlığını onun üzerinden tanımlamaya başlayacaktır. Dolayısıyla *bilinç*, öznenin tüm varlığı ile farkında olduğu, bilinçdışı ise habersizce biriktirdiği deneyimleri içerir (Freud, 2011: 17). Öyle ki özne, deneyimlerinin farkında olmadığı sürece ortada bir ruhsal hastalık da mevcut değildir.

Freud'un deneyim, beden ve bilinç arasındaki ilişkiyi keşfi, öğrencileri ve daha sonraki psikanalistler tarafından da kullanılmıştır. Alfred Adler ve Jacques Lacan'ın başını çektiği bu isimler arasında kesin bir fikir birliğinden söz etmek mümkün olmasa da tümünde biyografik evrelere tabi olan cinsel ve epistemolojik bulguları tespit etme gayesi mevcuttur. Adler ile Freud'un özellikle son dönemlerinde pek de iyi anlaşamadıkları bilinir (Colby, 1951: 229). Bu anlaşmazlığın –ve Freud'un yaşadığı diğer anlaşmazlıkların– temelinde Freud tarafından cinselliğe verilen fütursuz önemin yattığı söylenebilir. Zira Freud, ruhsal hastalıklardan biyografik evrelere dek her şeyi “libido”

kavramsallaştırmasının etrafında şekillendirmiştir. Dolayısıyla Freud'da beden, bütün psikanalitik deneyimleri kendi içine cinsel bir saptamalar silsilesine dayanarak hapsedilmiş durumdadır. Öyle ki Freud (2019: 45), bu çıkmazını daha da derinleştirir ve cinsel olguların yanına hastanın bu olgulara verdiği tepkileri de ekler. Oysa Adler (2010: 16), “deneyim sorunsalı” yönünden sefine göre daha toplumcudur. Ona göre insanın nöropsikolojisini yalnızca içrek deneyimi değil, toplum ile etkileşimleri de eşit ölçüde belirlemektedir: Birey, bu ikisinin inşa ettiği *devinimler* yoluyla amaçlarını, beklentilerini ve ilişkilerini şekillendirmektedir.

Adler (2010: 17), söz konusu *devinimlerin* çocukluk döneminde başladığını öne sürmüştür. Böylelikle bir *tabula rasa* olarak bilincin, yaşamın ilk dönemlerinde nasıl bu kadar hızlı dolabildiği de açıklığa kavuşacaktır. Ayrıca Freud'da *maruz kalışlar* olarak dramatize edilen bu yaşantılar, nispeten iyimser bir niteliğe sahip olabilecektir. Beden ise devinimlerin temsilcisi değil, sürükleyicisidir: Çocukluk, yaşanan sağlık sorunlarına koşulsuz şartsız göğüs germe yeteneğini inşa edip beden keşfini oldukça güçlü bir merasime dönüştürmektedir (Adler, 2010: 24). Adler, bu gözlemini, bedeni cinsellikten öteye taşıyarak pekiştirmiş, böylelikle Freud'a muhalif bir tutum sergilemiştir.

Freud'un öğrencilerinden bir diğeri olan Jacques Lacan ise psikanalitik yöntem ile dilbilimi uzlaştırmaya çalışmıştır. Lacan'ın teorisi, dilin bilinçdışındaki yapılanmasının ruhsal varoluşa yönelik etkilerine yönelmiştir. Onu Freud'dan ayıran düşüncesi, psikanalizin hastanın geçmişine teslim oluşuna başkaldırmaktır (Bowie, 2020: 15). Lacan, bilinçdışını dil ve arzu üzerinden biçimlendirmeyi tercih eder ve hastanın konuştuklarını bu biçimlenme doğrultusunda değerlendirmeye başlar (Lacan, 2013: 18). Böylelikle bilinçdışı ve dil arasında da ontolojik bir benzerlik kurmak mümkün olur: Her hasta bilincini bir varoluş aygıtı olarak kullandığına göre bilinçdışı da bu aygıtın ifade edilışinden esinlenecektir. Bu ilişki, Lacan'ın “*Bilinçdışı, dil gibi yapılanmıştır*” önermesini ortaya çıkarmıştır (Lacan, 2013: 26).

Lacan, psikanalitik anlatıların tamamen arı olmadığını, dil içerisindeki kaosu ve sınırlılığı da içerdiğini keşfetmiştir. Dolayısıyla hastalık, bilinçdışına atıldığı anda anlatıyı da beraberinde götürmektedir ve deneyimler de adeta dil ile iç içe geçerek süper-egonun denetiminden kurtulmaktadırlar. Böylece cinsellik, tıpkı diğer nesnelere gibi anlatıya etkileyen ve onun üzerinde tahakküm kuran bir aygıt dönüşmektedir. Lacan'ın çalışmalarının Kristeva'nın sonraki bölümde açıklanacak olan abjeksiyon kuramı için temel ilham kaynağını teşkil ettiği söylenebilir. Zira abjeksiyon, deneyimsel bir pratik olarak ele alındığında onun dil ile ontolojik bir nedensellik bağı oluşturduğu gözlemlenebilecektir.

3. PATRİARKAL TAHAKKÜMÜN PSİKANALİZİ: JULIA KRISTEVA'DA ABJEKSİYON VE BEDEN

Freud ve Lacan'ın etkisinde kalan geç dönem psikanalistlerde beden üzerindeki patriarkal tahakkümün inşa biçimlerine vurgu yapıldığı görülmektedir. Söz konusu kuramlardan etkilenen Julia Kristeva da 1969 ile 1980 yılları arasındaki üretken dönemi sırasında psikanalizin yukarıda sözü edilen tüm olanaklarını keşfetmiştir. Tıpkı Lacan gibi tartışmalarını dil fenomeni üzerinden temellendiren Kristeva, dilin karmaşıklığını ve çok katmanlı yapısını sosyal ve kültürel mekânlar ile bağdaştırmıştır. Ona göre anlatı, dilin sosyalliğinden etkilenmekte ve deneyimlerin sınırlarını zorlayarak mekânı manipüle etmektedir. Böylelikle bilinçdışı, kendi izdüşümünü bilinç üzerinde canlandırarak özneyi teslim almaktadır.

Kristeva (1986: 40), dilin bu işlevini “metinlerarasılık” olarak isimlendirmiştir. Dil, sahip olduğu diyalektik dinamizm ile anlatıya hükmederek öznenin etrafını sardığında bunun bedene etkimesi de mümkün olacaktır. Özne, metinlerarasılığı yakalayamadığı müddetçe kendi bedenine yabancılaşmaktadır. Böylelikle bilinçdışına atılma gecikmekte ve öznenin psikoza derinleşmektedir. Söz konusu derinleşme, Lacan'ın kurduğu bilinçdışı-dil ilişkisi için de anlamlıdır: Öznenin bedenine yabancılaşması, anlatının dile yabancılaşması ile neredeyse tamamen benzeşir ve mutlak bir bağımlılık yaratır (Raj, 2015: 80). Bu durumda dilin baştan yaratılması ve metinlerarasılığın epistemolojik sınırlılıklarının yok edilmesi, öznenin anlatılarını daha verimli bir şekilde aktarabilmesine ve bilinçdışıyla daha cesur bir şekilde yüzleşmesine olanak sağlayabilecektir.

Metinlerarasılığın beden imgelemi yönünden anlamı, dilin bilinçdışındaki yapılanması ile abjeksiyona egemen olan patriarkal bağlam arasındaki ilişkide gizlidir. Zira patriarka için beden, yalnızca ergin öznenin bilincinden değil, politikliğinden de atılmalıdır. Patriarka, bunu da dil yoluyla başarır: Dilin içerisindeki her ögeyi tek tek kalıtsallaştırır ve anlatının içerisinde estetikasyonu çekip çıkarır. Ergin özne, dilin bilinçdışındaki parçacıklarını yakaladığı her an objekt ile yüzleşecek, artık dilde kendisine dair bir şey bulamayacak ve onu kabullenecektir. Patriarka ise bunu bir öğrenme biçimi olarak nitelendirecek ve özneyi kendi hegemonyasına tabi kılmaya başlayacaktır.

Dildeki karmaşık yapılanma, öznedeki bilinçdışından fizyolojik duruma ilerleyen, tümevarımsal bir yolculuk yaratır ve ruh hastalığının inşasına katkı sunar (Butler, 1989: 109). Kristeva, bu noktada bedenin derinliklerine inmeyi tercih eder ve ona ilişkin en aciz nesnelere hastalık ile ilişkilendirir. Bu nesnelere, belirli bir varoluşa, arkaikliğe veya tıne sahip değildirler. Beden, onları, maruz kaldığı yabancılaşmadan kurtulabilmek için birer aygıt olarak algılamakta,

kendisinden uzaklaştırmaya çalışmaktadır. Zira anlatılar dilin karmaşıklığı içerisinde sönümlenerek özneyi bütünüyle kısıtlamaktadır. Düşünür de “abjekt” olarak isimlendirdiği bu nesnelere, psikanalitik birer ilgi alanı olarak görmüştür (Kristeva, 2014: 157).

Kristeva, abjekti öncelikle fiziksel bir bağlamda ele alır. Ona göre abjekt, bedenün ürettiği her türlü *atığa* veya *pisliğe* işaret etmektedir. Beden, arınmasını iğrenç atarak gerçekleştirecektir (Kristeva, 2014: 30). Bu arınma, dinsel, cinsel veya linguistik bir yolla tamamlanabileceği gibi, bütünüyle fizyolojik de olabilir. Aynı şekilde özne, iradesini kullanarak dışsal bir nesneyi de abjektif kılabilir. Düşünür, buna örnek olarak “anneden ayrılmayı” vermiş ve çocuk öznenin anneyi reddedişini abjektin dışa atımı ile ilişkilendirmiştir (Kristeva, 2007: 135). Öyle ki abjekt, öznenin bütünüyle dışında duran, isimlendirilen veya hayal edilen bir şey olmadığı gibi, sistematik bir arzu arayışının içinde dolaşıp duran bir öteki de değildir: Bir nesne olarak görülmez ve nesnenin yalnızca bir özelliğini içinde taşımaktadır. Bu özelliği de onun “ben”e karşı olmasıdır. Onun onaylanması “ben”in yok olmasına yol açar. Kristeva’ya göre, süper ego ile birleşmiş olan ego, abjekti dışarı doğru atar ama abjekt buna karşı koyar. Abjekt, ancak “ben”in koruyucusu ve kültürün esası olarak iş görür.

Ne var ki abjeksiyon, yalnızca temizlik ve sıhhat yoksunluğundan kaynaklanan bir durum değildir. Zira bunun ötesine geçmiş, kimliği, sistemi, düzeni tehdit eden şeylerden kaynaklanmaya başlamıştır: Sınırlara, konumlara, kurallara uymaması nedeniyle hem özneye muhtaçtır hem de onu ezer. Bu durum, abjektin gücünün tepe noktasında yaşanır. Bu nokta, kendini dışarıdaki bir şeyle özdeşleştirme çabalarından yorulmuş öznenin, olanaksız kendi içinde bulunduğu ve öznenin olanaksız bizzat oluşturduğunu fark ettiği andır (Kristeva, 2014: 25). Bu an, “ben”in abjeksiyonuna yol açar ve özne, abjekte dönüşür.

Söz konusu mekanizma yoluyla, *kendi* ve *kendi olmayan* arasındaki farklılık kurulmaktadır. Beden, soyutlama yeteneği geliştirilmeden, yani kavramsallaştırma öncesi aşamada, hatta öznenin “kendisi” ve “diğeri” arasındaki sınırları anlamaya başlamasından dahi önce abjekt hâline gelir ve kendini, kendi sınırının ötesinde yer alanlardan ayırır. Vücut artıkları dışarı atıldıkça “ben” yaşamaya devam eder ve “ben”den dışarı atılacak bir şey kalmadığında, tüm beden bir cesede dönüşür. Cesetleşen beden, artık nesne, yani içinden dışarı atılacak bir şeyin kalmadığı bir sınır hâline gelir. Bu öyle bir sınırdır ki her şeyi içine alıp ele geçirir ve beden cesetleştiğinde en tiksindirici artığı simgelemeye başlar. Ceset, abjeksiyonun gelinebilecek en son aşamasıdır (Kristeva, 2014).

Yukarıda değinildiği gibi, beden, soyutlama yeteneğinin geliştirilmesinden önceki bir aşamada abjekt bir beden hâlini alır. Bu süreç, çocuğun kendisi ve diğeri arasındaki sınırları anlamaya başlaması, onları bir bütünlük olarak algılama ve sonrasında da kavramsallaştırma aşamasına, yani kültürel alana dahil olmasıyla tamamlanacaktır. Böylelikle çocuk kendisini annenin bir parçası olarak görmek yerine, ondan kopmuş bir bütünlük olarak algılar. Parçalanmış beden imgelemi, yerini ortopedik beden birliğine bırakır ve patriarka, bu yeknesak, öznelikten arınmış ve patolojilerle bezeli birliği hedef almaya başlar: Çocuk, yaşadığı kopuşun ardından ontolojik bir boşluğa sürüklenmiş ve psikanalitik bir yapıbozumunun süjesi durumuna gelmiştir.

Anlaşılacağı üzere Kristeva'nın psikanalizinde bilinçdışına atılma, oldukça radikal bir şekilde gerçekleşir. Freud'da veya Freud'un haleflerinde zamana yayılarak ve bazen de terapi yoluyla gerçekleşen süreç, Kristeva'nın keskin çizgilerle sınırladığı bir ötekileştirme ritüeline dönüşür. Bu ritüelde bir inşa görmek mümkündür: Hegemonik ve dışsal müdahalelere dayalı bu inşa, söz konusu ritüeli yeniden üretecek, biçimlendirecek ve kalıtsallaştıracaktır. Diğer yandan özne, bedenini, bilinçdışında cereyan eden bir maruz kalışlar silsilesinde keşfedecek ve defalarca yeniden üretecektir. Keşfedilen beden, çocukluk ile erginlik arasındaki Freudyen kopuşun merkezine yerleşecektir: Önce varoluşsal yığılmanın hacmen karşılığı, daha sonra ise onun yegâne yol arkadaşı olarak.

Bu dönüşüm, beden ve beden ile ilgili kuramsal yaklaşımların yeniden gözden geçirilmesinin önemini göstermektedir. Söz konusu yaklaşımlar, beden ve toplumun, özcü olmayan incelemelerinin yapılmasını mümkün kılacak entelektüel zemini yaratabilecektir. Zira daha önce de belirtildiği üzere beden, kişisel, sosyal, içsel, dışsal ve cismani olandan ve akıldan daha fazlasıdır ve de bütün bir sosyal mekânın üzerinde şekillendiği mekânı yaratmaktadır. Kristeva'nın kuramı da feminist teorideki beden tartışmaları için bir temel teşkil edebilir. Zira patriarkanın çocukluktan itibaren, özel alanda başlayan tahakkümü hem pedagojik hem de psikopatolojik olarak bedene etkimektedir.

Nitekim patriarka, öznenin keşif anında, tüm ihtişamıyla oradadır: Varoluşsallığın başlangıcı, onun biyopolitik inşasının ilk nişanesidir. Faillik ve madunluk, ergin öznenin üzerine aynı anda yığılır ve patriarka, normatifliği teslim alır. Ergin öznenin tüm eylemleri, patriarkanın meşruiyet testlerinden birbiri ardına geçer ve ödüllendirilir. Böylece beden, manipüle edilmiş deneyimlerin ardında sönümlenir ve ego tarafından marjinalleştirilerek abjeksiyona maruz bırakılır. Keza Kristeva'nın da bedeni önce abjeksiyona tabi tuttuğu, daha sonra ise cismani olana indirgediği görülür. Bu noktada patriarka, bedene abjeksiyonu aşmak amacıyla kendi prototipleştirilmiş tariflerini bahşeder. Erkeğin bedeni, bir

“eşik mekân” olarak, ancak cismani olan ile aşkın olanın sınırında konumlandırılabilmiştir. Ancak yine de erkeğin bedeninin izleri, bir görünüp bir kaybolursa da sınırdaki bu eşikte yer almaya devam etmektedir. Diğer taraftan, kadının bedeni cismaniliğe indirgenirken, klasik beden imgesinin karşıtı, yani grotesk beden, olarak kurgulanmış ve sembolik anlamda merkeze yerleşmiştir.

Kristeva'nın öngördüğü patriarkal dönüşümün abjeksiyon ile ilişkisi, kuramsal bağlamda iki temel sonuç doğurur. Bunlardan ilki, bedenin abjeksiyonu ile bilinçte biriken deneyimlerin dil ve öteki yoluyla bilinçdışına atılması arasındaki ontolojik benzerliktir. İkincisi ise tahakküm altındaki bedenin, abjeksiyonu patriarkal bir manipülasyon altında gerçekleştirmesinden ötürü maruz kaldığı psikanalitik çıkmazdır. Her ikisi de düşünürün aslında yeknesak bir özne üzerinden gerçekleştirdiği gözlemlerin toplumsal bir boyut kazanabileceğini ve patriarkal tahakkümün tümel bağlamı üzerine tartışabilmek için yeni imkânlar yaratabileceğini ortaya koymaktadır.

4. SONUÇ

Çalışmada ortaya koyulduğu üzere, toplumsal değer setlerine ait “idealize edilmiş” modellerin, beden tarafından bir düzeyde yansıtıldığı söylenebilir. Bunun karşılığında da söz konusu değer setleri sanki değiştirilmemeleri gereken doğal ve gerekli şeylermiş gibi algılanırlar ve beden üzerinden içselleştirilirler. Bu yapılar, toplum modelinin meşrulaştırılması amacıyla, beden üzerine yansıtılmakta, böylece doğal oluşumlar gibi gösterilerek toplumun örnek alacağı modeller haline gelmekte ve toplumlara dayatılmaktadır. Öyle ki Kant ve Durkheim'ın Aydınlanma ve modernite etkisindeki düşüncelerinde de görüldüğü üzere erkek bedenine öznel ve özgün bir nitelik atfedilirken kadın bedeni ikincil ve edilgen bir konuma indirgenmektedir. Bu nedenle erkeğin ve kadının bedenlerinin saklı hikayelerini kazıp çıkarmaya çalışmak aslında, erkeğin silinmeye çalışılan failliğinin izlerini, üretilmiş bilgilerde/doğrulara tekrar bulup gözler önüne sermek için çabalamak anlamına gelmektedir. Bu çaba, patriarkal burjuva toplumunun yapı bozumuna uğratılması ve bilginin/doğruların ve toplumsal yapıların yeniden formüle edilmeleri için gereklidir.

Kristeva'nın abjeksiyon kuramı ise, bedenin patriarkal tahakküm içerisinde indirgendiği bu ikili karşıtlıkların psikanalitik bir eleştirisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Freud, Adler ve Lacan'ın kavram setlerinden ve modernitenin normatif özne kavramsallaştırmasına yönelik kuramsal müdahalelerden etkilenen Kristeva, kadın bedeninin patriarkal ethos içerisindeki ikincil konumunu doğrudan bedensel varoluş üzerinden incelemiştir; bilinç, bilinçdışı ve dilin ilişkiseli yapılanmalarını post-feminist bir bağlamda yeniden üretmiştir. Öyle ki bu üretim, yalnızca psikanalitik izleğin gelişimine katkı sunan bir girişim olarak değil, aynı

zamanda modernitenin psikişik failliğini üstlendiği patriarkal düşünceinin yapıbozumu olarak da düşünölebilecektir.

Abjeksiyon, çalışmada sunulan kuramsal yönü itibarıyla, kadın bedeninin maruz bırakıldığı patriarkal tahakkümün aşılması için pratik bir süjeye dönüştürölebilir. Kavramın güncel literatürde arka plana atılmış gibi görünen beden çalışmalarına toplumsal bir perspektif kazandırma imkânının ve bu imkâna yönelik entelektüel girişimlerin tartışılması, Kristeva'nın üretiminin de psikanalitik ve linguistik öğretileri aşmasını sağlayacaktır. Böylelikle psikanalitik-linguistik olan ile cismani olan arasındaki kuramsal bağın yeniden keşfi gerçekleşecek, patriarkal tahakküm biçimlerine yönelik feminist çalışmalarda yeni perspektifler kazanılabilecektir.

KAYNAKÇA

Adler, Alfred (2010), İnsan Tanıma Sanatı (İstanbul: Say Yayınları) (Çev. Kâmuran Şipal).

Bakhtin, Mikhail (1984), Rabelais and His World (Bloomington: Indiana University Press) (Trans. Helene Iswolsky).

Battersby, Christine (1999), "Her Body/Her Boundaries", Price, Janet ve Margrit Shildrick (Der.), Feminist Theory and the Body: A Reader (New York: Routledge): 341-358.

Benbow, Heather Merle (2003), "Ways In, Ways Out: Theorizing the Kantian Body", Body and Society, 9: 57-72.

Bordo, Susan (2003), Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body (California: California University Press).

Bowie, Malcolm (2020), Lacan (İstanbul: Alfa Yayınları) (Çev. Vahide Şener).

Butler, Judith (1989), "The Body Politics of Julia Kristeva", Hypatia, 3 (3): 104-118.

Colby, Kenneth Mark (1951), "On the Disagreement Between Freud and Adler", American Imago, 8: 229-238.

Diamantis, Aristidis, Kalliopi Sidiropoulou ve Emmanouil Magiorkinis (2010), "Epilepsy during the Middle Ages, the Renaissance and the Enlightenment", J Neurol, 257 (5): 691-698.

Durkheim, Emile (1964), *The Division of Labor in Society* (New York: The Free Press).

Durkheim, Emile (1966), *Suicide* (New York: The Free Press).

Enloe, Cynthia (1990), *Bananas, Beaches and Bases* (California: University of California Press).

Foucault, Michel (1990), *History of Sexuality, Volume I* (New York: Penguin Books).

Freud, Sigmund (2011), *Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları* (İstanbul: İdea Yayınları) (Çev. Aziz Yardımlı).

Freud, Sigmund (2016), "Yaşamım ve Psikanaliz," Güleç, Cengiz ve Murat Batmankaya (Haz.), *Freud* (İstanbul: Say Yayınları): 169-202.

Freud, Sigmund (2019), *Ego ve İd* (İstanbul: Oda Yayınları) (Çev. Selin Ceylan Günsay).

Freud, Sigmund (2019a), *Günlük Yaşamın Psikopatolojisi* (Ankara: Dorlion Yayınları) (Çev. Aycan Özüpek).

Hancock, Black Hawk (2018), "Michel Foucault and the Problematics of Power: Theorizing DTCA and Medicalized Subjectivity", *The Journal of Medicine and Philosophy*, 43: 439-468.

Irigaray, Luce (1995), "The Question of the Other", *Yale French Studies*, 87: 7-19.

Kant, Immanuel (1991), "An Answer to the Question: What is Enlightenment?", Reiss, Hans Siegbert (Der.), *Cambridge Texts in the History of Political Thought: Kant's Political Writings* (Cambridge and New York: Cambridge University Press): 54-60.

Kant, Immanuel (1996), *Practical Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press).

Kant, Immanuel (1996a), *Anthropology from a Pragmatic Point of View* (Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press) (Trans. Victor Lyle Dowdell).

Kevin, Catherine (2009), *Feminism and the Body: Interdisciplinary Perspectives* (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing).

Kristeva, Julia (1986), "Word, Dialogue and Novel", Moi, Toril (Der.), *The Kristeva Reader* (New York: Columbia University Press): 34-61.

Kristeva, Julia (2007), *Ruhun Yeni Hastalıkları* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Nilüfer Erdem).

Kristeva, Julia (2014), *Korkunun Güçleri: İğrençlik Üzerine Deneme* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Nilüfer Erdem).

Lacan, Jacques (2013), *Psikanalizin Dört Temel Kavramı: Seminer 11. Kitap* (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Nilüfer Erdem).

Laqueur, Thomas (1987), "Orgasm, Generation, and the Politics of Reproductive Biology", Gallagher, Catherine, Thomas Laqueur (Der.), *The Making of the Modern Body: Sexuality and Society in the Nineteenth Century* (Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press): 1-41.

Lefebvre, Henri (2000), *The Production of Space* (Oxford and Cambridge: University of Nebraska Press).

Lehmann, Jennifer M. (1994), *Durkheim and Women* (Lincoln and London: University of Nebraska Press).

Lehmann, Jennifer M. (1995), *Deconstructing Durkheim: A Post-Post Structuralist Critique* (London and New York: Routledge).

Neugebauer, Richard (1979), "Medieval and Early Modern Theories of Mental Illness", *Arch Gen Psychiatry*, 36: 477-483.

Pinel, Philippe (1906), *A Treatise on Insanity* (Sheffield: W. Todd) (Trans. D. D. Davis).

Raj, Prayer Elmo (2015), "Text/Texts: Interrogating Julia Kristeva's Concept of Intertextuality", *Ars Artium*, 3: 77-80.

Salisbury, Joyce E. (1996), "Gendered Sexuality", Bullough, V. L. Ve J. A. Brundage (Der.), *Handbook of Medieval Sexuality* (New York: Garland Publishing): 81-102.

Schiebinger, Londa (Der.) (2000), *Feminism and the Body* (Oxford: Oxford University Press).

Schilling, Chris (1993), *The Body and the Social Theory* (London: Sage Publications).

Sigerist, Henry Ernest (1934), "The Foundation of Human Anatomy in the Renaissance", *Sigma XI Quarterly*, 22: 8-12.

Singer, Charles (1950), "Notes on Renaissance Artists and Practical Anatomy", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 5: 156-162.

Stallybrass, Peter ve Allon White (1986), *The Politics and Poetics of Transgression* (Ithaca and New York: Cornell University Press).

Weiner, Dora (2008), "Philippe Pinel in the Twenty-First Century", Wallace, Edwin ve John Gach (Der.), *History of Psychiatry and Medical Psychology* (New York: Springer): 305-312.

Witz, Anne (2000), "Whose Body Matters? Feminist Sociology and the Corporeal Turn in Sociology and Feminism", *Body & Society*, 6: 1-24.

Wolff, Janet (1995), *Feminine Sentences* (Cambridge: Polity Press).

RUANDA'DA SOYKIRIM SİYASETİ, UZLAŞMA VE UZLAŞMA YAKLAŞIMLARI

POLITICS OF GENOCIDE, RECONCILIATION AND RECONCILIATION APPROACHES IN RWANDA

Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK*

ÖZ

Ruanda'da halkın kitlesel katılımıyla acımasız soykırım eylemleri gerçekleşmiştir. Ülkede şiddet döngüsel olarak devam ettiğinden şiddetin tekrar yaşanmaması için çatışma çözümü ve uzlaşma süreçleri gereklidir. Ancak ülkede yürütüldüğü iddia edilen uzlaşma süreci yerini soykırım siyasetine bırakmıştır. Hükümet uluslararası toplumun da desteğiyle iktisadi ve siyasi reformlar yapmış, çatışma çözümü ve uzlaşma yaklaşımlarını da uygulamaya başlamıştır. Fakat uygulanan politikalar, uzlaşmadan uzak, otoriter ve soykırımı kendi meşruiyeti için araçsallaştıran bir şekilde yürütmüştür. Soykırım hem diğer mağdur grupların dışlanması hem de Tutsi hükümetinin devamlılığını ve baskıcı politikalarını meşrulaştırmak için kullanılmaya başlanmıştır. Devlet tekelinde ve katılımın zorunlu olduğu soykırım anma törenleri, sadece Tutsilerin mağdur kabul edildiği seçilmiş mağduriyet temelli bir resmi tarih yazılması, etnik kimliklerin kullanımının yasaklanması, zorunlu eğitim kampları, hafif sayılabilecek suçları dahi soykırım sayan ve adaleti sağlayamayan yerel mahkemelerin varlığı uzlaşma yerine soykırım siyaseti yürütüldüğünü göstermektedir. Hükümet

---

* Doç. Dr., Çankaya Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ebrucoban@cankaya.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6332-7639>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 07.02.2022
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 10.04.2022

medyayı, siyaseti ve yerel idari birimleri kontrol altına alarak, ülkedeki yaygın idari gözetim mekanizmasının yardımıyla kendi iktidarını meşrulaştırma aracı olarak soykırımı kullanır hale gelmiş, uzlaşma politikaları hakiki anlamda uzlaşmayı engeller bir şekle bürünmüştür. Çalışmada, Ruanda'da soykırım siyasetinin nasıl yürütüldüğü, bu siyasetin toplumsal uzlaşmadaki ve şiddet döngüsünü engellemedeki olumsuz rolü aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ruanda, Çatışma Çözümü, Uzlaşma, Soykırım Siyaseti.

ABSTRACT

With the mass participation of the people in Rwanda, acts of genocide took place. Since in the history of the country, the cycle of violence repeated, conflict resolution and reconciliation processes were necessary to prevent violence. The government-initiated reconciliation with the support of the international society and achieved economic and political reforms. However, the Tutsi government's reconciliation policies instrumentalize the genocide for its own legitimacy. The fact that the Tutsi were subjected to genocide seems to have provided a legitimate basis for the exclusion of other victim groups, the continuation of the Tutsi government. The government monopolized memorials with compulsory participation, the sole Tutsi victimization, an official history based on selected victimization, the prohibition of the use of ethnic identities, compulsory education camps, the existence of local courts considering lesser crimes as genocide mean that the government is pursuing politics of genocide rather than reconciliation. By controlling the media, politics and local administrative units, the government has started to use the genocide as a means of legitimizing its own power with the help of surveillance mechanisms. In the study, how reconciliation has become an obstacle to genuine reconciliation and politics of genocide will be discussed.

Keywords: Rwanda, Conflict Resolution, Reconciliation, Politics of Genocide.

GİRİŞ

Ruanda yüzölçümü yaklaşık Ankara il sınırları kadar olan küçük bir Orta Afrika ülkesidir. Dünya siyasetinin ilgi çeken ve etkin ülkelerinden biri değilken 1994'teki soykırımla beraber tüm dünyanın ilgi odağına yerleşmiştir. Ülkeye gösterilen ilginin öncelikli sebebi şiddet eylemleri olsa da şiddetin soykırıma varması, uygulanma biçimleri, bürokrasinin şiddetteki rolü, halkın şiddet eylemlerine kitlesel katılımı dünya tarihinde çok az rastlanır olduğundan merak uyandırmıştır. Bununla birlikte, Birleşmiş Milletler ve çok sayıda uluslararası kuruluşun büyük yardımları, uluslararası hukukta önemli katkılar yapan Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi ve soykırım sonrası ülkede yürütülen çatışma çözümü ve uzlaşma arayışları Ruanda'nın günümüzde de uluslararası toplumun gündeminde yer almasına yol açmaktadır.

Ruanda kimi toplumsal kurumların ve belli şiddet olaylarının ne tür uç sonuçlara yol açabileceğinin marjinal bir örneği olmuştur. Teknoloji sınırlı olsa dahi bir devletin kendi toplumu üzerinde ne denli gözetim mekanizması oluşturabileceğinin, toplumdaki itaat kültürünün ne tür sonuçlar doğurabileceğinin ve şiddet döngüsel olarak sürdüğünde soykırıma varan sonuçlar çıkabileceğinin uç bir örneği olarak incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, çatışma sonrası uygulanmaya çalışılan uzlaşma yöntemleri ve sonuçları da önem arz etmektedir.

Ruanda'daki şiddet olaylarının niteliksel ve niceliksel büyüklüğü dikkat çekici olduğundan konu ulusal literatürde de sıklıkla yer bulmuştur. Ruanda'nın tarihi, 1994'teki iç savaş, iç savaş sırasındaki soykırım eylemleri, soykırım sonrasında kurulan Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi, uluslararası literatürde olduğu gibi ulusal literatürde de işlenen konular olmuştur. Uluslararası literatür Ruanda'nın soykırım sonrası iç ve dış siyasetiyle ilgilenmeye devam etse de Ruanda'nın şiddet eylemleri sonrası durumu, ülke içindeki uzlaşma politikaları ve yürütülen soykırım siyaseti ulusal literatürde yeterince incelenmemektedir. Böylesi şiddet eylemleri yaşamış toplumlarda barışın hâkim olmasının ve toplumsal uzlaşmanın gerçekleştirilebilmesinin zorluğunun ve buna ilişkin ne tür politikalar geliştirileceğinin tartışılması tüm çatışma örnekleri açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle ülkenin soykırım sonrası durumu, iç siyaseti ve toplumsal uzlaşma çabalarının olumlu ve olumsuz yönleri incelenerek literatüre katkı yapılması amaçlanmaktadır.

Yaşanan şiddet olaylarını anlamak gerekli olduğu kadar ülkede soykırım sonrası gerçekleştirilmeye çalışılan çözüm ve uzlaşma süreçleri de literatür için önemli bir inceleme alanı olmaktadır. Ülkede çatışma sonrası çözüm ve uzlaşma süreçleri yürütülmekte ancak beklenenden çok farklı ve olumsuz bir seyirde devam

etmektedir. Ülkede uzlaşma siyasetinin ne şekilde gerçekleştiği kadar soykırım siyasetinin uzlaşma çalışmalarında nasıl yer bulduğu da önem arz etmektedir. Buna ek olarak uluslararası literatürde de tartışmalı konular olan, ne tür uzlaşma yaklaşımları olabileceği, bunların uygulama alanları ile vaka çalışmaları ve Ruanda'daki uzlaşma siyasetindeki olumsuzluklar çalışmada yer bulmaktadır. Makalede soykırım sonrası Ruanda'da gerçekleştirilmeye çalışılan çatışma çözümleri ve uzlaşma yaklaşımları ele alınacak, Ruanda hükümetinin bu yaklaşımlardan hangisini tercih ettiğine değinilecektir. Ardından soykırımın bir siyaset aracı olarak kullanılmaya başlanmasıyla çatışma çözümü ve uzlaşma literatüründeki anlamından uzaklaşarak nasıl yeni bir çatışma üretme potansiyeline sahip olduğuna değinilecektir.

1. RUANDA'DA ÇATIŞMA TARİHİ, YÖNETİM VE İTAAT KÜLTÜRÜ

Ruanda nüfusunun büyük çoğunluğu Hutular olmak üzere, azınlık Tutsiler ve etkin olmayan Twa nüfus şeklinde farklı etnik kökenler mevcuttur. Ancak aynı dine mensup olan, aynı dili konuşan ve gruplar arası evliliğin de mümkün olduğu bir toplum olduğunu da eklemek gerekmektedir (Morrock, 2010: 64). Ülkede etnik farklılıklar hakkında tarih boyunca bir farkındalık mevcuttur. Tutsilerin Etiyopya'dan Ruanda'ya göç ettikleri düşünülürken, uzun boylu, daha açık tenli oldukları, Hutuların ise daha koyu tenli ve kısa boylu olduğu şeklinde bir fiziksel kalıplaştırma yaygındır (Prunier, 1995: 7-8). Belçikalılar, 20. yüzyıl başından itibaren Ruanda'yı kolonileştirdiğinde kategorizasyonu bir adım ileri götürerek fiziksel özelliğe göre Tutsi ve Hutu olarak adlandırıp kimlik kartları dağıtmıştır. Bu kimlik kartlarıyla beraber gruplar arası geçiş zorlaşmıştır (Keane, 1996: 16-17). Nitekim evlilik veya daha fazla mülk edinme yoluyla Tutsi olmak mümkünken bu geçişkenliğin önünde bir engel oluşmuştur.

Belçikalılar geldiklerinde ülkeyi yöneten Tutsi azınlığın yanında yer almıştır. Fakat Belçikalıların kendi içerisindeki Valonlar ve Flamanlar arasındaki iktidar mücadelesi sömürcülere de yansımış Valonlar Tutsilerin yanında yer alırken, Flaman misyonerler bir süre Hutu çoğunluğunu desteklemişlerdir (Peterson, 2001: 274). Sömürgecilerin kendi içindeki rekabet onlarla aynı tarafı paylaşarak karşıt gruplara dönüşen halklar üzerinde olumsuz rekabetle sonuçlanmıştır. Buna ek olarak, uzun yıllar boyunca Hutu çoğunluğu yöneten azınlık Tutsi monarşisi, Hutulara eğitim olanaklarında, siyasette ve iktisadi hayatta ayrımcı davranmış, halka zorunlu çalışma sistemi dayatmış hatta belli dönemlerde ürettikleri tüm mahsullere el koymuştur (Mamdani, 2001: 97). Tutsi monarşisi, tüm Tutsi grubun ayrıcalıklı olduğu anlamına gelmemektedir. Tutsiler içerisinde de yönetime yakın grup tüm avantajlardan yararlanmış, görece yoksul Tutsiler de olmuştur. Fakat her durumda Tutsi grubun üstünlüğüne ilişkin bir toplumsal hafıza mevcuttur.

Tutsilerin üstünlüğüne ilişkin eğitim verilmiş, yabancı dil öğrenmeleri sağlanmış fakat Hutular sadece tarımsal faaliyeti kolaylaştıracak eğitimleri alabilmişlerdir (Mamdani, 2001: 90). Belçikalılar da biyolojik ölçümler yaparak fiziki özelliklerine göre kategorize eden kimlik kartları verdiğinde ve yönetsel kademelere Tutsileri getirdiğinde üstün grup algısı pekişmiştir (Newbury, 1992: 207).

Ruanda dünya üzerinde nüfus yoğunluğu en fazla olan ülkelerdendir. İhracatının büyük bölümü de tarım ürünlerine bağlı olan ülkede nüfusun %75'i tarım faaliyetiyle uğraşmaktadır (World Bank Country Report, 2022; CIA World Factbook, 2022). Tarım arazisi toplam ülke arazisinin %75'i olsa da orman, ulusal park, tepe, bataklık gibi sebeplerle ekilebilir arazi %47 oranında seyretmektedir (World Bank Country Report, 2022; CIA World Factbook, 2022). Yoğun nüfus ve yüksek tarım faaliyeti toprağın kıt kaynak kategorisinde değerlendirilmesine yol açmıştır. Öyle ki toprak temelli bir kimlik algısı dahi bulunmakta, aile ve kabile kökenleri ikincil kalmaktadır (Gourevitch, 1998: 334). Bu durum, 1994'teki ekonomik kriz ve ardından gelen soykırım eylemlerinde de görüldüğü üzere, toprak elde etmek için şiddete başvurmayı kolaylaştıran etkenlerdendir.

Buna ek olarak, devletin siyasi sistemi de toprak temellidir ve sistem yoğun gözetim mekanizmaları üzerine kuruludur. Aile biriminden başlamak üzere devlet bürokrasisinin her kademesinde yoğun bir idari yapılanma mevcuttur. Ruanda idari yapısında en alt birim aile, en üst birim ise merkezi hükümettir. İl, ilçe, sektör, hücre, köy ve on haneden sorumlu birim (*nyumbakumi*) olmak üzere altı temel idari birim bulunmaktadır (Thomson, 2013: 121). Aileden başlayıp yerel düzeyde devam eden ve en üstte merkezi hükümete ulaşan idari birimler gündelik yaşamla ilgili doğrudan kararlar alırken, tüm yerel düzeylerde ve ailelerde devletin otoritesini hissedilir kılmaktadır. Bu tür yoğun idari yapılanmalar, teknolojiyi minimumda kullanarak tüm toplumu gözetleme imkânı da vermektedir. Zaten tarım faaliyetlerinde yan yana çalışmakta olan halk için birbirinden haberdar olmak zor olmamaktadır. İlginç olan durum Ruanda coğrafi yapısının da iktisadi faaliyet ve idari yapı kadar gözetime elverişli olmasıdır. Ülke tepeliklerden oluştuğu, nüfus yoğunluğu çok olduğu ve ekilebilir tüm tepeler tarım arazisine dönüştürüldüğü için birbirini görmenin ve kontrol etmenin kolaylaştığı bir coğrafi yapıdan bahsetmek mümkündür.

Ruanda tarihi boyunca Hutu ve Tutsi grupları arasındaki çatışmalara tanıklık etmiş bir ülkedir. Kayıt altına alınmış olan şiddet döngülerinden en belirgin olanları 1959 yılında Hutuların yönetimi ele geçirmesiyle yaşanmış, 1962 yılındaki bağımsızlıktan sonra karşılıklı şiddet devam etmiştir. Sürgün edilmiş ya da kaçmak zorunda kalmış Tutsilerin komşu ülkelerde kurduğu silahlı birlikler ile

Ruanda'daki Hutular arasındaki çatışmalar sürmüştür. 1973 yılında Habyarimana'nın gerçekleştirdiği darbenin ardından iktisadi gelişmeyle birlikte şiddet azalsa da şiddete yol açan etkenler ortadan kalkmamıştır. 1990 yılında ise tekrar Tutsilerin Uganda'da kurmuş olduğu Ruanda Yurtsever Cephesi (RYC, *Rwandan Patriotic Front*) yönetimi ele geçirme isteğiyle saldırı başlatmıştır. Ülke tarihinde dikkat çeken nokta, iki grup arasındaki şiddetin döngüsel bir şekilde devam ettiği ve Tutsilerin Uganda'da, Hutuların Zaire'de (Kongo Demokratik Cumhuriyeti) olduğu üzere, kaçan grupların komşu ülkelerde barınıp destek alabildiği gerçeği olmuştur.

Ekonomik sıkıntılar, tarafların karşılıklı ön yargısı ve şiddet geçmişİ toplumun genelindeki itaat kültürü, devletin etkin gözetim mekanizmaları, şiddet eylemlerine kitlesel katılım bir araya geldiğinde şiddetin çok uç noktaya varması kaçınılmaz olmuştur. Tutsilerden oluşan RYC'nin saldırılar düzenlemesi, 1990'lardaki demokratik geçiş rejimlerinden bahsedilen karmaşık siyasi bağlam, kahve fiyatlarının düşmesiyle gelişen ekonomik sıkıntılar ülkede hem siyasi hem ekonomik kriz yaratmış ve ciddi güvenlik kaygılarına yol açmıştır. Bununla beraber ülkedeki zorunlu çalışma sisteminden kaynaklı sosyal sıkıntılar, tarımsal faaliyetleri yürütmek üzere toprak için verilen mücadele, yerel yöneticiler arasındaki güç mücadeleleri ve düşmanlıklar, ülkenin coğrafi koşulları ve tarımsal faaliyetler nedeniyle yakın yerlerde yaşama hali ve Hutuların kendi içindeki sosyal baskılar, halkın genelinin şiddete başvurma oranını ve olasılığını daha da artırmıştır (Straus, 2006: 41-56).

1994'teki soykırım eylemlerini tetikleyen olay Hutu devlet başkanı Habyarimana'nın uçağının düşürülerek öldürülmesidir. Aslında ülkedeki iç savaş 1990 yılından beri sürmektedir. Fakat şiddetin yoğunlaşması ve soykırım eylemlerine dönüşümü Habyarimana'nın ölümüyle gerçekleşmiştir. Nisan ayından Haziran ayına geçen sürede hükümetin kontrolü altında olan tüm bölgelerde paramiliter grupların ve halkın da katılımıyla soykırım, insanlığa karşı suçlar ve Cenevre Sözleşmeleri ve İkinci Ek Protokol'de Ortak Olan Üçüncü Maddenin ihlalleri kategorilerindeki büyük suçlar işlenmiştir. Bir milyona yakın Tutsi ve ılımlı Hutu, hükümet yetkilileri, ordu ve Hutu milisler, yerel yetkililer, politikacılar, dini liderler ve hatta komşular, meslektaşlar, arkadaşlar veya akrabalar tarafından öldürülmüştür (United Nations Prevent Genocide, 2022). Öldürülen Tutsi nüfus ülkedeki toplam Tutsi nüfusun en az dörtte üçüne denk gelmektedir (Des Forges, 1999). Şiddetin acımasızlık düzeyi çok uç olduğu kadar Hutuların soykırım eylemlerine katılım oranı da çok yüksektir. Pala, tarım aletleri ve sınırlı sayıda ateşli silahlarla gerçekleştirilen öldürme eylemlerine tecavüz ve sakatlama da eklenmiştir.

Coğrafi yapının tepeliklerdeki tarım faaliyetleri sırasında gözetime elverişli olması, tarımsal faaliyetlerin yoğunluğu, evlerin yakınlığı ve tarım faaliyetlerinin yakın mesafelerde gerçekleşmesi Tutsilerin hedef alınmasını kolaylaştırmıştır. RYC'nin başkente gelmesiyle soykırım olayları sona ermiş hayatta kalan Tutsiler kurtarılmış, aşırılıkçı Hutu hükümete son verilerek Tutsilerden oluşan bir yönetim kurulmuştur. Fakat bu sefer öç eylemlerinden korkan Hutu nüfusta komşu ülkelere kaçış başlamıştır. Zira Ruanda tarihi karşılıklı şiddet döngüsüne defalarca tanıklık ettiği için korkularında haksız değillerdir. Ayrıca RYC Hutu aşırılıkçılara son verirken çok sayıda Hutu sivil yerinden etmiş ve kendisi de Hutulara yönelik şiddet eylemleriyle anılmıştır. RYC, günümüzdeki Ruanda hükümetine dönüşmüştür ve üyeleri etkin siyasi mekanizmalarda yer almaya başlamıştır.

Soykırım suçunun kasıt unsuru ve bir grubun hedef alınması nedeniyle hukuki düzlemde ispatlanması güç olan suç türlerinden birisi olduğu bilinmektedir. Şiddet eylemlerinin hukuki düzlemde kolaylıkla soykırım suçu olarak adlandırıldığı çok sayıda ülke ve olay bulunmazken, Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi'nde görülen davalarda soykırım suçundan hüküm giyenlerin sayısı yüksektir (International Criminal Tribunal for Rwanda, 2022). Soykırım suçundaki kasıt unsurunun ispatlanma kolaylığı açısından az rastlanır bir vaka olması bir yana halkın şiddet eylemlerine katılımı yüksek olduğundan soykırım suçu işleyen, iş birliği yapan, katılan ve suça teşvik eden kişi sayısı da çok yüksektir. Mahkeme kapandığı tarihe kadar 93 kişinin tutuklanması yapılmıştır (International Criminal Tribunal for Rwanda, 2022). Bunun dışında soykırım zanlısı binlerce kişinin bir bölümü yerel mahkemelerde yargılansa da yaklaşık 36.000 zanlının serbest bırakıldığı bildirilmiştir. Serbest bırakılan kişi sayısı hapisanede tutuklu olarak yargılama bekleyen zanlıların yaklaşık yarısına denk gelmektedir (BBC, 2005).

Ülkedeki Hutu çoğunluğun soykırım eylemlerine yoğun katılımı çok sayıda etkenle açıklanabilmektedir. Soykırım eylemlerine katılma, iş birliği yapma, teşvik etme oranının yüksek oluşunda önemli sebeplerden birisinin itaat kültürü olduğu genel kabul görmektedir (Collins, 1998). İdari sistemin hiyerarşik şekilde toplumun tüm tabakalarında, yerel birimlerde ve hatta ailelerde yer bulması, tüm birimlerin bir üst birime sorumlu olması, idari birimler için yapılan zorunlu çalışma günleri halkın genel anlamda hiyerarşik bir düzene uygun davranmasına ya da davranıyor görünmesine yol açmıştır. Bu şekilde halkın manipüle edilebilmesi, emirlerin hiyerarşik olarak taşınması ve emirlere uymayanlara yaptırımlar uygulanması daha kolay olmaktadır. Bu tarz bir toplumsal yapı itaat kültürünü oluşturduğu kadar pekiştirmektedir de. İtaat kültürünün şiddet eylemlerine katılımda etkisi bulunmaktadır ancak itaat kültürü tek başına açıklayıcı değildir. Hutuların şiddet eylemlerine katılımını sağlanması için gelen

emirleri meşrulaştırmaları da önemlidir. Hutular tarihsel ve ideolojik anlamda Tutsilere yönelttikleri şiddetin meşru olduğunu içselleştirmişlerdir (McDoom, 2005: 17-19). Aşırılıkçı Hutuların ve aşırılıkçı hükümet üyelerinin Tutsi nüfusunu yok etme kararlılığı ve iç savaşın bir hayatta kalma mücadelesi olarak algılanması şiddet eylemlerine katılımını kolaylaştırmıştır.

Tutsi ve Hutu grupların her ikisinin de kolektif hafızaları karşıt duygularla yüklüdür. Şiddet eylemlerine katılımında kolektif hafızadaki inanışların ve ön kabullerin etkisi bulunmaktadır. Hutu nüfusun kolektif hafızasında Tutsiler tarafından baskı altına alındıkları, ayrımcılığa uğradıkları, sosyal, ekonomik ve siyasi adaletsizliklere maruz kaldıkları şeklinde tarihsel deneyimler ve inançlar bulunmaktadır (McDoom, 2005: 17-19). Mevcut inançlardan büyük bölümü somut deneyimlere dayanmaktadır. Fakat Tutsiler açısından bakıldığında da Hutuların uyguladığı şiddet eylemleri olduğunu da hatırlamak gerekmektedir. Nitekim Ruanda tarihinde şiddet, döngüsel bir şekilde tekrar eder niteliktedir. Bununla birlikte, 1990'ların başındaki iç savaşta Hutu hükümet, siyasi partiler ve medya aşırılık yanlısı bir tutum takınmış, iç savaşın etnik hatta ırk temelinde bir ölüm kalım meselesi olduğuna ilişkin söylemlerde bulunmuşlardır. Ruanda'da yangın olarak dinlenen popüler radyo kanalı RTLM radyo yayınlarında soykırımı kışkırtmada ciddi bir rol oynamıştır (Chrétien vd., 1995; Çoban Öztürk, 2016). Hutularda savaşı kaybederlerse 1959'dan sonraki tüm kazanımlarını kaybedecekleri düşüncesi hâkim olmuştur (McDoom, 2005: 20-21).

Hutuların soykırım eylemlerine kitlesel düzeyde katılımında, devlet organlarındaki aşırılıkçı gruplardan emir verilmesi, radyo yayınlarının manipülasyon gücü, iç savaşın hayatta kalma mücadelesi olduğu inancı, Hutuların tarih boyunca Tutsiler tarafından baskı ve şiddete maruz kaldığının kabulü ve son olarak itaat kültürü karşılıklı etkileşim şeklinde etkili olmuştur. İtaat kültüründen bahsederken sorgusuz sualsiz tüm emirlere uymak kastedilmemektedir. İtaat etmenin olumlu karşılandığı, devlet mekanizmalarının bunu pekiştirdiği ve uymayanı cezalandırdığı ifade edilmektedir. İlginç bir şekilde, Ruanda, modern teknolojiye sahip olmadan halk üzerinde çok güçlü gözetim mekanizmaları kurabilen bir devlet niteliği taşımaktadır. Ülkedeki merkezi devletin tarihsel sürekliliği, merkezi gücün yüksek olması, ailelere kadar ulaşan yerel idari birimlerin varlığı ve hiyerarşik düzenleri, bu birimler aracılığıyla merkezi otoritenin devlet için ücret ödenmeyen zorunlu iş kolları oluşturması ve işgücünü organize edebilmesi itaat kültürünü yaygın hale getirmiştir (Çoban Öztürk, 2011: 67-114; 2010). Kültürel açıklamalarla indirgemeci yaklaşımlarda bulunmak uygun değildir, ancak Ruanda toplumunun otoriteye itaat etme ya da itaat ediyor görünme gibi pragmatik bir eğilim ve alışkanlığı olduğu görülmektedir. Fakat 1994'teki olaylarda itaat kültürünün bu denli açığa çıkmış

olmasında ve soykırım eylemlerine kitlesel katılımı yukarıda sayılan etkenlerin tamamının etkileşim içinde olduğunu ve sebepleri güçlendirdiğini kabul etmek gerekmektedir. İtaat kültürü ve şiddete kitlesel katılım nedeniyle ülkede uzlaşma çalışmaları yapılması şiddetin tekrarlamaması için büyük önem taşımaktadır.

2. ÇATIŞMA ÇÖZÜMLERİ LİTERATÜRÜNDE UZLAŞMA YAKLAŞIMLARI VE RUANDA'DA UZLAŞMA

Uzlaşma (*reconciliation*), ağır ihlaller ve toplu katliamların ardından "normal" ve iyi ilişkilerin kurulması olarak tanımlanmaktadır (Leiner, 2018: 176). Uzlaşma kavramı çatışma çözümü literatüründe görece yeni bir kavramdır ve sosyal bilimlerin farklı alanlarını da kapsayacak şekilde düşünülmektedir. Bununla birlikte uzlaşma, çatışma çözümlerinde bir adım öteye giderek çatışmaya ilişkin motivasyonlar, tutumlar ve inançlarla da ilgilenmekte ve buna ilişkin kimlik meselelerinde değişiklikler yapılmasını öngörmektedir (Gardner Feldman, 2012: 7). Uzlaşma, kimlik değişikliği açısından en zorlu süreç olmaktadır. Kelman'a göre, tüm tarafların kimliğini gözden geçirmesi ve her grubun kimliğindeki olumsuz unsurları ortadan kaldırmaya veya azaltmaya çalışması gerekmektedir (Kelman, 2008: 24-25).

Ruanda örneğinde görüldüğü üzere, döngüsel şiddet eylemleri, belli bir grubun siyasi ve iktisadi ayrıcalıklara sahip olarak diğer grubun bunlardan faydalanmasına müsaade edilmemesi, otoriteryen eğilimler ve geçmiş mağduriyetlerin karşılıklı olarak giderilmemesi gibi koşullar yeni şiddet türleri doğurabilmektedir. Ruanda'da şiddetin tekrarlanmaması için uzlaşma süreçlerine ihtiyaç duyulduğu da açıkça görülmektedir. Çatışma sonrasında yapısal siyasi ve iktisadi değişikliklere ek olarak, uygun olan uzlaşma türünü seçerek gruplar arasında barışa katkıda bulunma olasılığı mevcuttur. Uzlaşma çalışmalarının düşmanlığı azaltması, tolerans kültürünü teşvik etmesi, otoriteye saygının ılımlı ve sorgulayıcı bir halde sürdürülmesi gibi tutumsal değişikliklerle devam ettirilmesi şiddet döngüsünün kırılmasında etkili olmaktadır (Nadler and Shnabel, 2008: 37-56).

Uzlaşma konusunda literatürde farklı yaklaşımlar mevcuttur. Temel ayırım yapısal veya realist yaklaşım ile psikolojik yaklaşımlar şeklindedir. Aslında tüm yaklaşımların birbirini tamamlayıcı olduğunu düşünerek meseleleri ele almak Ruanda gibi uç örneklerde önem arz etmektedir. Realist veya yapısalcı yaklaşım, istikrarlı bir barış ve uzlaşma için güvenlik meselelerine, ekonomik ve siyasi iş birliğine öncelik vermektedir (Kacowicz ve Bar-Siman-Tov, 2012: 11-35). Bu yaklaşım çatışmaların kıt kaynaklar ve maddi ihtiyaçlar nedeniyle gerçekleştiğini öne sürmektedir. Uluslararası çatışmalarda maddi ihtiyaçlar genellikle toprak

paylaşımı, doğal kaynakların paylaşımı gibi konularla ilgiliyken ülke sınırları içindeki çatışmalarda çok daha fazla sebep bulunabilmektedir. Toprak, mülk, ekilebilir arazi, siyasete erişim, kaynakların bölüşümü gibi konulardan sosyal deneylerdeki küçük gruplar arası çatışmalara kadar değişen sebepler mevcuttur (Sherif vd., 1961). Buna göre kıt kaynaklar ve somut ihtiyaçlar üzerindeki rekabet çatışmaya neden olmaktadır. Çatışmanın tarafları kıt kaynakları nasıl bölüşeceği ve ihtiyaçlarının nasıl karşılayacağı konusunda bir anlaşmaya vardıklarında sorunlarını çözerek uzlaşma aşamasına geçebileceklerdir.

Psikolojik uzlaşma yaklaşımlarında ise duygusal, ilişkisel ve kimlik boyutlarına öncelik verilmektedir. Burton klasik çalışmasında, çatışmaların nedenlerinin, tarafların temel psikolojik ihtiyaçlarına yönelik tehditlerden kaynaklanabileceğini belirtmiştir (Burton, 1969). Güvenlik veya adalet ihtiyacı, saygı görme, olumlu itibar ve kimliğin kabulü ve saygı gösterilmesi gibi ihtiyaçlar karşıt gruplar tarafından tehdit edilebilmekte ve bu tehditler çatışmayla sonuçlanabilmektedir (Nadler ve Shnabel, 2008: 38). Güvensizlik, aşağılanma, acı çekme ve intikam hislerinin onarılamaması ve devam etmesi ise şiddetin döngüsel hale gelmesine yol açabilmektedir. Psikolojik uzlaşma yaklaşımlarında çatışma tarafları bu tür psikolojik engel ve tehditleri ortadan kaldırdıklarında ve kendi kimlikleri ve tutumları üzerinde çalışmaya başladıklarında uzlaşma süreci başlayabilecektir.

Psikolojik yaklaşımlar içinde araçsal (*instrumental*) ve toplumsal duygulanım (*socioemotional*) olmak üzere farklı türler yer almaktadır (Nadler ve Shnabel, 2008: 37-56). Nadler, her iki türün de ilişkisel ve kimliksel uzlaşma yaklaşımları kategorisinde olduğunu da belirtmektedir (Nadler, 2012: 292-309). Her ikisinde karşılıklı iletişim kurma, ilişkiler geliştirme ve kimliğe ilişkin değişimler ön görülmektedir. Ancak araçsal uzlaşma, geçmişe odaklanmadan günümüzde iş birliğine dayalı ilişkiler kurmaya önem atfetmektedir. Karşılıklı güven oluşturabilmek için günümüz koşullarında tekrarlar şekilde ortak projeler yapma ve iş birliği içeren iletişim türlerini artırma yolu tercih edilmektedir (Nadler ve Shnabel, 2008: 42). Temas hipotezine (*contact hypothesis*) benzer şekilde karşıt gruplar arasında kurulacak ilişkilerin ön yargıları kırması ve zaman içinde azaltması beklenmektedir (Pettigrew ve Tropp, 2005: 262-277). Çatışma geçmişi olan topluluklar arasında süreklilik arz eden ve tekrarlanan ortak eylemler neticesinde güvensizlik halinden güven temeline dayalı ilişkiler kurmaya geçilebileceği düşünülmektedir (Kriesberg, 2000: 182-188).

Toplumsal duygulanım yaklaşımı ise araçsal uzlaşmadan farklı vurgular içermektedir. Bu yaklaşımda geçmiş vurgusu yüksektir. Geçmişte olan olayların konuşulması, yapılan yanlışlara odaklanılması, hataların kabul ve itiraf edilmesi,

hatalardan dolayı özür dilenmesi önem taşımaktadır. Bunun için gerekli olan adalet, tarih, hakikat ve uzlaşma içerikli komisyonlar kurulması ve tüm tarafların bu komisyonlarda bir araya gelmesi gerekmektedir (Nadler ve Shnabel, 2008: 42). Bu yaklaşımda özür dileme-affetme döngüsü önemli bir yer tutmaktadır (Mitchell, 2014: 277). Failin/saldırganın özür dilemesi, mağdurun ise affetmesi beklenmektedir. Çatışma geçmişi olan ve bir arada yaşamaya devam eden toplulukların bütünleşebilmesi ve şiddet döngüsü oluşmadan bir arada yaşamaya devam edebilmesi için bu yaklaşım gerekli görülmektedir. Özür dileme, affetme, hakikati açığa çıkarma ve sonucunda da adaleti sağlama gibi kavramlar birbiriyle bağlantılı olarak düşünülmekte ve bu yaklaşımda merkezi bir rol oynamaktadır (Rosoux, 2009: 553).

Uzlaşma yaklaşımlarından hangisinin tercih edileceği ya da hangisinin vurgulanacağı uç çatışmalar yaşayan ülkelerde önem arz etmektedir. Soykırım sonrasında Tutsi ve Hutu grup bir arada yaşamaya devam ettiğinden toplumsal duygulanım yaklaşımının daha uygun olacağı kabul görmüştür (Nadler and Shnabel, 2008: 37-56). Bu yaklaşım Güney Afrika Cumhuriyeti'nde de olduğu üzere bir arada yaşamaya devam eden toplumlarda sıklıkla tercih edilmektedir. Fakat her iki grubun bütünleşerek bir arada yaşamaya devam etmesi ve şiddet döngüsünün kırılabilmesi için yapısal uzlaşma yaklaşımlarının da toplumsal duygulanım kadar önemli olduğu aşikârdır. Zira ülkede iktisadi, sosyal ve siyasi çok sayıda sorun bulunması şiddet eylemlerinde önemli bir etken olmuştur. Soykırım sonrası başa geçen Kagame liderliğindeki Tutsi hükümet çok sayıda ekonomik, sosyal ve siyasi reform başlatmış, eğitim ve sağlık alanlarında ilerlemeler kaydetmiştir. Aynı zamanda yıllık bütçenin neredeyse %40'ını oluşturacak şekilde uluslararası bağışçılar ve yatırımcıları da ülkeye çekebilmiştir (Jesse, 2017: 12). Uluslararası toplum, eğitim reformları, sağlık hizmetleri ve nüfus kontrolü, cinsiyet eşitliği, teknoloji, askeri personelin eğitimi, ulusal hukuk sistemi ve geçiş dönemi adalet programları için finansman ve insan kaynağı desteği vermiştir (Jesse, 2017: 12). Birleşmiş Milletler ve alt kuruluşları, insan hakları örgütleri, sivil toplum kuruluşları, akademisyenler ve onlarca sivil toplum girişimi Ruanda'da uzlaşma sürecine destek olmak için çaba harcamışlardır.

Toplumsal duygulanım yaklaşımında hakikat komisyonları büyük yer tutmaktadır. Ruanda'da da kurulan komisyonlarda mağdurların ve saldırganların aynı mekânda bulunarak şiddet eylemleri sırasında yaşananları açıklaması, "doğruları" anlatması, ardından da saldırganın mağdurdan özür dilemesi beklenmektedir. Tabii ideal olarak beklenen bu olsa da saldırgan ve mağdurun aynı ortamda bulunması daha sonrasında bireysel şiddet ve karşılıklı tehdit içeren durumlara dönüşebileceği bilinmektedir. Özür dileyenin hakiki anlamda mı, baskı

yoluyla mı özür dilediği ya da mağdur affettiğini belirttiğinde, bunun hakiki olup olmadığı gibi çok sayıda niteliğe ilişkin sıkıntılar söz konusu olduğu ve olacağı görülmektedir. Özür dileme-affetme döngüsü bu uzlaşma yaklaşımında büyük yer tutsa da şeklen bu döngüyü uygulamakla bu sayede toplumsal uzlaşmaya varmak arasında büyük fark bulunmaktadır. Şeklen yapılan eylemlerde karşılıklı olarak olumsuz duyguların azalması mümkün olmayacaktır

Özür dileme-affetme döngüsünde rollere ilişkin sıkıntılı bir durum da söz konusudur. Bir taraf özür dilediğinde ve diğer taraf affettiğinde bu durum doğrudan fail veya mağdur rolünün kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Tutsilerin 1994'teki şiddet eylemlerinin hedefi ve kurbanları olduğu açıktır. Ancak Ruanda'da olduğu üzere, çatışmaların çoğunda tüm taraflarda mağdurlar bulunmaktadır. Soykırımı maruz kalan Tutsilerin yanında hem aşırılıkçı Hutular tarafından hem Tutsi RYC tarafından öldürülen çok sayıda ılımlı Hutu olduğu bilinmektedir. Sadece soykırım olaylarında değil, Ruanda tarihi boyunca her iki tarafta da mağdurlar ve failer olduğunu unutmamak gerekmektedir. Üstelik Ruanda'da her iki taraf da kendisinin mağdur olduğu konusunda ısrarlıdır. Worchel'e göre, hangi tarafın daha fazla acı çektiği etrafında dönen tartışmalar çatışma yaşayan tüm toplumlarda mevcuttur (Worchel ve Coutant, 2008: 434). Ruanda'daki şiddetin uzun geçmişi, sorunlarda sosyopsikolojik dinamikler oluşturmuş, geri dönülmesi güç önyargılar ve ön kabuller yerleştirmiştir (Bar-Tal, 2007: 1430-1453). Bu dinamikler çatışma çözümünü ve uzlaşmayı da engelleyecek hale gelmiştir. Ülkede uzlaşmanın gerçekleştirilmesi zaten zorken mevcut hükümet uzlaşma politikalarında ciddi yanlışlar yapmaya başlamış, soykırımı siyasi bir malzeme haline getirerek mevcut duruma olumsuz bir boyut daha eklemiştir. Hükümet baskıcı politikalar uygulamaktan da kaçınmamaktadır. Otoriter ve baskıcı bir siyaset izlediği, ülke içinde ve bölgede ağır insan hakları ihlalleri yaptığı iddiasıyla ciddi biçimde eleştirilmektedir (Human Rights Watch, 2008). Ayrıca hükümetin soykırımı siyasi bir araç haline getirip eylemlerine meşruiyet aradığı gözlemlenmektedir.

Soykırım öncesi dönemle kıyaslandığında hükümetin iktisadi, siyasi ve sosyal başarılar elde ettiği görülmektedir. Fakat tüm bu gelişmelerin Ruanda'daki uzlaşma sürecinde ne denli etkili olduğu tartışmalıdır. Çünkü tüm sosyal, iktisadi ve siyasi gelişmelere rağmen hükümetin yürütmekte olduğu çatışma çözümleri ve uzlaşma yaklaşımları, literatürdeki içeriğinden uzak seyretmekte ve şeklen gerçekleştirilen uzlaşma süreci hakiki anlamda toplumu uzlaştırmamaktadır. Ruanda gibi şiddetin döngüsel olduğu toplumlarda bu durum büyük tehlike arz etmektedir.

3. UZLAŞMADAN SOYKIRIM SİYASETİNE

Soykırım gibi acımasız şiddet eylemleri, güvenliğin en uç ihlallerinden kabul edilmektedir. Bu nedenle, özellikle bir arada yaşamaya devam eden husumetli gruplar arasında endişe ve korkunun azaltılması, uzlaşma süreçlerinin gerçekleştirilmesi büyük önem arz etmektedir. Ruanda gibi faillerin ve mağdurların yakın mesafelerde ortak tarım faaliyetlerinde bir arada bulunuyor olması gruplar arası gerilimin azaltılmasının ne denli aciliyet taşıdığını açıklar niteliktedir. Hem uluslararası toplum hem Ruanda hükümeti bu aciliyetin farkında olup gerekli önlemler almaya niyetli görünmektedir. Fakat Ruanda hükümetinin 'ulusal birlik ve uzlaşma' siyaseti adı altında uygulamaya koyduğu politikalar belli siyasi tercihlerin dayatılması ve baskıcı yöntemler kullanılması şeklinde sürdürüldüğü için uzlaşma yerine çatışmacı bir algı yerleşmeye devam etmektedir.

Uzlaşma politikaları çerçevesinde 1995'te resmi anma törenleri düzenlenmeye başlanmıştır. Buna ek olarak, hukuk sisteminde ve yerel *gacaca* mahkemelerinde değişiklikler yapılmıştır. Mahkemede görev alanlara hukuk eğitimi verilmiş, uzlaşma temaları üzerine kavramlar oluşturulmuştur (Clark, 2010: 29-46). Eğitim alanında Ruandalı kimliğine vurgu yapan ve etnik ayrımları kullanmayan yeni müfredatlar ayarlanmış, uzlaşma konusunda eğitim vermek üzere radyo programları gerçekleştirilmiştir. 2007'de Soykırımla Mücadele Ulusal Komisyonu kurulmuş, uzlaşmayı teşvik etmeyi amaçlayan organizasyonlar ve anma programları düzenlenmiş, anıtlar, müzeler ve çeşitli sivil toplum dernekleri (Ibreck, 2010: 330-343) kurulmuştur.¹

Ülkede yeni politikalara eşlik eden semboller de kullanılmaktadır. 2001 yılında yeni bayrak kullanılmaya başlanmış ve 2002 yılında yeni milli marş kabul edilmiştir. Yeni ve bütünleşmiş bir Ruanda mesajını içeren bu milli sembollerin resmî kurumların yanı sıra kırsal bölgelerde ve şehirlerde kullanımı yaygınlaştırılmıştır. Ruanda yerel yönetimlerin ve gözetim mekanizmalarının çok güçlü olduğu bir ülke olduğundan bu sembollerin en ücra kırsal alanlarda dahi kullanımının yaygınlaşmasını denetlemektedir (Thomson, 2013: 121). Yerel yönetim mekanizmaları merkezi yönetimden gelen tüm siyaseti etkili bir şekilde uygulamakta, teşvik ve kontrol etmektedir. Gündelik hayatın ve geleneklerin, tarım, sağlık, ticaret döngülerinin düzenlenmesinde etkin rol alan yerel yönetimlerin merkezden gelen sembolik uygulamaları yaygınlaştırması da zor olmamaktadır. Merkezi yönetim tüm sembolizmi ve baskı araçlarıyla beraber

---

¹ *Ibuka (remember)*, *Avega (the genocide widows' association)*, *AERG (the student survivors' organization)* soykırımı anmak üzere kurulmuş en yaygın sivil toplum kuruluşlarıdır. Başkent Kigali'de de soykırım anma müzesi ve ulusal müze bulunmaktadır.

yerel düzeyde hissettirilmekte ve itaat kültürünü yaşatmaya devam etmektedir (Thomson, 2013: 121).

Hükümetin gerçekleştirdiği bayrak ve milli marş gibi sembolik yenilikler veya eğitim müfredatı gibi somut uygulamalar tek bir Ruandalı kimliği yaratma iddiasında olan, Ruandalılık kimliğine vurgu yapan ve etnik ayrımları kullanmamakta kararlı nitelikler taşımaktadır. Ancak bunu yaparken baskıcı yöntemlere başvurması, mevcut etnik kimliklerin reddedilmesi ve etnik kelimeleri kullananların dahi tutuklanması çözüm ve uzlaşma yaklaşımlarına tezat oluşturmakta ve hakiki uzlaşmaya katkıda bulunmamaktadır.

Uzlaşma çalışmaları çerçevesinde 1999 yılında Ulusal Birlik ve Uzlaşma Komisyonu kurulmuştur. Komisyonun yetkili alt kuruluşları ve programları bulunmaktadır ve çalışanların RYC üyesi olması gerekmektedir. Bu komisyon, tüm kırsal alanları dolaşarak yerel düzeyde ulusal birlik ve uzlaşma konularındaki uygulamaların kontrol edilmesinden sorumludur (Thomson, 2013: 119). Ulusal Birlik ve Uzlaşma Komisyonu ülkedeki soykırım sonrası uzlaşma politikalarında merkezi bir rol edinmiştir. Özür dileme-affetme döngüsünde etkin rol almış ve Ruanda resmi tarihinin yazılmasında aktif rol almıştır. Komisyon, hükümet gözüyle Ruanda tarihini yeniden yazmakta ve bunu da okul müfredatlarına yerleştirmektedir. Ayrıca yine komisyon tarafından Ruandalıları “eğitmek” için *ingando* kurulmuştur. Hükümetin endoktrinasyon mekanizmalarının başında gelen *ingando*, din adamları, akademisyenler, öğrenciler, askerler, mahkûmlar, siyasetçiler gibi toplumun çok farklı kesimlerinin bir araya getirildiği zorunlu bir eğitim kampıdır. Bu kampta RYC'nin resmî ideolojisi aktarılırken, ulusal birlik ve uzlaşma üzerine de anlatılar yer almakta, görevli askerler de bu eğitim kampına eşlik etmektedir (Thomson, 2011: 331-339). Kamplarda hükümet tarafından kabul edilen, Tutsilerin yönetimde olduğu dönemlerin övüldüğü ve koloni öncesi Hutu ve Tutsi kimliklerinin geçişken olduğu dönemlerin yüceltildiği bir resmi tarih anlatısı aktarılmaktadır. Bu kamplardaki yurttaşlık eğitimi birkaç ay kadar sürebilmektedir. *Ingando* kamplarına katılım zorunlu olup, kamplarda hükümet programları, yurttaşlık eğitimi ve resmi Ruanda tarihi dışında herhangi bağımsız fikir veya eleştiriye yer vermeyen baskıcı bir nitelik göze çarpmaktadır (Mgbako, 2005: 202). Kamplar Soğuk Savaş döneminde totaliter rejimlerin ve günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin kullandığı eğitim kamplarını hatırlatan ve günümüz koşullarıyla, demokratik normlarla, fikir özgürlüğüyle bağdaşmayan bir endoktrinasyon merkezi niteliğindedir. Bu tür yöntemlerin endoktrinasyon hedefleri kısa vadede sağlanmış görünse de uzun vadede herhangi bir uzlaşma sağlamayacağı (Mgbako, 2005: 202) ve ilk fırsatta toplumsal sorunların tekrar açığa çıkmasına yol açabileceği de bir gerçektir.

Bir diğer uzlaşma mekanizması olan *gacaca* yargı sistemi geleneksel bir kurum olup, mevcut hali asıl işlevinden epey uzaklaşmıştır. Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi ile ulusal mahkemelerde devam eden yargılamalara yardımcı olması beklenen bu sistemde soykırım zanlılarının yargılanması ve özür dileme- affetme döngüsüne katkıda bulunması beklenmekteydi. Ancak sistemdeki eksiklikler ve yargılama usulleri düzeltilmediği gibi *gacaca* mahkemelerine önce zorunlu katılım getirilmiş ardından katılmayanlar da tutuklanmaya başlanmış ve giderek keyfi yaklaşımların hâkim olduğu gözlenmiştir (Thomson, 2013: 120-121).

Tutsilerin hedef alınarak soykırımı maruz kaldığı ve büyük acılar çektiği kabul edilen bir gerçekliktir. Fakat soykırım eylemlerinde ılımlı Hutuların da yine Hutu aşırılıkçılar tarafından öldürüldüğünü ve RYC'nin de bizzat yönetimi ele alırken Hutu sivilleri öldürdüğünü hatırlamak gerekmektedir. Uzlaşma tüm mağdurların hatırlanması ve adalet bulmasını gerektiren ve tek bir tarafın mağduriyetini gidermekle gerçekleştirilemeyecek bir yaklaşımdır. Gruplar arasındaki tarihsel şiddet döngüsü ancak ve ancak hem fail hem mağdur açısından olayları ele alarak, tüm mağdurları anarak ve hakiki adaleti sağlayarak kırılabilir. Fakat hükümet açık biçimde yalnız Tutsilerin mağdur olduğunu kabul etmektedir. Yargılamalarda, anma törenlerinde, yasalarda sadece Tutsiler mağdur olarak ifade edilmektedir. Sadece Tutsilerin mağdur olduğunu resmi olarak ilan eden ve tüm eğitim müfredatlarında, resmi tarih yazınında odak noktası yapan bir siyasi seçim adaletsizlik duygusunu pekiştirmektedir. Kazanan tarafın sadece kendisine adalet sağlayacağına ilişkin bir algının yerleşmesi zaten şiddet döngülerini oluşturan temel etkenlerdendir. Bu algının devamında güvensizlik, aşağılanma hissi gibi duygular yerleştiği için özür dileme, yardım etme veya tazminatlar gibi olumlu yaklaşımlar dahi olumsuz olarak algılanıp gruplar arası ilişkiler giderek kötüleşirebilecek, toplumsal uzlaşma gerçekleşmeyecek, hatta şiddet tekrarlanabilecektir.

Ülkedeki uzlaşma uygulamalarında özür dileme-affetme döngüsü de sorunlu yürümektedir. Ruanda'da da Hutu faillerin kamusal alanlarda özür dilemesi, Tutsilerin de kabul edip affettiğini bildirmesi şeklinde gerçekleştirilen bu döngünün içerik ve nitelik açısından sorunlu olduğu açıkça görülmektedir. Tek bir mağdur grubun seçildiği, diğer mağduriyetlerin dışlandığı bir söylemde hakiki adalet aramak zaten mümkün görünmemektedir. Gruplardan birinin dışlanması yeterince önemli bir meseleyken özür dileme-affetme döngüsünün şekilsel yürütülmeye başlanması da farklı bir soruna dönüşmüştür. Mağdurların hızlı ve şeklen affettiği, aslında beklentiyi karşılamak için acele ettikleri durumlar da söz konusu olabilmektedir.

Hükümetin anayasada “Tutsilere yapılan soykırım” şeklinde değişiklik yapması (Thomson, 2013: 117) ve kamusal anlamda özür dileme-affetme döngüsünde özür dileyenin sadece Hutular, affetmesi beklenin sadece Tutsilerden oluşması açık bir şekilde “seçilmiş mağduriyet” olduğunu göstermektedir. Tutsilerin büyük bir mağduriyet yaşadığı kabul edilen bir gerçektir fakat mesele, tüm mağdur ve kurbanların anılması, tüm mağduriyetlere ilişkin uzlaşma geliştirilmesidir. “Seçilmiş mağduriyet” geliştirmek çatışma sonrası toplumlarda yapılması muhtemel ancak hatalı bir yaklaşımdır. Çünkü bu şekilde mağdurları ve mağduriyeti merkeze almayan bir yaklaşım olduğu gibi aynı zamanda tüm Hutular topyekûn fail ve soykırımcı olarak etiketlenmektedirler.

Seçilmiş bir mağduriyet üzerine vurgu yapmak, yeni bir Ruandalı kimliği üzerinde durarak var olan etnik kimlikleri reddetmek hükümetin ısrarcı bir şekilde kimlik siyaseti uyguladığını göstermektedir. Çatışma sonrası dönemlerde kimlik siyaseti uzlaşma açısından çok önemlidir. Adil yargılanma ile iktisadi ve siyasi bölüşümlerin yapılması ve beraberinde eğitim politikaları, siyasi dönüşüm ve medya desteğiyle dışlayıcı kimlikler üzerinde çalışılması gerekmektedir. Çatışmacı kimlikler yerine uzlaşmacı algının yerleşmesi, karşılıklı olumsuz, dışlayıcı ve önyargılı tutumların değiştirilmesi ve tolerans kültürünün ön planda olduğu demokratik normların yerleştirilmesi esas olmaktadır. Ancak Ruanda’da adalet sistemi ve siyasi yapı bekleneni karşılamadığı gibi, hükümetinin uyguladığı kimlik siyasetinde resmi tarihi ve kolektif hafızayı yeniden inşa etme amacı açıkça görülmektedir. Hükümet kendi tercih ettiği şekliyle yeni bir geçmiş yazmaya çalışmaktadır. Çatışma sonrası toplumlarda çatışmada gerçekleşen olayların tüm açıklığıyla anlatılması karşılıklı affetme, özür dileme ve bir arada yaşamaya devam edebilme için özel önem taşımaktadır. Şiddet eylemlerinin seçilerek aktarılması en başta uzlaşma çabalarına zarar vermektedir. Ayrıca ulusal kimlik yaratma çabası dünya genelinde yaygın kabul görse de bir üst kimlik seçilerek diğer etnik kimliklerin reddedilmesinin sonuçlarının gayet olumsuz olduğu da bilinen bir gerçektir. Günümüzde ve özellikle çatışma tarihi olan toplumlarda kimliklerin reddi veya bastırılması değil mevcut kimliklerin kabul edilerek barışçıl bir hale dönüştürülmesi esastır.

Ruanda hükümeti kimlik siyasetini sürdürürken, seçici şekilde Tutsilerin yönetiminde olduğu koloni öncesi ve sonrası dönemleri resmi tarihe ve eğitim müfredatına koymakta, bu dönemleri ülke tarihinin en parlak dönemleri olarak sunarak mevcut Tutsi yönetimini ve yürüttükleri siyaseti meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Geçmiş, günümüzdeki toplumsal düzeni meşrulaştırmak ve mevcut eylemleri haklı çıkarmak için kullanılabilir (Connerton, 1989: 3). Toplumsal hafızanın kontrol edilmesi ya da şekillendirilmeye çalışılması siyasi bir girişimdir ve yeni bir toplumsal hafıza inşa etmeye çalışmak siyasi olarak

meşruiyet kazanma isteği anlamına da gelmektedir (Hirsch, 1995: 23). Toplumsal hafızaya ve geçmişe ilişkin bu eylemlerin asıl motivasyon kaynağı günümüzdeki siyasi fikirler olmaktadır (Verovšek, 2016: 530). Anma törenleri, resmi günleri, hukuki işlemler ve davalar, medyanın manipülasyonu, binalar, anıtlar, tarihsel anlatı, eğitim materyalleri ve halkın eğitimi gibi araçlarla geçmiş manipüle edilebilir ve günümüzdeki siyasi ortama meşruiyet sağlamak için kullanılabilir. Bu durum, günümüzde uzlaşma için gerekli olan zemini sağlamayacağı gibi ileriki dönemlerde bireyler öğrendikleri geçmiş çerçevesinde kendilerini konumlandırabilirler. Hakikatten bahsedilmeyen ve çatışmalarıyla gerçek anlamda yüzleşmeyen toplumlarda haksızlığa uğradığını düşünen, oç alma hisleri besleyen grupların olması kaçınılmazdır. Bu durum Ruanda'da olduğu gibi şiddet döngüsünü tetikleyen koşullardan birisi olmaktadır. Geçmişin hangi yorumlanışının tercih edileceği aynı zamanda gruplar arası bir güç mücadelesine de işaret edebilmektedir (Kubik ve Bernhard, 2017: 5-6). Ruanda'da da Tutsi ve Hutu gruplar hangi grubun yönetiminde olduğuna bağlı olarak geçmişin olumlu ve olumsuz yorumlandığı tartışmalı ve birbirinin zıttı olan tarih kabullerine sahiptirler.

Hükümetin “ulusal birlik ve uzlaşma” siyasetinde etnisite kelimesi ve etnik gruplar yok sayılmaya başlanmıştır. Tek bir “Ruandalı” kimliği yaratma iddiasıyla kamusal alanda etnik referanslara yer verilmesi yasaklanmıştır. Etnik kimliklerin ulusal birliği bozacağı kabul edilmektedir (Purdeková, 2020: 1183-1199). Fakat etnik gruplar yok sayılarak etnik kimliklerin var olmamasını sağlamak mümkün değildir. Tam tersine gruplar tarih boyunca kendi kimliklerinin gayet farkındadır. Etnik kimliklerden konuşulmayarak bireyler susturulmuş ve sessizleştirilmiş olmaktadır. Orta Afrika ülkelerinde de yaşandığı üzere, bu tür baskılar ve kimlik siyaseti, toplum içinde öfke ve nefret birikmesine yol açarak, toplumsal patlamalar ve şiddet olaylarıyla sonuçlanabilmektedir (Lemarchand, 2009). Etnik kimliklerin üzerinin örtülmesi ülkede hakiki bir uzlaşmanın gerçekleştirilmesinin önünde bir engel olmaya başlamıştır (Lemarchand, 2009: 109). Uzlaşma süreçlerinde etnik kimliğin vurgulanıp vurgulanmaması önemli değildir. Önemli olan mağdur merkezli ve mağdurların haklarını ve iyileştirilmelerini sağlayan yaklaşımlardır. Birbirine düşman olan grupların karşılıklı tolerans kültürüyle bir arada yaşaması ve fail/saldırgan ile mağdurun özür dileme-affetme döngüsünü gerçekleştirebilmesi esas olmaktadır. Etnik kimliklerin üzerinin örtüldüğü bir sosyal ve siyasi ortamın ve mağdur merkezli olmayan kolektif bir hafızanın toplumsal iyileşmeye yardımcı olmayacağı bilinmektedir (Lemarchand, 2009: 103).

Ruanda'da sadece soykırım dönemi değil, ülke tarihinin tamamında birbiriyle çelişen, zıtlıklar barındıran bir tarih anlatımı mevcuttur. Örneğin

Hutular, sömürge öncesi dönemi Hutuların köleleştirildiği, baskı altına alındığı ve Tutsilerin büyük ayrıcalıklara sahip olduğu bir dönem olarak hatırlarken Tutsiler ülkenin en iyi dönemlerinden birisi olduğuna vurgu yapıp ayrıcalıklardan veya baskıdan bahsetmemektedirler. Ruanda'nın bağımsızlığını kazanması ve ilk kez Hutuların liderliğinde bir hükümetin kurulması da beklendiği üzere her iki grup tarafından farklı yorumlanmaktadır (Eltringham, 2004: 147-179; Jessee, 2017: 237-254). Ülkedeki gruplar hükümetin, siyasi ve iktisadi koşulların niteliğine ilişkin değil, hangi grubun baskın olabildiğine, siyasi ve iktisadi pastadan daha fazla pay alabildiğine göre olumlu veya olumsuz yorumlar yapmaktadırlar. Günümüzdeki hükümet de bu yaklaşımlardan farklı değildir. Soykırım olaylarının yeniden yazılmış hali, Tutsilerin ve mevcut hükümetin iktidarını meşrulaştırmaya katkı sağlamakta, mevcut hükümeti işlenen suçların faili olmaktan kurtarmaktadır. Fakat bu siyasetin uzun vadede Ruanda için olumlu sonuçlar doğurmayacağı Ruanda'nın kendi tarihine bakarak da anlaşılabilir. Tarih yazınında kurbanları anlatırken, Tutsilerin yanında öldürülen ılımlı Hutuları dışlaması ya da Hutuları cezalandırırken Tutsilerin işlediği suçları göz ardı etmesi bariz bir şekilde kazananın adaletine işaret etmektedir. Bu durumda soykırım eylemlerinin ana hedefi olan Tutsilerin mağduriyetine dahi gölge düşmektedir. Zira adil olmayan bir yargılama ya da dışlayıcı bir tarih yazınının ülkede hakiki bir uzlaşma süreci getiremeyeceği açıktır.

Ülkede kurumlar aracılığıyla sosyal, politik meseleleri ve günlük yaşamı düzenlemeye çalışan çok sayıda uygulama bulunmaktadır. Örneğin hükümet sömürge öncesi Ruanda'da etnik birliğin olduğu konusunda ısrarcı davranmaktadır. Hatta sömürge yönetimiyle beraber etnik kimliğin vurgulandığı ve bu bölünmelerin soykırımı yol açtığı iddia edilmektedir (Thomson, 2013: 112). Soykırımı önemsizleştirmeye yönelik eylem ve söylemlerde bulunmak yasa dışı ilan edilmiştir (Thomson, 2013: 112). Soykırım hakkında konuşmak da “soykırım ideolojisi yasasıyla” sınırlandırılmıştır (Human Rights Watch, 2008). Bu yasa çerçevesinde ülkede gerçekleşen şiddet eylemlerinin soykırım olmadığını iddia etmek mümkün değildir. Ayrıca bu yasa 1948 yılında imzalanan Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nden farklı ve çok daha geniş bir kapsama sahiptir. Bu yasaya göre Soykırım Sözleşmesi'nde içeriği belirtilen soykırım suçundan daha hafif dereceli olan, nefret suçu veya etnik kimliklerden bahsederek ayrımcılığa yol açmak gibi, kimi suçlar ve eylemler soykırım kategorisinde değerlendirilmekte ve o oranda cezalandırılabilir (Waldorf, 2011: 55-56). Soykırımlardaki “bir daha asla” ideolojisi, hükümetin ülke içinden veya komşu ülkelerden tehdit algılamasını ve bu algıya cevaben sert uygulamalara yönelmesini meşrulaştırmakta kullanılabilir (Thomson, 2018: 242).

Soykırım anma etkinliklerinde soykırım ve şiddet olaylarına ilişkin tarih her defasında yeniden yazılmakta Tutsilerin ve özelinde RYC'nin ülkeyi yönetmesinin en olağan sonuç olduğuna ilişkin açık bir meşrulaştırma niyeti gözlenmektedir. Bu törenlerde RYC'nin soykırımı durdurmadaki rolü yeniden yorumlanmakta ve gruplar arasındaki uzlaşma çabaları farklı biçimde gösterilmektedir. Ülkede inşa edilen anıtlar ve müzeler yine “seçilmiş mağduriyet” üzerine kurulu olup, kimin mağdur veya fail olduğunu sergiler niteliktedir (Thomson, 2013: 117). Tutsiler dışındaki tüm mağduriyetler dışlanmış durumdadır. Hükümet öncesinde ve sonrasında hiçbir şiddet eylemi olmamış ve sadece soykırım eylemleri yaşanmış gibi soykırımın hangi şekilde hatırlanması gerektiğini açık biçimde manipüle etmektedir.

Hükümetin medya üzerinde de kontrol mekanizmaları kurduğu ve soykırımla ilgili tüm haberleri manipüle ettiği, muhalefete izin vermediği bilinmektedir (Reyntjens, 2006: 1107). Tüm siyasi mekanizmalar ve siyasi konuşmalar üzerinde hükümetin açık bir şekilde kontrolü bulunmaktadır (Jessee, 2011: 287-307). Aslında Ruanda'da hükümetin otoriter uygulamaları ülke için yeni değildir. Ruanda tarihi boyunca bir otoriter yönetimden diğer otoriter yönetime geçiş gözlenmiştir. Sıklıkla, ifade özgürlüğü, medya, sivil toplum kuruluşları sert bir şekilde kısıtlanmakta, siyasi partiler ve seçim süreçleri sınırlandırılmakta ve manipüle edilebilmektedir (Longman, 2011: 26-27). Ülkedeki ‘ulusal birlik ve uzlaş’ siyasetiyse bu kısıtlamaları meşrulaştırır bir şekilde yürütülmektedir.

Resmi olarak her yıl düzenlenen soykırımla ilgili tüm etkinliklere halkın katılım zorunludur. Soykırımdan kurtulan Tutsilerden dahi törenleri eleştirenler bulunmaktadır. Yapılan görüşmelerde sadece zorunlu oldukları için anma törenlerine katıldıklarını belirten çok sayıda kişi olmuştur (Mannergren Selimovic, 2020: 136). Halkın bu politikalara hiçbir direniş göstermediğini düşünmek doğru değildir. Fakat daha çok sessiz bir direniş mevcuttur. Soykırımdan kurtulanlardan bazıları zorunlu resmî törenlerden şikâyet etmekte ve acılarını devletin müdahalesi olmadan yaşamayı tercih ettiklerini belirtmektedirler (Ibreck, 2010: 330-343). Fakat otoriter rejimlerde olduğu üzere, sessiz, içine kapanık, dolaylı, saygı beslemeyen ve kaçma yöntemleri arayan bir direniş biçimi görülmektedir (Thomson, 2013: 186, 127-159). Bu haliyle baskın ve görünür olan toplumun direnişi değil, genel anlamıyla zorlu koşullara dayanıklılığıdır. Hükümetin soykırım siyasetine ve soykırımı kendi iktidarını meşrulaştırmak için kullanmasına halkın genelinden direniş beklemek gerçekçi bir yaklaşım da değildir. Zira soykırım siyasetine, resmi tarihe veya resmî törenlere herhangi bir itiraz veya direniş egemen bir güce direniş anlamına gelmektedir (Edkins, 2003: XV).

Bugünkü haliyle yürütülen soykırım siyaseti ve ilan edilen ‘ulusal birlik ve uzlaşma’ politikaları bir tür toplumsal kontrol mekanizması haline dönüşmüştür. Hükümetin yaratmaya çalıştığı kolektif hafıza ve yazdığı resmi tarih somut gerçekliklerle örtüşmemektedir. Resmî kurumlarda, kuruluşlarda ve adalet sisteminde seçilmiş bir mağduriyet, şiddet olaylarının seçilerek hatırlanması, uzlaşmanın tek taraflı uygulamaları, eğitim sisteminde, anıtlarda, müzelerde ve anma günlerinde ve yalnızca bir mağdur grubunun hatırlanması ve diğerlerinin unutulması bariz bir siyasi tercihe işaret etmektedir. Hükümet, tüm devlet kurumları ve yerel mekanizmalarıyla hangi eylemlerin hatırlanacağına, kimin mağdur kimin saldırgan olacağına, resmi tarih anlatısına, milli birliğin anlamına, etnik kimliğin konuşulmamasına ilişkin sınırlar koymuş ve uzlaşmanın nasıl olacağını belirlemiştir. Fakat tarihteki birçok çatışma sonrası toplumda defalarca görüldüğü üzere, yürütülen soykırım siyasetinin çatışma sonrası çözüm ve uzlaşma arayışlarıyla benzerliği bulunmamaktadır ve bu tür uygulamalar yeni çatışmalara, şiddet döngülerine ve uç otoriter rejimlere yol açmaktadır.

4. SONUÇ

Ruanda en uç şiddet türlerini yaşamış ve günümüzde de soykırım eylemleriyle ilgili sorunlarını çözememiş bir Afrika ülkesidir. Coğrafi konumu, doğal kaynakları, siyasi ve iktisadi yapısı veya teknolojik gelişmeleriyle anılan bir ülke olmamıştır. Fakat dünya tarihinde eşi benzeri görülmeyen bir şiddet döngüsünün, geniş devlet imkânları veya teknolojik silahlar dahi kullanılmadan gerçekleştirilen soykırım eylemlerinin yaşandığı bir ülke olarak anılmaktadır. Ülkedeki itaat kültürü, şiddet eylemlerine kitlesel katılım, en ücra alanlara kadar ulaşan devlet mekanizmalarıyla hem şiddetin ne denli hızlı ve geniş çapta uygulanabildiğinin hem de nelerin yapılmaması gerektiğinin inceleme alanı haline gelmiştir. Öyle ki Birleşmiş Milletler’in ve uluslararası örgütlerin, akademisyenlerin, sivil toplum kuruluşlarının halen çalışmalarına devam ettiği ve ciddi oranlarda maddi ve manevi kaynak akıttığı bir yer olmuştur.

Ülkedeki şiddet olaylarının sebeplerinin incelenmesi önemlidir. Ancak şiddet olayları sonrasında gerçekleştirilen çatışma çözümü ve uzlaşma süreçlerinin incelenmesi de en az şiddetin sebepleri kadar önem arz etmektedir. Çünkü tarihte sayısız örnekte görüldüğü üzere, çözüm ve uzlaşma süreçlerinin hakiki bir uzlaşma ve barış ortamı getirmemesi tekrar şiddet eylemlerinin ortaya çıkmasına yol açabilmektedir. Çalışmada günümüz Ruanda’sında soykırım sonrası çözüm ve uzlaşma süreçlerinin nasıl gerçekleştiği ve eleştirilere konu olan olumsuz yönleri incelenerek katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Ruanda'daki şiddet gruplar arasında döngüsel olarak devam etmiştir. Şiddetin tekrar etmesi, ülkede çatışma sebeplerine ilişkin bir çözüm süreci yaşanmadığının ve gruplar arasında uzlaşma süreçlerinin de gerçekleşmediğinin bir kanıtıdır. Yeni bir şiddet döngüsüne düşülmemesi için ülkede çatışmanın nedenlerinin anlaşılması ve çatışma sonrası çözüm ve uzlaşma süreçlerinin başlatılması büyük önem taşımaktadır.

Mevcut hükümet soykırım sonrası toplumsal uzlaşma sağlamak üzere “ulusal birlik ve uzlaşma” politikası ilan etmiştir. Bu çerçevede çatışma çözümleri ve uzlaşma literatüründe toplumsal duygulanım (*socioemotional*) olarak adlandırılan uzlaşma yaklaşımı yürütülmeye çalışılmaktadır. Bu yaklaşım, karşılıklı kabul, adaleti sağlama, hakikati ve geçmişte yaşananları ortaya çıkarma, hasımları bir araya getirmek için gerekli kurumları oluşturma ve nihayetinde güveni yeniden kurarak bir arada yaşayabilmelerini sağlamayı içermektedir. Bu tür uzlaşma yaklaşımlarında özür dileme-affetme döngüsü, hakikat komisyonları kurulması ve adalet sisteminin tarafsız bir şekilde yargılamalar yapması büyük önem taşımaktadır.

Bir süre sonra, ülkedeki uzlaşma çabaları ve “ulusal birlik ve uzlaşma” politikası beklenen ve istenenden çok farklı şekillerde seyretmeye başlamıştır. Hükümet resmî törenlere katılımı zorunlu kılmış, aynı zamanda tek bir mağdur grup seçerek sadece Tutsi kurban ve mağdurların anılmasına müsaade etmiştir. Seçilmiş mağduriyet üzerine kurulu törenlerde soykırımda aşırılıkçı Hutular tarafından ya da RYC tarafında öldürülen Hutular yer bulamamıştır. Bununla birlikte, eğitimdeki resmi tarih anlatısını yeniden yazılmaya başlanmıştır. RYC'nin rolü büyütülmüş, ellerini hiç kirletmemiş bir grup algısı çizilmiştir.

Dahası, ülkede *ingando* adında eğitim kampları kurularak hangi meslekten olursa olsun tüm yetişkinleri bu kamplara gitmesi ve eğitim alması zorunlu kılınmıştır. Bu kamplarda hükümeti meşrulaştıran bir resmi tarih anlatısı, etnik kimliklerin var olmadığına ilişkin bir kolektif hafıza oluşturma çabası göze çarpmaktadır. Bununla birlikte, eğitim kamplarında, okullarda, medyada ve kamusal alanlarda etnik kelimelerin kullanılması Hutu veya Tutsi kimliklerine vurgu yapılması da yasaklanmış, tek bir Ruandalı kimliğinden bahsedilmeye başlanmıştır. Etnik kimliklerin koloni dönemini hatırlattığı ve şiddetin asıl sebebi olduğu iddiası hâkim kılınmıştır. Bu çerçevede koloni öncesi dönemde etnik kimliklerin bulunmadığına ilişkin bir resmi tarih oluşturulmuştur, fakat literatürde bölgede etnik kimliklerin hep var olduğu ancak geçişken olduğu kabul edilmektedir.

Hükümetin eğitim politikası, resmi tarih anlatısındaki eksikler ve taraflılık hali, *ingando* zorunlu eğitim kampları uygulaması ve bu kamplardaki tek taraflı şiddet anlatısı, Hutuların tamamen suçlu ve saldırgan, Tutsilerin tamamınınsa mağdur/ kurban kabul edilmesi şeklinde seyreden tek bir mağdur grup yaratma eğilimi, ulusal adalet sisteminin uluslararası yardımlara rağmen istenen düzeye ulaşmaması ve adil yargılamalar yapılamaması, ulusal kimlik yaratma adına tüm kimliklerin yasaklanması ve baskı altına alınması ciddi eleştirilere yol açmıştır.

Mevcut hükümet azınlık Tutsilerden oluştuğu için çoğunluğun desteğini alamayacağı fikri, hükümetin kendini meşrulaştırma çabalarını artırmasıyla sonuçlanmıştır. Tutsilerin soykırımı maruz kalması ve ardından başa geçmesiyle meşruiyet sağlamak için fırsat doğmuştur. Hükümet, mağduriyetin meşruiyetini sonuna kadar kullanmaya kararlı görünmektedir. Soykırım, azınlık olarak ülkeyi yönetmek, diğer mağduriyetleri dışlamak ve halkı baskı altına almak için meşru bir zemin olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hükümet ‘ulusal birlik ve uzlaşma’ politikası çerçevesinde yeni bir soykırım yasası da çıkarmıştır. Bu yasada belirtilen soykırım suçu, uluslararası hukukta tanımı yapılan ve uluslararası sözleşmelerle çerçevesi çizilmiş olan soykırım suçundan farklıdır. Çok daha hafif ve hatta içeriği muğlak olan suçlar soykırım olarak kabul edilmekte ve keyfi uygulamalara zemin hazırlamaktadır.

Hükümetin otoriteryen politikaları, eğitim ve adalettaki baskıcı uygulamaları, etnik kimliklerin kullanılmasının yasaklanması, medya ve kamusal alandaki kontrolü ve son olarak soykırım yasası Ruanda’da hakiki bir uzlaşma yürütülmediğini göstermektedir. Ülkede kırsal bölgelerde dahi idari birimlerin var oluşu ve beraberindeki itaat kültürü, halkın bu politikalarından uzak duramayacağı anlamına da gelmektedir. Yürütülen ‘ulusal birlik ve uzlaşma’ siyaseti, taşıdığı ismin tersi etki yaratma potansiyeline sahiptir. Ülkede ve bölgede şiddet döngüsünün tekrarlanabileceğine ve rejimlerin otoriter kimliğinin artabileceğine ilişkin işaretler bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Bar-Tal, Daniel (2007), “Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts”, *American Behavioral Scientist*, 50 (11): 1430-1453.

BBC (2005), “36 Bin Soykırım Zanlısı Serbest”, https://bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/07/050729_rwanda-prison-release.shtml (23.05.2022).

Burton, John W. (1969), *Conflict and Communication: The Use of Controlled Communication in International Relations* (London: Macmillan).

Chrétien, Jean-Pierre, Jean-François Dupaquier, Marcel Kabanda ve Joseph Ngarambe (1995), *Rwanda: Les Médias du Génocide* (Paris: Karthala).

CIA World Factbook (2022), <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/rwanda/#economy> (06.02.2022).

Clark, Phil (2010), *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda: Justice without Lawyers* (Cambridge: Cambridge University Press).

Collins, Barrie (1998), *Obedience in Rwanda* (Sheffield: Sheffield Hallam University Press).

Connerton, Paul (1989), *How Societies Remember* (New York: Cambridge University Press).

Çoban Öztürk, Ebru (2016), “Uzlaşma Süreçleri ve Uluslararası Mahkemenin Sonlandırılması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası İlişkiler*, 12 (48): 37-53.

Çoban Öztürk, Ebru (2011), “Toplumsal Yapılar ve Şiddet”, *Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi*, 1 (1): 67-114.

Çoban Öztürk, Ebru (2010), *Modern Devlet, Biyoiktidar ve Soykırım: Ruanda Örneği* (Ankara: Adres Yayınları).

Des Forges, Alison (1999), *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda* (New York: Human Rights Watch).

Edkins, Jenny (2003), *Trauma and the Memory of Politics* (Cambridge: Cambridge University Press).

Eltringham, Nigel (2004), *Accounting for Horror Post-Genocide Debates in Rwanda* (London: Pluto Press).

Gardner Feldman, Lily (2012), *Germany's Foreign Policy of Reconciliation: From Enmity to Amity* (Lanham: Rowman and Littlefield).

Gourevitch, Philip (1998), *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families* (New York: Picador).

Hirsch, Herbert (1995), *Genocide and the Politics of Memory: Studying Death to Preserve Life, Why Genocide Occurs and a Vision of How It can be Prevented* (Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press).

Human Rights Watch (2008), “Law and Reality: Progress towards Judicial Reform in Rwanda”, <https://www.hrw.org/report/2008/07/25/law-and-reality/progress-judicial-reform-rwanda> (06.02.2022).

Ibreck, Rachel (2010), “The Politics of Mourning: Survivor Contributions to Memorials in Post-Genocide Rwanda”, *Memory Studies*, 3 (4): 330-343.

International Criminal Tribunal for Rwanda (2022), <https://unictr.irmct.org/> (06.02.2022).

Jessee, Erin (2011), “The Limits of Oral History: Ethics and Methodology amid Highly Politicized Research Settings”, *Oral History Review*, 38 (2): 287-307.

Jessee, Erin (2017), *Negotiating Genocide in Rwanda: The Politics of History* (London: Palgrave Macmillan).

Kacowicz, Arie M. ve Yaacov Bar-Siman-Tov (2000), “Stable Peace: A Conceptual Framework”, Kacowicz, Arie M., Yaacov Bar-Siman-Tov, Ole Elgaström, Magnus Jerneck (Der.), *Stable Peace among Nations* (Lanham: Rowman and Littlefield).

Keane, Fergal (1996), *Season of Blood* (New York: Penguin).

Kelman, Herbert C. (2008), “Reconciliation from a Social-Psychological Perspective”, Nadler, Arie, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher (Der.), *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation* (New York: Oxford, Oxford University Press): 15-32.

Kriesberg, Louis (2000), “Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts”, Weiner, E. (Der.), *The Handbook of Interethnic Coexistence* (New York: Abraham Fund): 182-188.

Kubik, Jan ve Michael Bernhard (2017), “A Theory of the Politics of Memory”, *Oxford Scholarship Online*, doi:10.1093/acprof:oso/9780199375134.003.0002, 1-40.

Leiner, Martin (2018), “Conclusion: From Conflict Resolution to Reconciliation”, Leiner, Martin, Christine Schliesser (Der.), *Alternative Approaches in Conflict Resolution* (London: Palgrave Macmillan).

Lemarchand, Rene (2009), *The Dynamics of Violence in Central Africa* (Pennsylvania: The University of Pennsylvania Press).

Longman, Timothy (2011), “Limitations to Political Reform: The Undemocratic Nature of Transition in Rwanda”, Straus, Scott ve Lars Waldorf (Der.), *Remaking*

Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence (Madison: The University of Wisconsin Press): 25-47.

Mgbako, Chi Adanna (2005), "Ingando Solidarity Camps: Reconciliation and Political Indoctrination in Post-Genocide Rwanda Note", *Harvard Human Rights Journal*, 18: 201-224.

Mamdani, Mahmood (2001), *When Victims Become Killers* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press).

Mannergren Selimovic, Johanna (2020), "Gender, Narrative and Affect: Top-down Politics of Commemoration in Post-Genocide Rwanda", *Memory Studies*, 13 (2): 131-145.

McDoom, Omar (2005), "The Path to Genocide in Rwanda Security, Opportunity, and Authority in an Ethnocratic State", 1-44, doi: <https://doi.org/10.1017/9781108868839.001> (Cambridge: Cambridge University Press).

Mitchell, Christopher (2014), *The Nature of Intractable Conflict: Resolution in the Twenty First Century* (London: Palgrave Macmillan).

Morrock, Richard (2010), *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda* (Jefferson, North Carolina: McFarland & Company).

Nadler, Arie ve Nurit Shnabel (2008), "Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation", Nadler, Arie, Thomas E. Malloy ve Jeffrey D. Fisher (Der.) *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation* (New York, Oxford: Oxford University Press): 37-56.

Nadler, Arie, (2012), "Intergroup Reconciliation: Definitions, Processes, and Future Directions", Troop, Linda R. (Der.), *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict* (Oxford: Oxford University Press): 292-309.

Newbury, Catherine (1992), "Rwanda: Recent Debates over Governance and Rural Development", Hyden, G. ve M. Brattons (Der.), *Governance and Politics in Africa* (Boulder: Lynne Rienner Publishers): 193-210.

Peterson, Scott (2001), *Me Against My Brother* (New York: Routledge).

Pettigrew, Thomas F. ve Linda R. Tropp, (2005), "Allport's Intergroup Contact Hypothesis: Its History and Influence", Dovidio, J. F., P. Glick, L. A. Rudman (Der.), *On the Nature of Prejudice: Fifty Years after Allport* (Malden, MA: Blackwell Publishing): 262-277.

Prunier, Gérard (1995), *The Rwanda Crisis* (New York: Columbia University Press).

Reyntjens, Filip (2006), "Post1994 Politics in Rwanda: Problematising 'Liberation' and 'Democratisation'", *Third World Quarterly*, 27 (6): 1103–1117.

Purdeková, Andrea (2020), "Itinerant Nationalisms and Fracturing Narratives: Incorporating Regional Dimensions of Memory into Peacebuilding", *Memory Studies*, 13 (6): 1183-1199.

Rosoux, Valerie (2009), "Reconciliation as a Peace-Building Process: Scope and Limits", Bercovitch, Jacob, Victor Kremenyuk ve I William Zartman (Der.), *The Sage Handbook of Conflict Resolution* (London: Sage Publications).

Sherif, Muzafer, O. J. Harvey, B. Jack White, William R. Hood ve Carolyn W. Sherif (1961), *The Robbers Cave Experiment: Intergroup Cooperation and Competition* (Norman, OK: University Book Exchange).

Straus, Scott (2006), "Rwanda and Darfur: A Comparative Analysis", *Genocide Studies and Prevention*, 1 (1): 41-56.

Thomson, Susan (2018), *Rwanda: From Genocide to Precarious Peace* (New Haven: Yale University Press).

Thomson, Susan (2013), *Whispering Truth to Power: Everyday Resistance to Reconciliation in Postgenocide Rwanda* (Madison: The University of Wisconsin Press).

Thomson, Susan (2011), "Reeducation for Reconciliation: Participant Observations on Ingando", Straus, Scott ve Lars Waldorf (Der.), *Remaking Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence* (Madison: The University of Wisconsin Press): 311-339.

United Nations Prevent Genocide,
<https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/historical-background.shtml>, (06.05.2022).

Verovšek, Peter J. (2016), "Collective Memory, Politics, and the Influence of the Past: The Politics of Memory as a Research Paradigm", *Politics, Groups, and Identities*, 4 (3): 529-543.

Waldorf, Lars (2011), "Instrumentalizing Genocide: The RPF's Campaign against "Genocide Ideology"", Straus, Scott ve Lars Waldorf (Der.), *Remaking Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence* (Madison: The University of Wisconsin Press): 48-66.

Worchel, Stephen ve Dawna K. Coutant (2008), “Between Conflict and Reconciliation: Toward a Theory of Peaceful Coexistence”, Nadler, Arie, Thomas E. Malloy ve Jeffrey D. Fisher (Der.), The Social Psychology of Intergroup Reconciliation (Oxford: Oxford University Press): 423-446.

World Bank Country Report (2022), “Rwanda”,
<https://www.worldbank.org/en/country/rwanda/overview#1> (04.05.2022).

21. YÜZYIL BÖLGE ÇALIŞMALARI: ÜÇ YAKLAŞIM

21ST CENTURY AREA STUDIES: THREE APPROACHES*

Derya GÖÇER*

ÖZ

Bölge çalışmaları 21. yüzyılda derin dönüşümler geçirmektedir. Bunların bir kısmı sosyal bilim disiplinlerindeki dönüşüme paralel gerçekleşmiş ve bu dönüşümlerde tek/çok kutupluluk, küreselleşme ve göç gibi dönemin başlıklarının etkisi görülmüştür. Bu dönüşümün arkasında alana yönelik sancılı bir eleştiri ve özeleştirici süreci vardır. Diğer yandan bölge çalışmaları alanına özgü yeni kuramsal ve yöntemsel eğilimler de ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada bölge çalışmalarının küresel olarak geldiği yeni yer haritalandırılacak ayrıca yeni kuramsal ve yöntemsel eğilimler sunulacaktır. Bölge çalışmalarının 21. yüzyılda; ana akım bölge çalışmaları, karşılaştırmalı bölge çalışmaları ve eleştirel bölge çalışmaları olarak üç farklı eksende nasıl geliştiği, bu eksenlerin alanın geleneksel sorunlarına getirdiği çözümleri ve birbirleriyle ilişkilerini aktarılacaktır. Bu farklı eğilimlerin evrensel ve tikel; kuram ve ampirik veri gibi temel gerilimleri nasıl çözdüğüne,

---

* ODTÜ Bölge Çalışmaları doktora programının mezun ve devam eden öğrencilerine benimle bölge çalışmalarının geçmişini, bugününü ve geleceğini tartıştıkları için teşekkür ederim. Onların sınıftaki meydan okumaları, heyecanları ve yazdıkları tezler bu makaleye çok ilham vermiştir. Makalenin ilk taslağını okuyan ve desteğini hep hissettiğim Prof. Dr. Meliha Altunışık'a, bölge çalışmaları alanındaki yolculuğumun değişik aşamalarında desteklerini hissettiğim Doç. Dr. Ceren Ergenç, Dr. Zelal Özdemir, Doç. Dr. Onur Bahçecik ve Doç. Dr. Özgehan Şenyuva'ya çok teşekkür ederim. Son olarak Alternatif Politika dergisinin editörlerine ve hakemlerine yorumları ve emekleri için teşekkür ederim.

* Dr. Öğr. Üyesi, Orta Doğu Teknik Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bölge Çalışmaları, akderya@metu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6163-1453>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 17.01.2022

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 13.05.2022

hangi bilgi kategorilerinde üretim yaptıklarına bakacak ve bölge çalışmalarının temel nesnesi olan “bölge”yi ontolojik açıdan nasıl kavramsallaştırdıklarını ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bölge Çalışmaları, Karşılaştırmalı Bölge Çalışmaları, Eleştirel Bölge Çalışmaları, Bilgi Üretimi.

ABSTRACT

In 21st century, area studies are undergoing deep transformations. Part of these transformations are occurring in parallel to transformation in disciplines in social sciences, reflecting the discussions around themes of this period, such as uni/multi polarity; globalization and migration. On the other hand, new theoretical and methodological tendencies that are unique to area studies are also emerging. Behind this period of transformations, there lies a painful process of criticism and self-reflection. This study will map out the area studies in this century and present its new approaches. 21st century area studies will be divided into three axes: mainstream area studies; comparative area studies and critical area studies. It will present their solutions to the traditional problems of the field and their interplay with one another. It will examine how that solve the classic tensions such as universal vs particular; theory vs empirical data; their knowledge production processes and their ontological approach to the “area”.

Keywords: Area Studies, Comparative Area Studies, Critical Area Studies, Knowledge Production.

GİRİŞ

Disiplinlerarası bir araştırma ve eğitim alanı olan bölge çalışmaları 21. Yüzyılda derin dönüşümler geçirmektedir.¹ Bunların bir kısmı sosyal bilim disiplinlerindeki dönüşüme paralel olarak yaşanmış, tek/çok kutupluluk, küreselleşme ve göç gibi

---

¹ Bu makalede, “Bölge Çalışmaları” ifadesiyle Batı’da üretilen bölge bilgisinin yanı sıra, Batı dışı coğrafyalardan gelen bölge uzmanlarının bu bilgiye yönelttiği eleştirel yaklaşım kapsanacaktır. Ancak çalışmanın odağı Batı – Batı dışı bilgi üretme eksenine değil, Batı’da kurgulandığı haliyle 20. yüzyıl Bölge Çalışmaları’nın 21. yüzyılda yaşadığı dönüşüm ve sürekliliklerdir.

dönemin başlıklarının etkisi görülmüştür. Diğer yandan bölge çalışmaları alanına özgü yeni kuramsal ve yöntemsel eğilimler de ortaya çıkmıştır. Bu eğilimlerin ortaya çıkardığı dönüşümün arkasında alana yönelik sancılı bir eleştiri ve özeleştirici süreci vardır. Huat ve diğerlerinin (Huat vd., 2019) hatırlattığı gibi bölge çalışmaları on yıllardır “kriz” yaşamaktadır. Kriz tespiti literatürde çok yaygındır (Bates, 1997; Cumings, 1997). Bu süreç Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle şiddetlenmiştir. Hatta Sovyetler Birliği’nin çöküşünü Sovyet uzmanlarının öngörememiş olmaması bölge çalışmalarının bilgi üretimini ve kurumsal desteklerini tartışmaya açmıştır (Mielke ve Hornidge, 2017: 6).

Soğuk Savaş sonrası dünya gerek uluslararası aktörler gerek toplumsal hareketler gerekse aydınlar tarafından tekrar tahayyül edilirken, sınırların ve devletlerin yeniden düşünülmesi, geleneksel bölgeleri silikleştirmiştir. Alana gelen eleştiriler, disiplinlerle daha fazla köprü kurulması taleplerinden, “bölge çalışmaları karşıtlığına” (Morris-Suzuki, 2000) kadar uzanmış ve alandan gelen cevaplarla birlikte, üretilen bilginin çeşitliliği ve derinliği açısından bölge çalışmaları alanının çok zengin bir mecraya dönüşmesine büyük katkıda bulunmuştur. Bu krizin karşısında araştırmacıların geliştirdiği yeni eğilimler bölge çalışmalarının alet çantasını genişletmiş ve bu araştırma alanının disiplinler, sonrasında disiplinlerarası temalarla (örneğin göç ve diaspora) olan ilişkisini yenilemiştir. Elbette alanda süreklilikler de mevcuttur. Daha çok ana akım bölge çalışmalarında süreklilikler görülmektedir.

En önemli süreklilik ise tüm bölge çalışmalarının altında yatan temel gerilimlerdir: veriyi toplamak ile kuram geliştirmek arasındaki gerilim; yerelin bilgisi ile küresel olanın bilgisi üretmek arasındaki gerilim; sabit ve kapalı sınırları olan “yerlerin” bilgisi ile ‘akışta’ olan toplulukların bilgisini üretmek arasındaki gerilim. Bu gerilimler elbette bölge çalışmalarına özgü değildir ve tüm sosyal bilimlerde araştırma alanları bu gerilimleri kendi içlerinde çözerek ilerlemektedir. 21. Yüzyılda bölge çalışmaları da yeni yaklaşımlarla bu gerilimlere yeni çözümler aramaya devam etmiştir.

Bu çalışmada bölge çalışmalarının küresel olarak geldiği yer haritalandırılacaktır. Süreklilikler ve ayrıca yeni ya da dönüşmüş kuramsal ve yöntemsel eğilimler sunulacaktır. Ülkemizde bölge çalışmaları alanında her yıl yeni yüksek lisans ve doktora programlarının açıldığı, düşünce kuruluşlarının bölge masalarının aktif çalıştığı düşünüldüğünde, küresel bilgi üretiminin son eğilimlerinin araştırmacılara ne gibi fırsatlar sunduğunu görmek önemlidir. Bölge çalışmalarının

21. yüzyılda üç farklı eksenle nasıl geliştiğini, bu eksenlerin alanın geleneksel sorunlarına getirdiği çözümleri ve birbirleriyle ilişkilerini aktarmaya çalışacağız.

Bölge çalışmaları, farklı bölgelerin bilgilerini disiplinlerarası² bir şekilde üretir (Wesley-Smith ve Gross, 2010). Bunu yaparken bölgelerin içinde bir alt-bölgeye, bir ülkeye, hatta ülkelerin içindeki ve arasındaki bölgelere de odaklanabilir. Disiplinlerin de bölgeleri ve toplulukları çalıştıkları düşünüldüğünde; bölge çalışmalarının ürettiği bilgiyi disiplinler bilgidan ayıran en önemli husus, araştırmanın kalkış noktasının coğrafya ile toplumsal ilişkiler arasındaki bağa odaklanıyor olmasıdır (Gibson-Graham, 2004). Bölge çalışmaları her zaman bir “yer” bilgisinin peşindedir. Örneğin, otoriter rejimleri, siyaset bilimi yerine bölge çalışmaları alanında çalışmanın nedeni, bölge çalışmalarının bir bölgede otoriterliği, coğrafi, tarihsel ve kültürel bağlamı içinde bütüncül bir şekilde anlamaya çalışmasındandır. Disiplinler ise otoriter rejim kavramının küresel bilgisinin üretilmesine öncelik verecektir. Kavrama ya da kurama katkı koymak da bölge çalışmalarının kapsamındadır ve sıklıkla kullanılır. Fakat çıkış noktası bu katkı değildir. Otoriter rejim çalışmaları örneğinden devam edersek, amaç öncelikle Ortadoğu’daki otoriterliği anlamaktır. Bu açıdan eklektik bir kavramsal ve yöntemsel set kullanabilir. Bu setin içinde mümkün olduğu kadar bölgeyle temas etmek, onu sadece dışarıdan açıklamak değil, içeriden de anlamak hassasiyeti vardır. Ürettiği bilgi sadece otoriterliğin değil Ortadoğu’nun bütüncül bilgi havuzuna katkı koyar. Elbette bölge çalışmaları çerçevesinden birçok çalışma, kurumsal olarak iktisadi ve idari bilimler ve beşeri bilimler fakültelerinin farklı bölümlerinde görev alan araştırmacılar tarafından ortaya konmaktadır. Burada bölge çalışmaları olarak işaret edilen çalışmaların çoğu, araştırma tasarımı ve çıkış noktası olarak disiplinlerden farklı bir yerde dursa da kurumsal olarak ya da araştırma katkılarının çok yönlülüğü açısından disiplinlerle iç içe ya da yan yana durmaktadır.

Bu çalışma 21. yüzyılda farklı bölge uzmanlıklarınca üretilmiş bölge çalışmaları araştırmalarına kuram ve yöntem açısından gruplayarak bakacaktır. Elbette bölge çalışmalarının alan olarak tarihi çok daha eskidir (Khosrowjeh, 2011). Birçok sosyal

---

² Disiplinlerarasılık, çok disiplinlilik ve transdisiplinerlik kavramları arasında bir ayırım yapmak, bölge çalışmalarını haritalandırmak açısından faydalı olacaktır. Çok disiplinlilik, farklı disiplinlerin araçların birbirleriyle entegre olmadan, ayrı ama yan yana durdukları araştırma tasarımlarını betimler. Disiplinlerarasılık, farklı disiplinlerin araçlarının birbirleriyle daha fazla iletişim içinde, birbirlerini biraz dönüştürerek kullandığı tasarımları ifade eder. Transdisiplinerlik ise kalkış noktasını toplumsal bir sorunu çözmeye oluşturduğu, disiplinlere ait araçların kendi kavramsal ve yöntemsel setlerinin içinden çıkarılıp o sorunu çözmek için her türlü şekilde birleştirilebildiği bir tasarıma işaret eder. Bu konuların hem kurumsal yansımalarını hem de araştırma tasarımlarına etkisi tartışan bir çalışma için bkz. Strober, 2011.

bilim tarihçisi bu alanın izini oryantalist geleneğe doğru sürmekte ve bölge çalışmalarının başlangıcını Avrupa'nın Aydınlanması sırasında "Doğu"nun büyük uygarlıklarını özellikle, dil, din ve kültür açısından inceleyerek kendisine dersler çıkarmasında görmektedir (Wallerstein vd., 1996: 24-25). Bu açıdan alanın siyasetle ilişkisinin sadece gelişme aşamasında değil, daha başlangıç noktasındayken var olduğu aşikârdır. "Bölge çalışmalarına dair merakın kökenleri, basitçe, Avrupa'da jeo-kolonyal; ABD'de de ise jeo-stratejiktir" (Huat vd., 2019: 33). Daha ontolojik düzeyde alana baktığımızdaysa "öteki"ni çalışmanın, "öteki"ni inceleyerek, kendini öğrenmenin de bu dönemin ve sonraki dönemlerin süregiden temalarından biri olduğunu görürüz. Ancak, bölge çalışmalarının bu en temel ayrıacı, çalıştığın bölgeye "yabancı" olmak, 21. yüzyılda sorgulanmaktadır. Kendi parçası olduğu toplumu bölge çalışmaları kuramları ve yöntemleriyle, bölge çalışmaları lensiyle çalışan bir araştırmacının ürettiği bilgi de artık bölge çalışmaları kapsamında görülmektedir.

"Öteki"nin ardından gelen ikinci temel ayrıç; bir ontolojik ve epistemolojik kategori olarak coğrafi "bölge"nin kendisidir. Aslında buna yuvalanan bir kavram olarak bakabiliriz. Altında yuvalanmış ve bölgenin kuramsal ve yöntemsel eğilimlerine damgasını vuran kavramlar arasında özellikle 21. yüzyılda öne çıkanlar "ölçek", "sınır" ve "bölgeselleşme/territorialization"dır (Mitchell, 2003; Tuathail ve Luke, 1994). "Dünya şirketlerin, duvarların, çitlerin ve hukukun yarattığı alanlar kullanılarak yeniden haritalandırılırken, eski kartografyaların sınırları silinmektedir" (Michelutti vd., 2017: 36). Bu yeniden haritalandırılmada, sınırlar bazen hukuki bazen de toplumsal olarak değişmektedir. Ortadoğu'nun sınırlarının Arap ayaklanmalarının ardından çıkan içsavaşlarla ve savaşların, iklim krizinin ve ekonomik krizin yarattığı göç dalgalarıyla silikleşmesi, yeniden çizilmesi ve yeniden güvenleştirilmesi, buna en iyi örneklerdendir. Değişen bölgesel sınırlara eski kavramsallaştırmalarla yaklaşılmaya devam edilince, özellikle Ortadoğu'da, yeniden oryantalizm üretilmesi kaçınılmaz olmaktadır (Malek ve Salem, 2015). Bölgeselleşmenin en güncel örneklerinden biri de Sovyetler'in dağılmasının ardından Post Sovyet coğrafyada, etnik grupların, millet ve devlet egemenliğinin yeniden tahayyül edilmesi ve bu sürecin yarattığı krizler olmuştur. En son Kırım krizinde bölgelerin yeniden düşünülmesinin somut sonuçları ortaya konmuştur. Küresel ölçekte ise Kuşak Yol Girişimi projesi aslında sadece bölgeleri değil, bölgelerarasılığı da yeniden kurgulamakta ve böylece ölçek konusunu net bir şekilde gündeme getirmektedir. Ülkeler kadar, limanlar, demiryolları istasyonları, fabrikalar birbirleriyle (yeniden) bağlanmaktadır (Mayer ve Zhang, 2020). Küresel siyasetin ve ekonomi politığın ölçeği olarak "şehir" ve/veya "ticaret bölgeleri" bölge

çalışmalarının güçlü araştırma tasarımlarının konusu olmaktadır. Örneğin Ortadoğu bölgesinde Körfez'in kendisi siyasi bir birim olmanın dışında serbest ticaret alanı olarak da araştırma nesnesine dönüşür (Keshavarzian, 2010). Çin bu uluslararası bağlantılı hali kamu yatırımları üzerinden gerçekleştirirken, 2021'de ABD başkanı liderliğinde toplanan G7 ülkeleri tarafından Daha İyi bir Dünyayı İnşa Et (*Build Back Better World*, B3W) inisiyatifi deklare edilmiş ve bunun özel sektör üzerinden gerçekleşeceği belirtilmiştir. Kamu ve özel sektör bağlantıları iç içe olsa da elbette farklı ilişkiler ve farklı bölgesel etkileşimler üretecektir.³ Küresel gözüken bu altyapı ağları içlerinden geçtikleri bölgelerde derin dönüşümler tetikleyebilmekte ve yeni bağlantılar kurabilmektedir. Bölgeselleşmenin ve yeniden bölgeselleşmenin değişkenleri bu şekilde çeşitlenmektedir.

Böylece üçüncü ve son ayracımız olarak “bağlantılar” ortaya çıkıyor. Bu da aslında yuvalanmış bir kavram. Altında “hareket” (*movement*), “hareketlilik” (*mobility*), “göç”, “diaspora” gibi kavramlar sayılabilir. Özellikle Türkiye'nin temas ettiği bölgelerde (Ortadoğu, Balkanlar, Akdeniz, Kafkasya, Karadeniz) bu kavramlar üzerinden bölgenin sınırları, “öteki”leri, şehir, kıyı, kırsal gibi ölçekleri tekrar düşündürmektedir. Fakat sadece coğrafyaya değil, o coğrafya üstündeki kültürlerle ve kültürlerarasılığa da gönderme yapmaktadır. Böylelikle bölge çalışmaları tekrar antropoloji ve sosyoloji gibi disiplinlerin alanlarına yaklaşmakta ve uluslararası ilişkiler ve siyaset biliminin kavramlarıyla operasyonelleştiği ve özdeşleştiği on yılların ardından kültürel çalışmalarla da ön plana çıkmaktadır (Michelutti vd., 2017).

“Öteki”, “bölge/yer” ve “bağlantılar” üzerinden bir okuma sunduğumuz bölge çalışmalarında farklı eğilimleri ayırıştırmak bilgi üretim biçimleri üzerinden bir çerçeve kurmak önemli olacaktır. Wallerstein ve diğerlerinin (1996), “Sosyal Bilimleri Açmak” adlı araştırmasında bölge çalışmalarını tüm sosyal bilimlerin tarihinin içinde belirli bir izleğe oturtması çok kıymetli ve ilham vericidir. Burada bölge çalışmalarının ürettiği bilginin disiplinlerarasılığı öne çıkarılmakta ve disiplinlerin oturduğu zeminin katılığı, kavramların, somut bağlamdan kopma pahasına, “evrensel”liği tartışılmaktadır. Gerek Wallerstein'in bu çalışmasında gerekse Calhoun'un ABD'deki *Social Science Research Council* kurumuna yön verirken çizdiği çerçevede (Calhoun ve Rhoten, 2010) sosyal bilimlerin günümüzde hâlâ fonlanan ve bilim insanlarını kendi çeken bir çalışma alanı olarak kalması için disiplinlerarası hatta trans-disiplinerlik üzerinden “sorun çözen” bir çizgiye çekilmesi gerektiği iddia

³ Tıpkı Çin'in Kuşak Yol Girişimi projesinde olduğu gibi bu yeni girişim de esasen bir altyapı girişimidir. Özellikle düşük ve orta gelirli ülkeleri hedef almaktadır (Beyaz Saray, 2021).

edilmektedir. Bölge çalışmaları disiplinlerarasılık konusunda bu yeni çerçevede avantajlı gözükmemektedir.

Burawoy (2007) daha eleştirel bir yerden bilginin sadece disiplinlerarasılık özelliğiyle eleştirel ya da güncel olmayacağını, aynı zamanda nerede, kim tarafından ve ne için üretildiğinin de çok iyi tasnif edilmesi gerektiğini iddia eder. Böyle bir kavrayışın sosyal bilimleri ileri götürmek ve “açmak” için çok daha işlevsel olacağını öne sürer. Bu çabasının ürettiği farklı bilgi kategorilerini bölge çalışmalarının güncel eğilimlerini betimlerken kullanacağız.

Tablo.1: Bilgi Üretimi Kategorileri

	Akademik üretim	Akademi dışına üretim
Araçsal Bilgi	Profesyonel	Siyasa
Özdüşünümsel bilgi	Eleştirel	Kamu/Müşterekler

Kaynak: Burawoy, 2007: 140.

Tablo 1’de görüldüğü üzere, Burawoy bilgi üretiminde dört temel kategori tanımlar. Sosyal bilimler kuramlarının sorunsuz bir şekilde vaka açıklaması ve yeni oluşan olguları da kapsayabilmesi için daha çok diğer bilim insanlarına yönelik bilgi üretirler. Bu kategorideki bilgi profesyonel bilgidir. Örneğin göç çalışmalarında daha önce görülmemiş, 21. yüzyıla özgü, farklı göç süreçlerinin tanımlanması ve kavramsallaştırması profesyonel bilgidir. İkinci bilgi kategorisi siyasa bilgisidir. Göç çalışmaları alanında bu bilgiyi siyasa yapıcılara, karar vericilere yönelik ürettiklerinde ise “siyasa”nın bilgisini üretmiş olurlar. Örneğin burada da devletlerin ve uluslararası örgütlerinin göç yönetimi süreçlerinin iyileştirilmesi için sosyal bilimcilerin geliştirdiği siyasa önerilerini düşünebiliriz. Üçüncü bilgi kategorisi ‘eleştirel bilgidir. Mevcut sosyal bilim çalışmalarını onları dönüştürmek için tekrar ele aldığımızda “eleştirel” bilgi üretilmiş olur. “Sosyal bilimciler olarak ürettiğimiz akademik göç yönetimi süreçleri tanımlarımız göçmenlerin ötekileştirilmesine katkıda bulunuyor mu?” sorusu bu kategoriye bir örnek olabilir. Son kategori ise ‘kamu’nun bilgisi kategorisidir. Türkiye’de göçe odaklanan STK’larla birlikte çalışıp göç üzerine genel kamuoyunu bilgilendirecek, farkındalığı artıracak bir yazı, “kamu”ya yine “kamu”nun bilgisini üretir.

Eleştirel dönüşüm öncesi bölge çalışmalarındaki bilgi üretimi en çok “siyasa” sonra da “profesyonel” bilgi kategorilerinde gerçekleşiyordu.⁴ Şu anda ise bilgi

⁴ Elbette istisnalar mevcuttu.

üretimini dört kategoriye nispeten daha eşit dağıldığından, özellikle de “özdüşünümsel” kategorisinde bilgi üretiminin arttığından bahsedebiliriz (Harrison ve Helgesen, 2019; Hutt vd., 2019).

Bu açıdan yöntem ve kuram seçimlerinde karar verilirken bir kriter de Burawoy’un kategorilerini kullanarak bilginin kimin için ve ne için üretildiği olmalıdır. Bölge çalışmalarının siyasetle olan yakın tarihi bu konuda farkındalık ihtiyacını daha da artırmaktadır. Bu çalışma bölge çalışmaları araştırmacılarını bir kategoriye yöneltme amacını taşımamaktadır. Bir bilgi kategorisi, diğerinden üstün değildir. Bilimsel yöntemler kullanıldığında, araştırma tasarımı tutarlı ve yenilikçi olduğunda ve araştırma ve yayın etiğine uyulduğunda zaten asgari kriterler karşılanmış demektir. Bu kriterlerin arasında araştırma sorusunun amacının, veri toplama ve analiz yöntemlerinin şeffaf bir şekilde ortaya konması da vardır. Bilimsel çalışmanın “geçerliliği ve güvenliği” prosedürlerin mümkün olduğu kadar bu şeffaflığı göstermesinden kaynaklanır. Bölge çalışmaları alanında bu şeffaflık iyice öne çıkmaktadır.⁵

Burada anlatılan bilgi üretme biçimlerinin bölge çalışmaları alanında nasıl deneyimlendiğini aşağıda üç temel başlıkla aktaracağız. Ana Akım Bölge Çalışmaları, Karşılaştırmalı Bölge Çalışmaları ve Eleştirel Bölge Çalışmaları. Bu üç temel başlığın aralarında kronolojik bir ilişki olsa da 21. yüzyılda yan yana gelişmektedirler. Giriş bölümünde alanın temel gerilimlerini ve bilgi üretme biçimlerini açıkladıktan sonra, bundan sonra her başlığın altında bu gerilimlerin nasıl çözüldüğünü, nasıl bir bilgi üretimi gerçekleştiğini ve bu üç çalışma ekseninin birbirleriyle nasıl konuştuğunu ele alacağız.

1. ANA AKIM BÖLGE ÇALIŞMALARI

Ana akım bölge çalışmaları, bölgenin “yerel bilgisi”ni üretmek misyonuyla tanımlanır. Bölgeleri kapalı (bounded) alanlar olarak alır. Bölgelerin değişik küresel ve bölgesel dinamiklerle sınırlarının ve kimliklerinin değişmesini sorunsallaştırmadan, bu sınır ve kimlikleri verili olarak alır. “Uluslararası ilişkiler, bölge çalışmaları ve coğrafya sınırları işaretlenmiş, mekânsal nesnelerin sosyal

---

⁵ Şeffaflık ihtiyacının öneminin bölge çalışmalarına özgü iki sebebi vardır. Birinci olarak geleneksel olarak bölge çalışmalarının siyasa bilgisi üretiminin fazla olması ve ikinci olarak fon veren kuruluşların çoğunlukla büyük karar alıcılar olan devlet ya da ulus ötesi birlikler olması (AB gibi). Şunu da belirtmek yerinde olur: Büyük fonlar gerek sosyal bilim gerekse doğa bilimlerinin çoğu alanında da yine aynı veya benzer kurumlar tarafından dağıtılmaktadır.

pratiklerini çalıştıkları söylenir: uluslararası alan, bölgeler ve genel olarak mekânsal ilişkiler” (Aris, 2020: 6).

Ana akım bölge çalışmaları bu kapalı alanların bütüncül bilgisini temelde iki kategoride üretir. Birincisi; siyasa yapıcılara karar verme aşamalarında ihtiyaçları olan bilgiyi vermek, üretilen politikaların yeri geldiğinde destekleyicisi olarak bilgi üretmek; genel olarak siyasa yapımına destek vermek. Bu bağlamda bölge çalışmalarında en ünlü akımlardan/dönemlerden biri modernleşme paradigmasıdır. Mignolo Avrupa'nın “uygarlık”, ABD'nin ise modernite üzerinden kurulduklarını ifade eder (Mignolo, 2002: 59) ve ikisinin ilişkisini de şöyle kurar: “Modernite (ve elbette post-modernite), kökenlerini Antik Yunan'dan 18. yüzyıl Avrupa'sına saf bir şekilde ilerleyen yolculukta bulan bir Batı uygarlığı imgesini muhafaza eder” (Mignolo, 2002: 60). Bölge çalışmalarının hem oryantalist hem de modernleşmeci arka planında Batı'yı Batı olmayan toplumların normatif bir cetveli olarak kullanmak vardır. “Bölge çalışmaları, başlangıcından beri dünyayı Batı'nın imajında tekrar yapmaya çalışan bir modernleşmeci projenin en temel parçalarındandı” (Goss ve Wesley-Smith, 2010: xii).

Bu akım 21. yüzyılda da devam etmektedir. Soğuk Savaş sırasında “Üçüncü Dünya”nın kalkınma sorununun modernleşme paradigmasıyla çözüleceğine inanan bölge uzmanları ve siyasa yapıcılar, bu paradigmaya uygun araştırma tasarımları yaptılar (Berger, 2007: 433-7). Daha sonra örneğin 21. yüzyılda Ortadoğu'nun ve Akdeniz Havzası'nın Afrika kıyılarının tüm sorunlarının “demokratikleşme”yle çözüleceğini düşünen AB (hâlâ uygarlık paradigmasını elden bırakmadan) ve bu paradigmadan çalışan bölge uzmanları, bilgi üretiminin odağını demokratikleştirmeye kaydurdular (Teti vd., 2013). Arap ayaklanmaları kademeli demokrasiye geçişle değil de isyan ve sokak hareketlenmesiyle gelince bu paradigmanın da sınırlılıkları ve hatta oryantalist kökleri ortaya çıktı (Malak & Salem, 2015; Sadiki, 2014). Bu örneklerde siyasa yapıcıların ihtiyaçları ile bilgi üretimi arasındaki ilişkiyi görmemek imkânsızdır. Ana akım bölge çalışmalarına yöneltilen en temel eleştirilerden biri siyasa yapıcılarla kurduğu bu ilişkidir. Eleştirel bölge çalışmalarını ele alırken bu konuyu detaylıca tartışacağız.

İkincisi, bölgelere dair üretilen bütüncül bilginin, disiplinleri besleyeceği, onlara kuramsallaştırma, kavramsallaştırma çabalarında ihtiyacını hissettikleri “ham” veriyi sağlayacağı düşüncesi. Böylece “evrensel sosyal bilim gayretindeki disiplinlerin kuramlarını ve hipotezlerini test etme ve rafine bir hale getirme” şansları olacaktır (Aris, 2020: 5). Bu, Burawoy'ın kategorilerinde daha çok “profesyonel” bilgi olarak

düşünülebilir. Ancak, geleneksel sosyal bilim bilgi hiyerarşisi içinde, kuramsal bir yeniliğe kıyasla çok daha alt sıralarda konumlandırılabilir. Profesyonel yani akademisyenlere yönelik araçsal bilgi içerisinde daha ziyade işlenmesi gereken veri muamelesi görebilmektedir.

Ana akım bölge çalışmaları siyasa ve profesyonel bilgiyi üretirken geleneksel bir araç setini kullanır. David Szanton, bölge çalışmalarının tümüne eğilen nadir kitaplardan birinin giriş kısmında ana akım bölge çalışmalarının tanımını yaparken, aşağıdakileri temel faaliyetler olarak ifade eder:

- (1) Yoğun bölge dili çalışması, (2) yerel dillerin kullanıldığı derinlemesine saha çalışmaları, (3) yerel tarihe, bakış açlarına, malzemelere ve yorumlamalara çok yakın ilgi gösterme, (4) detaylı gözlemin ışığında gömülü kuramı test etme, rafine etme, eleştirme ya da geliştirme, (5) sosyal ve beşeri bilimlerin sınırları arasında geçişlilik gösteren çok disiplinli tartışmalar yapma (Szanton, 2002: 4).

Bu tanımdan da anlaşıldığı üzere, ana akım bölge çalışmaları çok derin ve katmanlı bilgi toplar. Tarihselleştirir, farklı bakış açlarına hâkim olur, siyasi bir konunun kültürel boyutunu, kültürel bir konunun, politik ekonomi boyutunu çalışabilir. Disiplinlerin sınırlarıyla kendini sınırlamaz. Bu çerçeveden kalkış noktasını belirleyen bölge çalışmaları genelde monografiler üretir (Halliday, 1979; Haddad, 2011; Abrahamian, 1993; Abu-Lughod, 1998 gibi).

Disiplinleri önceleyen, bölge çalışmalarına ise eleştirel bakan bir yaklaşımla bu çok zengin ve derin monografilerin ham bilgi içerdiği, ana akım bölge çalışmalarının sosyal bilimlerin kuramlarından bağımsız bilgi toplandığı iddia edilebilir. Nitekim 21. yüzyıl öncesi tartışmalar bu ekseninde geliyordu. 1997'de Bates'in ifadesiyle "bölgeciler" ve "sosyal bilimciler" iki ayrı gruptu. "Sosyal bilimciler, bir bölgeye dair derin bir anlayış geliştirmeye çalışmak yerine, kuramlar geliştirmeye, bu kuramlara dayalı hipotezleri oluşturmaya ve onları test etmeye çalışırlar. Sosyal bilimci veri, dünyanın hangi bölgesinden gelirse gelsin, o veriyi güvenle işleyecektir" (Bates, 1997: 166). Veriyi hazırlayan bölge çalışmaları araştırmacılarının verinin kavramsallaştırılmasıyla ya da kuramsallaştırılmasıyla ilgilenmediği varsayıyordu.

Girişte de belirtildiği üzere bu gerilim alana dair genel bir gerilimdir. Ana akım bölge çalışmaları içerisinde bu gerilimin çözülmesi yadsınarak değil de kabullenilerek olmuştur. Bu kabulle beraber, bu gerilimin sadece bölge çalışmalarına özgü olmadığı ve sosyal bilimlere dair de genel bir gerilim olduğu iddia edilebilir.

“Evrensel kuram”ın dünyanın her yerinden gelen verilerle oluşturduğu iddiasını sosyal bilim tarihi desteklememektedir. Mitchell’ın (2003), Burawoy’ın (2007) ve Wallerstein’in (1996) çok iyi ifade ettikleri gibi, “evrensellik” iddiaları olan kuramların tarihine baktığımızda, çoğu zaman tek bir bölgenin deneyimini soyutladıklarını ve evrensel olarak ortaya koyduklarını görüyoruz. Aslında evrensel olarak sunulan bilgi, bölge çalışmaları bilgisi olabilmektedir. Örnekler çok olsa da gene de altlarını çizmekte fayda var. Siyasi rejimlere, savaş ve barışa, piyasanın işleyişine ve devletin ortaya çıkışına dair kuramların, özellikle 20. yüzyılın post-yapısal ve post-modernist dönüşüne kadar olanların çoğu, Batı deneyiminin, özellikle de Avrupa’nın derinlemesine çalışılmasıyla geliştirilmişlerdir. Ancak “Batı Avrupa ya da AB çalışmalarının çoğu başka ülkelerde ‘bölge çalışmaları’ adıyla anılsa da Batı Avrupa’da bu çalışmalar ana akım disiplinlerin konusu olarak görülmektedir” (Basedau ve Köllner, 2007: 109). Avrupa’da, Avrupa çalışmaları sosyoloji ya da siyaset bilimi kürsülerinde yürütülürken, Türkiye’de hem disiplinlerin hem de bölge çalışmaları programlarının altında “Avrupa Çalışmaları” çalışılıyor. Bu da bölge çalışmalarından disiplinler kuramlara gelen katkıları büyük oranda gizliyor, hatta yok sayıyor.

Bölge çalışmalarını Batı dışı dünyanın çalışılması olarak gördüğümüzde, disiplinlerin ve kullandıkları kuramların arkasındaki bu tarihin gizlenmesine de destek vermiş oluyoruz. Batı pratiklerini çalışmanın sosyal bilim, Batı dışı pratikleri çalışmanın ise bilim hiyerarşisinde daha aşağıda konumlanan bölge çalışmaları konusu gibi gösterilmesi 21. Yüzyılda artık gözler önüne serilen bir eşitsizliktir. Sosyal bilim kuramlarının aslında bir ya da iki bölgenin, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika deneyimiyle ilişkisini açığa çıkardığımızda ise, bir bölgeyi derinlemesine bilmenin sosyal bilim için çok kıymetli katkılarını anlamaya başlıyoruz.

Burada bir “ham veri – kuram” gibi bir “ikilik” üstünden düşünmekten ziyade, ana akım bölge çalışmalarının tüm tartışmalarının sosyal bilimler içi tartışmaları olarak görmek daha anlamlı olacaktır. Çünkü “evrenselliğin” karşısında “tikelin” bilgisi, bütüncül bilginin karşısında soyut, yasalara uygun kurallar gibi tartışmalar sadece ana akım bölge çalışmalarının değil tüm sosyal bilimlerin ontolojik ve epistemolojik tartışmalarıdır.

Ana akım bölge çalışmaları halen güncel birçok siyasi, iktisadi ya da toplumsal krizde gerek kamuya gerek politika yapıcılara ihtiyaçları olan bağlamsal bilgiyi sunmaktadır. Türkiye’nin de gittikçe daha müdahil olduğu Ortadoğu, Doğu Akdeniz gibi coğrafyalardaki iç savaşlar, enerji ve lojistik rotaların rekabeti, insani bir krize yol

açan göçler gibi konularda hem bölgenin tarihî, coğrafi, kültürel bilgisi hem de bölgenin güncelinin çok disiplinli bir yaklaşımla detaylı bilgi edinme artık sadece dış politika karar alıcılarının değil, sivil toplumun, muhalefetin, kamu genelinin ihtiyacıdır. Bu sayılan toplumsal gelişmeler kamuyu da yakından ilgilendirmekte, hayatlarını dönüştürmekte ve seçimlerini etkilemektedir. Ana akım bölge çalışmaları gerek araştırma merkezleri gerekse eğitim programları üzerinden bu ihtiyacı karşılamaya çalışır.

2. KARŞILAŞTIRMALI BÖLGE ÇALIŞMALARI

Karşılaştırmalı bölge çalışmaları 21. yüzyılda, bölge çalışmaları içinde, özellikle de Kıta Avrupası içinde, yükselmeye başlamıştır (Giga, 2021; Köllner, Sil ve Ahram, 2018: 11). Temel olarak iki hattan ilerlemektedir. İlki, bölge çalışmalarının da sosyal bilimler kuramlarına katkısı olabileceğini hem derinlemesine bir bölgenin çalışılıp hem de yine başka bölgeler için de anlamlı olacak bilgi üretebileceğini gösterme ihtiyacıdır. Bölge çalışmalarının kuramsal olarak da iddialı olabileceğini, kuramları teyit etme/çürütme/yeni kuram üretme işlevlerini yerine getirebileceği iddiasıyla yola çıkılmıştır (Basedau ve Köllner, 2007: 113). Farklı bölgelerin derin ve zengin bilgilerinin kıyaslanmasıyla bu iddianın gerektirdiği araştırma tasarımının oluşacağı varsayımıyla hareket eder. Bu hat içerisinde karşılaştırmalı bölge çalışmalarının bir toplumsal boyutu bulunmaktadır. Karşılaştırma, ana akım sosyal bilimlerin her halükârda özellikle kuram teyit etmek için sıklıkla kullandığı bir araştırma tasarımıdır. Bölge çalışmaları için nispeten yeni kullanılan bir araştırma tasarımıdır. Bölge çalışmaları bu mevcut ana akım tasarımı kendi bütüncül bilgi birikimiyle kullanarak özellikle 21. yüzyılda toplumların disiplinleri aşan sorunlarına kuramsal olarak sağlam çözümler bulmayı amaçlar. Kalkınma, demokratikleşme gibi ana akım konuları bu tasarım içinde ele alır.

21. yüzyılda bölge çalışmalarının kullandığı ikinci karşılaştırma hattı, ana akım bölge çalışmalarına daha yakın duracak şekilde, bir bölgenin kendi içinden seçilen vakalar arası karşılaştırma çalışmalarıdır. Burada özellikle en benzer (Baltık ülkeleri, Körfez ülkeleri gibi) ya da en farklı (Ortadoğu'da farklı nüfus, farklı nüfuz ya da yönetim biçimlerinden ülkeleri vaka olarak seçmek gibi) karşılaştırma tasarımları kullanarak, aslında bölgenin, o yerin, vakalara kattığı benzerlik ya da içerdiği farklılıkları kapsamaya çalışır. Bu haliyle kuram geliştirmeye çok açık, yeni kavramlar üretmek için zengin bir araştırma tasarımı ortaya koyar. Esasen burada yeni olan bu karşılaştırmayı bölge çalışmaları adıyla yapmalarıdır. Zira aynı bölge içinden karşılaştırmaların en geleneksel örnekleri modern sosyolojinin kurucu eserleridir.

Charles Tilly gibi karşılaştırmalı olarak Avrupa tarihini çalışan sosyologlar ve siyaset bilimciler artık klasik sayılmaktadır. Avrupa'nın farklı dönemlerindeki çok benzer ya da tam tersi birbirinden çok farklı (demokrasi ve faşizm, cumhuriyet ve monarşi gibi) deneyimlerini karşılaştırarak inceleyen sosyologlar ve siyaset bilimciler, aslında Avrupa'nın bilgisini üretmişlerdir. Bir yandan da “demokrasi” gibi, “devlet” gibi evrensel geçerliliği olan kavramları ampirik olarak çok zengin bir şekilde ele almış ve karşılaştırmalı tasarımın gücü sayesinde yeni devlet, yeni demokrasi kuramları geliştirmişlerdir. Batı merkeziliğin, akademide bilgi üretimi hiyerarşisinin hâlâ hatırı sayılır gücü yüzünden, bu Avrupalı çalışmaların bölgesel karakteri arka plana atılmakta ve “sosyoloji”, “siyaset bilimi” gibi sadece disiplin kategorileri altında ele alınmaktadır. Diğer yandan farklı bölgeleri bölgesel duyarlılıkla ve az sayıda vaka üzerinden karşılaştıran Barrington Moore (1966) gibi sosyal bilimciler de aslında bölgeler arası karşılaştırmalı çalışma yapmaktadırlar. Karşılaştırmalı bölge çalışmaları kendi kökenlerini buralara dayandırsa da sosyal bilim tarihi daha disiplinlerin tarihi olarak yazıldığından “bölgeciliği” görmezden gelmektedir (Köllner, Sil ve Ahrum, 2018: 25).

“Bölge çalışmaları ile karşılaştırmalı bölge çalışmaları (yerel gerçekliğin derin bilgisine dayanan) veri ve tanımları, bağlama duyarlı açıklamaları ve toplumsal kuramları sağlayarak çok önemli bir işlevi yerine getirirler. Böylece yenilikçi toplumsal araştırmanın ön saflarında yer alırlar” (Oettler, 2015: 41).

Oettler (2015) bu yenilikçi özelliği geçiş dönemi adalet çalışmalarında örnekler. Geçiş dönemi adalet pratikleri ve çalışmaları dünyanın birçok bölgesinde mevcuttur. Bu alanda genel kuramlar ve rehberler yaratma isteği, bu pratiklerin yaşandığı yerel bağlamların farklılıkları karşısında ciddi bir zorluk yaşar. Yaşanan şiddetin türü, süresi, yerel bağlam içindeki anlamı elbette Latin Amerika'dan Asya'ya ciddi farklılıklar gösterir. Ayrıca bölgeler içinde de göz ardı edilemeyecek farklılıklar mevcuttur. Diğer yandan yaşanan şiddet, hakikat ve adalet ihtiyacı küresel olarak ortaklaşılabilir birçok öge taşımaktadır. Karşılaştırmalı bölge çalışmaları yerel farklılıkları tüm zenginliğiyle ele alırken, kuram ve kavram geliştirmesine de destek olur. Oettler (2015:43) son olarak, adalet ihtiyacına yol açan şiddet ve çatışmanın bölgeler arasında etkileşim içinde, küresel bir akış içinde de gerçekleştiğini hatırlatır. İşte karşılaştırmalı tasarımın, tam da tasarımın doğası nedeniyle, ıskalama ihtimali olan toplumsal olgu, bu “etkileşim” alanıdır. Bölgelerin kendi içlerinde, birbirleriyle ve küresel olarak etkileşimleri konusunu aşağıda ele alacağımız eleştirel bölge çalışmaları oldukça vurgulayacak ve bu etkileşimi, bölge çalışmalarının nasıl çalışabileceği hakkında farklı düşünceler üretecektir.

Karşılaştırma tasarımında araştırmacı için birçok seçenek mevcuttur. En çok rastlanan bölge çalışmaları karşılaştırması, en benzer ya da en farklı vaka tasarımlarını kullanarak, bir bölgedeki vakalarını seçer. Körfez ve Baltık ülkeleri gibi bir bölgenin alt bölgesi olan, birbirleriyle tarihsel, kültürel, sosyoekonomik hatlarda çok yakın kümelenmiş ülkeler, en benzer vaka tasarımları için çok doğalında fırsatlar sunarlar. Örneğin Kuzey Afrika ülkeleri de farklılıklarıyla bir alt bölge olarak doğalında en farklı vaka tasarımını sunabilirler. Burada bir bölge uzmanının o bölgeye dair bütüncül bilgisini her vakada nispeten eşit kullanabilmesinin avantajıyla klasik ana akım karşılaştırmada olacağından çok daha detaylı, çok daha derin bir bilgi birikimi devreye girer ve böylelikle karşılaştırmanın olası dezavantajlarından biri olan, vakaları (ülke, olay, aktör) karşılaştırabilmek adına, yüzeysel ele alma tehlikesi ortadan kalkar. Zaten her vaka kendi içinde çalışılmıştır. Bir Körfez ülkeleri uzmanının, Körfez’de rantıye devlet gelişimi bilgisiyile, disiplinlerden gelen bir uzmanın aynı alandaki bilgisi aynı olmayacaktır. Böylece bir bölge içindeki karşılaştırma, iki dünyanın (ana akım sosyal bilimler ve bölge çalışmaları) en verimli öğelerini bir araya getirme vaadi taşır. Karşılaştırmalı bölge çalışmaları siyasanın bilgisinden biraz daha uzaktadır. Niyet ve üretim açısından bakıldığında Burawoy’ın en çok profesyonel bilgi kategorisinde bilgi üretiminde bulunur. Bu profesyonel bilgi bölge çalışmaları alanın ana akım başlığını da farklı bir tasarım kullanarak da olsa geliştirmektedir, bölge çalışmalarına 21. yüzyılda alan açmaktadır. Aşağıda ele alacağımız, daha ilişkisel bölge çalışmalarına da (bölgeler arasındaki ya da bölge içindeki ilişkilere odaklanan) çok bütüncü bir yaklaşım olmaktadır.

Köllner, Sil ve Ahram’ın 2018 tarihli çalışmalarında savunuculuğunu üstlendikleri karşılaştırma tasarımı ise bölgeleri çaprazlayan (cross-regional) bir tasarımdır. Burada farklı bölgelerden analitik olarak anlamlı birimler seçilir ve onlar karşılaştırılır. Ancak siyaset bilimi disiplini içerisindeki niceliksel olarak ölçülen değişkenler üzerinden yapılan büyük N formunda karşılaştırmalardan ziyade, niteliksel veriyle çalışan ve vakaların bağlamını bölge çalışmaları yaklaşımıyla ele alan karşılaştırmalardan bahsedilmektedir. Bölgeciliğin getirdiği bütüncül bağlam vurgusu ve veriyi ancak bu bağlamın içinde yorumlama ihtiyacından vazgeçmeyen bir karşılaştırma tasarımı görmekteyiz. “Bununla birlikte, karşılaştırmalı bölge çalışmaları uzmanları, nedensel mekanizmalar üzerine genel kuramsal fikirlerden ve en güncel yaklaşımlardan faydalanmaya çalışır. Böylece karşılaştırmalı bölge çalışmaları çok hassas bir dengede durmayı hedefler” (Saylor, 2020: 5). Sadece bağlamdan yola çıkılarak çok daha zor ulaşılan nedensele yaklaşan açıklamalar, farklı bölgelerden seçilmiş vakaların karşılaştırılmasıyla daha erişilebilir olur. Örneğin farklı

bölgelerdeki doğal kaynaklar açısından zengin ülkelerdeki ekonomi, politik bir temanın karşılaştırılması, bölge çalışmalarına yöneltilen kuram ve çıktıyla ilgili eleştirileri bertaraf eder niteliktedir.

Karşılaştırmalı bölge çalışmaları bir araştırma çerçevesi olarak gittikçe yaygınlaşmaktadır. Ancak “karşılaştırmalı bölge çalışmaları” etiketini kullanmadan, fakat tasarım ve yaklaşım olarak aynı hattan ilerleyen birçok çalışma mevcuttur.⁶ Karşılaştırmalı yaklaşım bölge çalışmalarının 21. yüzyılda en canlı alanıdır.

3. ELEŞTİREL BÖLGE ÇALIŞMALARI

Eleştirel bölge çalışmaları, bölge çalışmalarının iki temel hattındaki gerilimi çözmeye çalışır. Birincisi ana akım bölge çalışmalarının siyasa yapıcılarının ihtiyaçlarını verili almasıdır. İkincisi de bölgeyi, bir “yer” olarak kapalı ve verili almasıdır. Bu bölümde Burawoy’ın kategorilerini de kullanarak bu eleştirileri ve eleştiriler sonrası üretilenleri ele alacağız. Eleştirel bölge çalışmaları diğer iki akıma nazaran yüksek çeşitlilik içerir.

Birinci konu, siyasanın bilgisi merkezli bir bilgi üretimi, öncelikle siyaseten akademinin bağımsızlığıyla ilişkilendirilir (Cumings, 1997: 6). Ayrıca bölge çalışmaları merkezlerini destekleyen ve desteklerinin anlamlı bir fark yaratacak kadar güçlü olduğu siyasa yapıcılarının genellikle Batı’da, özellikle Kuzey Amerika ve Batı Avrupa’da konumlanması vurgulanır. 21. yüzyıldaki yeni bir gelişme de Batı dışından gelen fon sağlayıcılarının bu merkezlere yine siyasa bilgisi üretimi amacıyla destek vermesidir. İngiltere’de çeşitli üniversitelerde Körfez ülkelerinin desteğiyle açılan bölge odaklı merkezler örnek olarak verilebilir.⁷ Harootunian ve Miyoshi’nin de *Learning Places: The Afterlives of Area Studies* kitabına yazdıkları giriş yazısında belirttikleri gibi, siyasa yapıcılarla bu merkezler arasındaki ilişki sadece eleştirel bölge çalışmalarında değil, “The New York Times ve The Washington Post gibi gazetelerin son yıllarda yayımladıkları makalelerde, (...) üniversite idarecilerinin ve kürsü başkanlarının bu paranın hiçbir koşulla ilişkilendirilmeden geldiğini ve bu paranın kabulünün araştırma yapmak için gerekli olduğuna dair açıklamalarını okumak utanç verici bir hal aldı” (Harootunian ve Miyoshi, 2002: 1). Böylece Burawoy’ın başta bahsettiğimiz tablosundaki siyasanın bilgi kategorisinin Batı lehine ve Batı merkezli

⁶ Türkiye’den araştırmacıların ürettiği bir örnek için bkz. Göçer ve Altunışık, 2018. Yine Türkiye’nin ve başka benzer eşik ülkelerin bölgeler arası konumunu kavramsallaştıran ve hem bölgeler arası karşılaştırma hem de etkileşimi ele alan bir çalışma için bkz. Robins ve Herzog, 2014; Altunışık, 2014.

⁷ LSE Ortadoğu Çalışmaları Merkezi’nin içinde “Kuwait Programı” buna güzel bir örnek teşkil eder. Bkz. <https://www.lse.ac.uk/middle-east-centre/research/kuwait-programme>.

bir biçimde üretildiğinin altını çizerler. Üstelik yukarıda örnekleriyle anlatıldığı üzere Batı, kendisini, “bir bölge”, “bir yer” olarak tanımlamaz ve Batı’nın kurgusunda “bölgeler” Batı olmayan “yer”lerdir. Eleştirel bölge çalışmaları, bilgi üretimindeki ontolojik olarak arkası hiç de temellendirilmemiş bu eşitsizliğin altını bol bol çizer. “Neden Micheal Foucault’un Discipline and Punishment [Hapishanenin Doğuşu] çalışması gibi bir çalışmayı Asya’da yazmak ya da yazmayı bıraktım, sadece hayal etmek imkânsız gibi geliyor? Bu imkânsızlık (...) böyle bir metnin kuram olarak okunmayacağıyla ilgilidir” (Dutton, 2005: 89).

Batı’nın özellikle 18. yüzyıldan başlayarak emperyalist ve sömürgeci süreçler içinde Batı olmayan yerlerin bilgisine dair ihtiyacı, bu bilginin literatürde yoğun bir biçimde araçsallaştırılmasına gidebilmektedir. Buradan bakıldığında eleştirel bölge çalışmaları, özellikle oryantalizmin yükselişinden Sovyetler’in yıkılmasına kadar olan dönemi bir büyük siyasa bilgisi toplamı olarak okuyabilmektedir. Burada Batı’nın ona yabancı gelen bu toplulukları yönetme isteği, onların tarihlerini, kültürlerini ve güncel toplumsal kurallarını öğrenme ihtiyacı doğurmuştur denmektedir. Hutt’ın hâlâ günümüzde de devam ettiğini, özellikle ana akım bölge çalışmalarında süregeldiğini anlattığı bu süreç, örneğin Afganistan’la savaşırken Peştun kültürü öğretecek akademisyen ihtiyacını doğurmaktadır (Hutt, 2019: 22).

Batı’nın Batı olmayan yerlere doğru bu gelenekselleşmiş yaklaşımını sadece siyasanın bilgisi olarak görmek eksik olacaktır. Burada sadece yönetmenin gerektirdiği teknik bilgi değil bu karşılaşmanın yarattığı özdeşünümsellik de söz konusudur. Sömürgeciliğin eski ve güncel tüm halleri sadece tahakküm üzerinden okunmamalıdır, zira bu süreç aynı zamanda bir karşılaşmadır. Bu karşılaşmanın sömürülende yarattığı özdeşünümselliği, madun (*subaltern*) çalışmaları –bir alt bölge çalışması örneği olarak da değerlendirilebilir– çok derinden incelemiştir. Bu ayna görüntüsü Batı için de geçerlidir. Batı olmayanla karşılaşmak, Batı üzerine düşüncelerini etkilemiş ve on yıllar içinde etkilemeye ve beslemeye devam etmiştir. Özellikle de emperyalizmin ve Aydınlanma’nın paralelliğinde bir çelişki ortaya çıkmıştır. Emperyalizm süreçleri üzerinden sürekli çeşitlilikle, çoklukla karşılaşan Avrupalı, bir yandan da Aydınlanma ve akabinde sosyal bilim disiplinlerinin gelişmesiyle, teklik ve evrensellik aramakta, bunları adeta icat etmektedir. Bernasconi’nin (2015: 11) ifadesiyle: “Bazı Avrupalılar, insan kültürlerinin çeşitliliği hakkında gittikçe artan farkındalıklarının, kendi inanışlarına ve toplumsal pratiklerine yükledikleri genel geçerlilik anlamıyla çeliştiğini gözlemlemişlerdi.” Dolayısıyla, bu çalışmada öne çıkarmak istediğimiz, eleştirel bölge çalışmalarının bakış açısından başka yerleri araştırmanın sadece siyasanın bilgisine indirilmesinin

önemli bir fırsatı kaçırmak olacaktır. Oryantalizm, ırk ve ırkçılık çalışmalarının çok iyi gösterdiği gibi başka yerleri araştırmak aynı zamanda Batı'nın kendi üstüne düşünme yolculuğunun kapılarından biridir. Çok da verimli bir yolculuktur, zira Ursula K. Leguin'in (1974: 84) de dediği gibi, "Gerçek yolculuk eve geri dönüştür." Eve geri dönenler, yoldaki karşılaşmalarından etkilenmiştir. Evrensellik iddiasının çelişkisini görmüştür. Ne ki evrensellik, "genel geçerlik", kendi üstüne düşünmesinin araçlarının en önemlilerinden biri olarak kalmıştır. Sonuç olarak Batı olmayan yerlerin bilgisi, en geleneksel çerçevede bile hem siyasanın bilgisidir hem de özdüşünsel bir bilgidir ve Burawoy'ın iki kategorisini aynı anda karşılar. Eleştirel bölge çalışmaları, bu okumasıyla sadece bölge çalışmalarının değil, onun beraber konumlandırıldığı disiplinlerin evrenselliğinin de eleştirel bir okumasını yapmış olur.

Eleştirel bölge çalışmaları ikinci temel hattı ise ana akım ve karşılaştırmalı bölge çalışmalarının "bölge/yer" kavramsallaştırılmasını konu eder, burada bu iki akımla bir gerilim doğar. Bu gerilim, aslında küresel antropolojiyi tarihsel materyalizmle harmanlayan Eric Wolf'un *Avrupa ve Tarihi Olmayan Halklar*'da çok iyi gösterdiği sosyal bilimlerin içinde de olan bir gerilimdir (Wolf, 1982). Afrika'yı şekillendiren köle ticareti aynı zamanda tüm Atlantik kıyılarını da şekillendirmiştir; yol boyunca yeni etnik gruplar, diller ve kültürel doğurmuştur (Gilroy, 1993). Yine Appadurai gibi "yer" yerine modern dönem "akışları" konu eden, bölgelerin içinde ve arasında bu akışı gören (kültürel akışlar, nüfusların hareketi vs.) yazarlarla bu gerilim 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başında da devam etmiştir (Appadurai, 2010; Braune ve Rohde, 2015: 8).

"Yer" olarak bölgenin sorunsallaştırılması esasen 21. yüzyılda doruk noktasına ulaşmıştır. Bölge ana akım bölge çalışmaları kısmında anlattığımız üzere, "bir yer" in bilgisine odaklanır. Fakat 21. yüzyıl, hiçbir yerin kendinden menkul, tek başına var olan "bir yer" olmadığını net ve ampirik bir şekilde ortaya çıktığı, "yer"leri, "bölge"leri oluşturan bölgelerarası hareketliliklerin, yersiz yurtsuzlaşmaların, aynı anda farklı yerlerle angajmanların daha önce görülmemiş bir yoğunlukta, sıklıkta ve hızda gerçekleştiği bir yüzyıl olmakta.⁸ Eleştirel bölge çalışmalarının okumasında bu hareketlilik, bir yerle ilişkileri üzerinden insanların kültürlerini, siyasi normlarını, iktisadi ilişkilerini vs. okuyan ana akım bölge çalışmaları paradigmasıyla çelişmektedir. Bunun en aşikâr örneği, diasporalardır. Diasporalar elbette büyük bir

---

⁸ Bölge çalışmalarının eleştirel yaklaşımı, Lefebvre'in "mekanın toplumsal üretimi" yaklaşımdan çok etkilenmiştir. Bu yaklaşımın devamındaki beşeri coğrafya akımlarını da yakından takip etmiştir (Lefebvre, 1991; Brenner ve Elden, 2009; Moisiu ve Paasi, 2013).

çeşitlilik ve çokluk içerirler ancak “yer”le ilişkileri bir çelişki barındırır. Nasıl baktığınıza göre “ne burada ne orada”, ya da “hem burada hem orada” olabilirler. Bu halleri hem büyük sürtüşmeler, çatışmalar hem de büyük bir yılmazlık ve yaratıcılık içerir. “‘Burası’ ile ‘diğer yerler’ arasındaki ilişki, özlemek ile ait olmanın bir arada oluşu, potansiyel bir çatışma barındırır. “Bu üretken bir gerilimdir” (Schramm, 2008: 7).

“Yer”i sorunsallaştırırken, elbette girişte kullandığımız üç kavramın üçüncüsü olan bağlantılar konusunu da eleştirel ve üretken bir şekilde ele alan eleştirel bölge çalışmaları, bölgeyi “açar”. Bu Uluslararası ilişkiler disiplininin realizm gibi geleneksel kuramlarında verili ve kara kutu olarak alınan devletin sonra gelen eleştirel okumalarda “açılması”na paralel bir gelişmedir. Bölge verili, sabit alınmayınca, onu sürekli yeniden oluşturan toplumsal bağlantılara odaklanmak için bir fırsat doğar. “Inter-Asia” akımı, bunun iyi bir örneğidir. 21. yüzyılda birçok farklı üniversitede bu isimle araştırma merkezleri açılmaktadır.⁹ Asya’yı hem siyasa yapıcılarının ihtiyaçlarından hem de geleneksel coğrafi bölünmelerden uzakta, Asya içinde insan hareketlerine, kültürel akıllara odaklanarak, ölçekle bu bağlantıların işaret ettiği şekilde oynayarak, kentsel ve kırsal olana, bir şehre ya da birkaç ülkenin sınırlarının bulunduğu bir sınır bölgesindeki hareketliliğe odaklanabilir. Kendi konferansları, derlenmiş kitapları ve özel dergi sayılarıyla bu eleştirel bölge çalışmaları kümelenmesi (*cluster*) çok verimli olmuştur (Lee vd., 2019; Khoo, 2019; Leung ve Kim, 2019). “Ölçek”i seçerken ki lens, artık geleneksel bölge çalışmalarının “stratejik”, “sömürgeci”, “modernleşmeci” ya da “jeopolitik” lensleri değil, “ilişkisel” bir bakış açıdır. İlişkisel sosyal bilimi tartışmak bu çalışmanın sınırları dışında kalacaktır. Ancak kısaca tanımlamak eleştirel bölge çalışmalarını açmak açısından önemli olacaktır. İlişkisel sosyal bilimler araştırma birimlerini birbirlerinden ayrı olarak kavramsallaştırmaz (Donati, 2011; Selg ve Ventsel, 2020). İlişkisel yaklaşımını bölge çalışmalarına uyarladığımızda şunu görürüz: Devletler, şehirler, köyler gibi ölçeklerde ya da halklar gibi topluluklarda bu ‘birim’lerin birbirleriyle ilişki içinde olduğu ve dönüştüğü varsayılır. Kendinden menkul bir Asya ya da Latin Amerika düşünülemez, bölgeler birbirleriyle ilişki içinde oluşur ve dönüşür. Bu da aslında bölge çalışmalarının kriz anlarından birine bir cevaptır. “Küreselleşme yerleri kompres etmez” (Hut vd, 2019: 36) ya da Neil Smith’in (2010) dediği gibi,

⁹ Bu merkezlerin en ünlülerinden biri National University of Singapore’da bulunmaktadır. Genel bir Asya Araştırmaları Enstitüsü’nün yanı sıra, *Inter-Asia Engagements* adlı bir araştırma kümelenmesi de mevcuttur. Bkz. <https://ari.nus.edu.sg/clusters/inter-asia-engagements/>. Ayrıca daha önce bahsi geçen SSRC’in Inter-Asia başlıklı bir alt alanı vardır. Bkz. <https://www.ssrc.org/programs/interasia-program/>.

“Küreselleşme dünyayı düzleştirmez.” İlişkisellik, akışlar hâlâ “bağlantı noktaları” üzerinden akmalıdır, bu da dünyada bir “yer”lerde gerçekleşmektedir. Örneğin Suriye İç Savaşı’nın başlamasının ardından gelen göç dalgası, Türkiye’nin güneyinde, Lübnan’da, Ürdün’de, genel olarak Akdeniz’de, ulus devleti aşan bir ölçekte cereyan etmiştir. Bir yandan çok bölgesel bir olgudur, zira Akdeniz coğrafyasının hem fiziksel hem de siyasi, kültürel, ekonomik gerçeklikleriyle sınırlanan bir insan hareketi söz konusudur. Diğer yandan o coğrafyayı, içindeki aktörleri, sınırları ve arada kalan gri alanları dönüştürmektedir.

4. SONUÇ

Bu çalışmada bölge çalışmalarının 21. yüzyılda kendi tarihinden ve bilgi üretim biçimlerinden gelen gerilimlere ve değişen dünyanın getirdiği meydan okumalara ürettiği cevapları inceledik. Ana akım bölge çalışmaları, birçok merkeziyle, bölge çalışmaları adıyla açılan yüksek lisans ve doktora programlarıyla, gerek Batı/Kuzey, gerekse Doğu/Güney üniversitelerinde tüm krizlere rağmen ve büyük oranda bu çalışmada özetlenen çözümler sayesinde hâlâ ayaktadır, gelişmeye devam etmektedir. Göç çalışmaları, diaspora çalışmaları, eleştirel güvenlik çalışmaları gibi gittikçe gelişen alanlarla iç içe, onları destekleyerek ve onlardan öğrenerek sosyal bilimlere katkı sağlamaya devam etmektedir.

Karşılaştırmalı ve eleştirel bölge çalışmaları ise çeşitlenmekte, birçok araştırmacının çalıştığı büyük araştırma projelerine ilham olmakta, kendi konferanslarını ve platformlarını oluşturmaktadır. Bölge çalışmaları, bu üç akımıyla birlikte, evrensel sosyal bilim değil ama evrensel düzeyde anlamlı, farklı bölgelerdeki insan deneyimleri için kısmen geçerli olacak bilgiyi üretmektedir. Bunu Burawoy’un dört kategorisinde de (siyasa, profesyonel, düşünsel ve kamu) gerçekleştirmektedir. Evrensel-tikel gerilimi, kapalı bölge-bağlantılı küresel ölçek gerilimi gibi gerilimler Bölge çalışmalarının altını oymamış, bu gerilimlerin getirdiği meydan okumalara yaratıcı yanıtlar veren bilim insanları sayesinde, yukarıda özetlediğimiz yenilikçi ve dinamik bir alan gelişmiştir.

Bir bölgeye ampirik olarak odaklanma pratiğine gelebilecek tüm eleştirilere cevaben Hutt’un aşağıdaki tespiti iyi bir başlangıç olmaktadır. “Her sorunun kendine uygun bir ölçeği vardır ve sorunun ölçeği ne kadar büyük olursa, cevapları da o kadar geniş ve daha yüzeysel olacaktır. Tabii eğer, bu cevaplar –bir şekilde, bir yerde, bir mekânda– ayakları yere basan ampirik araştırmanın detaylarına çapa atmazsa” (Hutt, 2019: 24). Ayakları yere sağlam basan, bir yere çapalanmış araştırma ihtiyacı 21.

yüzyıldaki tüm bölge çalışmaları eğilimlerini kesen ortak özelliktir. Bu özelliği geçmiş yüzyıllardaki araştırmalarla paylaşırlar. Bu da tüm değişimlere rağmen bölge çalışmalarının kendine ait omurgasını korumasını sağlamaktadır.

Son yıllardaki komşu bölgelere yönelik değişen dış politikası ve çok kutuplu dünyanın getirdiği daha yapısal değişimler, Türkiye’de gerek disiplinlerin çatısı altında gerekse Bölge Çalışmaları adıyla açılan yüksek lisans ve doktora programlarındaki çalışmalar artırmıştır. Üniversitelerde bu adla enstitüler kurulmaya başlanmıştır. Afrika Çalışmaları da Asya Çalışmaları da Türkiye için daha geleneksel olan Avrupa Çalışmaları gibi programların yanında kendilerine yer bulmaya başlamıştır. Ortadoğu Çalışmaları, Türkiye’nin bölgeyle ilişkilerini de içererek gittikçe derinleşmektedir. Fakat bölge çalışmaları adını daha meta bir seviyede, kuramsal ve yöntemsel odaklarıyla birlikte ele alan çalışmalar yok denebilir. Türkiye akademisi bölgeler üzerine bilgi üretmeyi artırdıkça, bu bilgi üretiminin üzerine de düşünümsel bilgi ürettiği noktada hem küresel bölge çalışmalarına hem de yeni nesil araştırmacılara bir yol haritası çizebilecektir. Siyasa ve profesyonel bilgi üretmekteki kapasitemiz arttıkça, araştırmacıların düşünümsel bilgi ve kamunun/müştereklerin bilgisini üretmeye daha teşne olacaklarını da bekleyebiliriz. 21. yüzyıl bu alandaki araştırmacılara birden çok seçenek sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahram, Ariel I., Patrick Köllner ve Rudra Sil, (2018), *Comparative Area Studies: Methodological Rationales and Cross-Regional Applications* (Oxford: Oxford University Press).

Altunışık, Meliha (2014), “Geographical Representation of Turkey’s Cuspness: Discourse and Practice”, Robins, Philips ve Mark Herzog (Der.) *The Role, Position and Agency of Cusp States in International Relations* (London: Routledge): 25-41.

Appadurai, Arjun (2010), “How Histories Make Geographies: Circulation and Context in a Global Perspective”, *The Journal of Transcultural Studies*, 1 (1): 4-13.

Aris, Stephen (2020), “International vs. area? The disciplinary-politics of knowledge-exchange between IR and Area Studies”, *International Theory*, 13 (3): 51-482.

Basedau, Matthias ve Patrick Köllner (2007), “Area studies, comparative area studies, and the study of politics: Context, substance, and methodological challenges”, *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*, 1: 105-124.

Bates, Robert H. (1997), “Area Studies and the Discipline: A Useful Controversy?”, *Political Science and Politics*, 30 (2): 166-169.

Berger, Mark T. (2007), “Keeping the World Safe for Primary Colors: Area Studies, Development Studies, International Studies, and the Vicissitudes of Nation-Building”, *Globalizations*, 4 (4): 429-444.

Beyaz Saray (2021), <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/06/12/fact-sheet-president-biden-and-g7-leaders-launch-build-back-better-world-b3w-partnership/> (21.06.2021).

Bernasconi, Robert (2015), *İrk Kavramını Kim İcat Etti: Felsefi Düşüncede İrk ve İrkçilik* (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Zeynep Direk, İsmail Esiner, Nazlı Öktem ve Tendü Meriç).

Braune, Ines ve Achim Rohde (2015), “Critical Area Studies”, *Middle East - Topics & Arguments*, 4: 5-11.

Brenner, Neil ve Stuart Elden, (2009), “Henri Lefebvre on State, Space, Territory”, *International Political Sociology*, 3: 353–377.

Burawoy, Michael (2007), “Open the Social Sciences: To Whom and For What?”, *Portuguese Journal of Social Science*, 6 (3): 137-146.

Cumings, Bruce (1997), “Boundary Displacement: Area Studies and International Studies during and after the Cold War”, *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 29 (1): 6-26.

Donati, Pierpaolo (2011), *Relational Sociology: A New Paradigm for the Social Sciences* (London: Routledge).

Dutton, Michael (2005), “The Trick of Words: Asian Studies, Translation, and the Problems of Knowledge”, Steinmetz, George (Der.), *The Politics of Method in the Human Sciences: Positivism and its epistemological others*, (Durham/London: Duke University Press): 87-125.

GİGA, German Institute for Global and Area Studies (2021), <https://www.giga-hamburg.de/de/news/towards-comparative-area-studies-20/> (08.09.2021).

Gilroy, Paul (1993), *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness* (London: Verso).

Göçer, Derya ve Meliha Altunışık (2018), “Locating Agency in Global Connections: The Case of India and Turkey as ‘Rising Powers’”, Jassal, Smita ve Halil Turan (Der.), *New Perspectives on India and Turkey* (London: Routledge): 141-154.

Hok-Sze Leung, Helen ve Christine Kim (2019), “Editorial introduction: inter-Asia beyond Asia”, *Inter-Asia Cultural Studies*, 20 (2): 159-161.

Huat, Chua B., Ken Dean, Ho Engseeng, Ho Kong Chong, Jonathan Rigg ve Brenda Yeoh (2019), “Area Studies and the crisis of legitimacy: a view from South East Asia”, *South East Asia Research*, 27 (1): 31-48.

Hutt, Michael (2019), “Area Studies and the Importance of ‘Somewheres’”, *South East Asia Research*, 27 (1): 21-25.

Khoo, Olivia (2019), “Diaspora as Method: Inter-Asia Cultural Studies and the Asian Australian Studies Research Network”, *Inter-Asia Cultural Studies*, 20 (2): 290-301.

Khosrowjah, Hossein (2011), “A Brief History of Area Studies and International Studies”, *Arab Studies Quarterly*, 33 (3/4): 131-142.

Lee, Christopher, Kuan-Hsing Chen, Sneja Gunew, Michelle O’Brien, Audrey Yue ve Rusaba Alam (2019), “Trajectories, Institutions, and Re-locations: A Conversation on Inter-Asia Outside Asia”, *Inter-Asia Cultural Studies*, 20 (2): 341-355.

Lefebvre, Henri (1991), *The Production of Space* (MA: Blackwell Publishing).

Le guin, Ursula K. (1974), *The Dispossessed* (London: Harper).

Malak, Karim ve Sara Salem (2015), “Reorientalizing the Middle East: The Power Agenda Setting Post-Arab Uprisings”, *Middle East Topics and Arguments*, 4: 93-109.

Mayer, Maximillian ve Xin Zhang (2020), “Theorizing China-world Integration: Sociospatial Reconfigurations and the Modern Silk Roads”, *Review of International Political Economy*, 28 (4): 974-1003.

Michelutti, Lucia, Navtej Purewal, Edward Simpson ve Clarinda Still (2017), “Area Studies and Anthropology in the Age of Acceleration”, *South Asian Review*, 38 (3): 33-42.

Mielke, Katja ve Anna-Katharina Hornidge (2017), “Introduction: Knowledge Production, Area Studies and the Mobility Turn”, Katka Mielke ve Anna Katharina Hornidge (Der.), *Area Studies at the Crossroads: Knowledge Production after the Mobility Turn* (New York: Palgrave): 3-26.

Mignolo, David. W. (2002), "The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference", *The South Atlantic Quarterly*, 101 (1): 57-96.

Mitchell, Timothy (2003), "Deterritorialization and the Crisis of Social Science", Ali Mirsepassi, Amrita Basu ve Frederick. Weaver (Der.), *Localizing Knowledge in a Globalizing World: Recasting the Area Studies Debate* (Syracuse: Syracuse University Press): 148-170.

Moisio, Sami ve Anssi Paasi (2013), "Beyond State-Centricity: Geopolitics of Changing State Spaces", *Geopolitics*, 18 (2), 255-266.

Moore, Barrington (1966), *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston, MA: Beacon Press).

Oettler, Anika (2015), "Comparing What to What? Intersecting Methodological Issues in Comparative Area Studies and Transitional Justice Research", *Middle East – Topics & Arguments*, 4: 38-49.

Robins, Philip ve Mark Herzog (2014), *The Role, Position and Agency of Cusp States in International Relations* (London: Routledge).

Sadiki, Larbi (2014), "Unruliness through Space and Time: Reconstructing 'Peoplehood' in the Arab Spring", Sadiki, Larbi (Der.), *Routledge Handbook of the Arab Uprising: Rethinking Democratization* (London: Routledge).

Saylor, Ryan (2020), "Comparative Area Studies: A Route to New Insights", *Qualitative and Multi-Method Research*, 17-18 (1): 1-6.

Schramm, Katharina (2008), "Leaving Area Studies behind: the challenge of diasporic connections in the field of African studies", *African and Black Diaspora: An International Journal*, 1 (1): 1-12.

Selg, Peeter ve Andreas Ventsel (2020), *Introducing Relational Political Analysis: Political Semiotics as a Theory and Method* (New York: Palgrave).

Smith, Neil (2010), "Remapping Area Knowledge: Beyond Global/Local", Wesley-Smith, Terrence ve Jon Goss (Der.), *Remaking area studies: teaching and learning across Asia and the Pacific* (Mānoa: University of Hawai'i Press): 5-23.

Strober, Myra H. (2011), *Interdisciplinary Conversations Challenging Habits of Thought* (Stanford: Stanford University Press).

Teti, Andrea, Darcy Thompson ve Christopher Noble (2013), "EU Democracy Assistance Discourse in Its New Response to a Changing Neighbourhood", *Democracy and Security*, 9 (1-2): 61-79.

Tuathail, Gearóid Ó. ve Timothy W. Luke, (1994), "Present at the (Dis)integration: Deterritorialization and Reterritorialization in the New Wor(l)d Order", *Annals of the Association of American Geographers*, 84 (3): 381-398.

Wallerstein, Immanuel (1996), *Open the Social Sciences: Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social* (California: Stanford University Press).

Wesley-Smith, Terrence ve Jon Goss (Der.) (2010), *Remaking Area Studies: Teaching and Learning Across Asia and the Pacific* (Mānoa: University of Hawai'i Press).

Wolf, Eric R. (1982), *Europe and the Peoples without History* (California: University of California Press.).

**HEGEMONYA VE YAPTIRIM: SOĞUK SAVAŞ
DÖNEMİ'NDE ABD HEGEMONYASI İLE ABD'NİN
EKONOMİK YAPTIRIMLARI ARASINDAKİ ANLAMLI
İLİŞKİ***

**HEGEMONY AND SANCTIONS: THE SIGNIFICANCE
RELATIONSHIP BETWEEN US HEGEMONY AND US
ECONOMIC SANCTIONS IN THE COLD WAR**

Akın SAĞIROĞLU*

ÖZ

Ekonomik yaptırımlar, devletler tarafından zorlayıcı bir dış politika aracı olarak tercih edilmektedir. Soğuk Savaş Dönemi'nde Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ekonomik yaptırımları sıklıkla kullanmıştır. Bununla birlikte ABD'nin uyguladığı ekonomik yaptırımlar diğer devletlerin uyguladığı ekonomik yaptırımlardan nitelik ve nicelik bakımından ayrılmaktadır. Bu bağlamda çalışma, “Soğuk Savaş Dönemi'nde, ABD hegemonyası ile ABD'nin uyguladığı ekonomik yaptırımlar arasında anlamlı farklılaşma var mı?” sorusuna odaklanmıştır. Çalışmada, ABD hegemonyası ile ekonomik yaptırımlar arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişkinin analizi için kategorik değişkenler oluşturulmuştur. Bu kategorik değişkenler doğrultusunda ABD'nin Soğuk

---

* Çalışma, Kırıkkale Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında, Prof. Dr. Erol KURUBAŞ danışmanlığında devam etmekte olan “*Uluslararası Sistemde ABD Hegemonyasının Bir Yansıması Olarak Ekonomik Yaptırımlar*” isimli doktora tezinin bir bölümünden türetilmiştir.

* Öğr. Gör., Adıyaman Üniv., Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, asagioglu@adiyaman.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1147-6023>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 06.02.2022

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 27.04.2022

Savaş Dönemi'nde (1945-1990) hedef ülkelere uyguladığı 230 ekonomik yaptırıma çapraz tablo ve ki-kare bağımsızlık testi analizi uygulanmıştır. ABD'nin hegemonya dönemleri ile ekonomik yaptırımların dış politika amaçları, yaptırımların niteliği ve hedef bölgeler arasında istatistiki açıdan anlamlı ilişki ortaya çıkmıştır. Ayrıca yaptırımların niteliği ile hedef bölge ve hedef ülke ölçekleri arasında da istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Soğuk Savaş, ABD Hegemonyası, ABD Ekonomik Yaptırımları, ABD Hegemonya Dönemleri, Çapraz Tablo Analizi, Ki-kare Testi.

ABSTRACT

Economic sanctions are preferred by states as a coercive foreign policy tool. During the Cold War, the United States of America (US) frequently used economic sanctions. In addition, the economic sanctions imposed by the US differ from the economic sanctions applied by other states in terms of quality and quantity. In this context, the study is aimed at "Is there a significant difference between the hegemony of the US and the economic sanctions applied by the US during the Cold War?" focused on the question. In the study, categorical variables were created to analyse a statistically significant relationship between US hegemony and economic sanctions. In the direction of these categorical variables, cross-tabulation and chi-square independence test analysis were applied to 230 economic sanctions imposed by the US on target countries during the Cold War (1945-1990). A statistically significant relationship emerged between the hegemony periods of the US and the foreign policy objectives of the economic sanctions, the nature of the sanctions and the target regions. In addition, a statistically significant relationship was determined between the nature of the sanctions and the scales of the target region and target country.

Keywords: Cold War, US Hegemony, US Economic Sanctions, US Hegemony Periods, Cross-Tabulation Analysis, Chi-square Test.

GİRİŞ

Devletler, uluslararası politikada hedeflerini gerçekleştirmek için mevcut ve en uygun olan seçeneği kullanmak adına farklı dış politika araçlarını tercih etmektedirler. Bu bağlamda ekonomik yaptırımlar da sıkça tercih edilen dış politika aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca ekonomik yaptırım, her uluslararası ilişkiler unsuru/sorunu ile ilgili askeri bir çabaya girişilemeyeceği gerçeğini de dikkate alırsak hedef ülke üzerindeki etkide sürekliliği sağlayan kullanışlı bir araç özelliği göstermektedir. Araç, 2. Dünya Savaşı'nda yaşanan kitlesel insani kayıpların da etkisiyle popülerlik kazanmıştır. 2. Dünya Savaşı sonrasında ABD ve diğer aktörlerin de dönüşümü ile kullanım alanı savaşa alternatif bir yol olarak görülmüştür. Ekonomik yaptırımın dış politikada diğer araçlardan görece farklı bir araç şeklinde kullanımı da 2. Dünya Savaşı sonrasında belirgin bir farklılık göstermiştir.

Ekonomik yaptırımlar literatürü; ekonomi politik sonuçlar ve örnekler, yaklaşım, konu, yöntem açısından sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırmalarda sık tekrarlar göze çarpmaktadır. Araştırmalar, çoğunlukla ekonomik yaptırımların ekonomi politik maliyetlerine odaklanmaktadır (Afesorbor ve Mahadevan, 2016; Freeman, 1993; Gal ve Minzili, 2011; Galtung, 1967; Hernández-Truyol, 2009; Jacobson, 2008; Kozhanov, 2011; Lee ve Choi, 2008; Neuenkirch ve Neumeier, 2015; Peksen, 2011). Bu gruba ekonomik yaptırımların ekonomi politik açısından yorumlandığı örnek ülke çalışmaları da eklenebilir (Fischhendler, Herman ve Maoz, 2017; Kaempfer ve Lowenberg, 2007).

Literatürde yaklaşım açısından ekonomik yaptırımların başarı ve başarısızlığının test edildiği veri analiz çalışmalarının olduğu (Allen, 2008; Tsebelis, 1990) ve ekonomik yaptırımların başarısızlık nedenleri ile etkinliğinin tartışıldığı çalışmaların fazlalığı da dikkat çekmektedir (Baldwin, 2000a; Bartlett, 1985; Van Den Berg, 2010; Elliott ve Uimonen, 1993; Pape, 1997). Çalışmanın özü itibarıyla ilgili olması nedeniyle belirtmek gerekir ki, literatürde ekonomik yaptırımlar görece başarısız olarak değerlendirilmektedir (Baldwin, 2000a; Bartlett, 1985; Van Den Berg, 2010; Elliott ve Uimonen, 1993; Pape, 1997, 1998).

İnsan haklarının geliştirilmesi ve ekonomik yaptırımlar arasındaki ilişkinin analizine odaklanan konu odaklı çalışmalara (Carneiro, 2014; Neumeier ve Steinbach, 2018; Heupel, 2013; Kokabisaghi, 2018; Webb, 2018; Gutmann, Neuenkirch, Matthias, 2020) ek olarak kavram ve vaka ilişkisini ele alan çalışmalar (Carneiro, 2014; Gutmann, Neuenkirch ve Neumeier, 2020; Webb, 2018) da mevcuttur.

Ekonomik yaptırımları yöntem açısından ele alan araştırmalar; zorlama aracının etkinliğini, uygulanan önlemlerin türü açısından veya yaptırımı uygulayan ülkenin özelliklerine göre ölçmeye ve açıklamaya çalışmışlardır. Tartışmanın bir kısmı, tek taraflı veya çok taraflı ekonomik yaptırımların daha etkin olup olmadığı etrafında kümelenmektedir (Drezner, 1999; Hufbauer vd., 2007; Kaempfer, Lowenberg ve Mertens, 2004). Aynı zamanda uluslararası kuruluşların (Drezner, 2000) ve süper güçlerin katılımının yaptırımın süresini ve etkinliğini belirlediğini belirten, yaptırımın taraflarına odaklanan çalışmalar da vardır (Davis ve Engerman, 2003).

Ekonomik yaptırım literatüründe dış politika aracı olarak yaptırımlara bakış açısında bazı sorunlar mevcuttur. Literatürdeki sorunlardan biri, çalışmaların vaka analizlerine ve sistemik açıdan da sorun görülen örnek ülkelere (Iran, Kuzey Kore, Rusya, Küba vb.) yoğunlaşmasıdır (Barry, 2000; Drezner, 1999; Francis ve Duncan, 2016; Hillebrand ve Bervoets, 2013; Ichimasa, 2017; Levkowitz ve Shauli, 2019; Rosenberg vd., 2016). Yaptırım vakaları aktör düzeyinde incelenmiş ve vakaların özelliklerine odaklanılmıştır. Ancak bu yaklaşım, dış politika aracını analiz düzeyinde daha sınırlı bir alana itmektedir. Bu noktada, küresel analiz düzeyinde ekonomik yaptırımların neden ve hangi saik ile uygulandığını ortaya koymak geniş ölçekte literatüre daha fazla katkı sağlayacaktır. Literatürdeki bir diğer sorun ise yaptırımların olumsuz çağrışımlarının olması ve sadece cezalandırma niyeti ile kullanıldığının düşünülmesidir. Halbuki yaptırım literatüründe, yeterince ilgi görmemiş olsa da azımsanmayacak oranda konuyu olumlu yaptırımlar açısından inceleyen çalışmalar vardır (Baldwin, 2000a; Newnham, 2000, 2008). Olumlu yaptırımların olumsuz yaptırımlara göre daha fazla başarı ihtimali olmasına rağmen, zorlayıcı/cezalandırıcı araç olarak yaptırımlar daha fazla araştırma konusu olmuştur.

Diğer bir sorun, ekonomik yaptırımların ölçülebilir ve gözlemlenebilir ekonomik sonuçlarına odaklanma güçlü bir eğilim göstermektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında iktisadi ve istatistiksel yaklaşımların ciddi oranda etkisi vardır. Ekonomik yaptırımlar, son yıllara kadar ağırlık biçimde uluslararası ilişkilerden farklı disiplinlerin daha fazla ilgilendiği kavram olmuştur. Yaptırım aracının ölçülebilir sonuçlarına odaklanmak aracın üzerinde başarı/başarısızlık baskısı yaratırken karşılayabileceklerinden fazlası beklenmektedir. Çalışmanın çekirdek sorusu da bu noktada ortaya çıkmaktadır: Ekonomik yaptırımlar başarısız olarak değerlendirilmesine rağmen neden hala uygulanmaktadır?

Çalışmada, ekonomik yaptırımların başarısına veya başarısızlığına odaklanılmadan ABD'nin hegemonya dönemlerine göre; sistemik açıdan aracın

hangi dış politika amacına hizmet ettiği, uygulanan yaptırımların hedef bölgelere göre nasıl dağılım gösterdiği, yaptırımların hedef ülke ölçeklerine göre dağılımı analiz edilmektedir. Burada amaç, Soğuk Savaş Dönemi'nde ABD hegemonyası ve ABD'nin uyguladığı ekonomik yaptırımlar arasında nitelik ve nicelik biçiminde beliren değişimleri ortaya koymaktır.

Bu noktada ABD hegemonyası ile ilgili tartışmalara odaklanmak gerekir. ABD, sistem düzeyinde; 2. Dünya Savaşı sonrası askeri, ekonomik ve siyasal anlamda başat aktör olarak öne çıkmıştır. Öncelikle asimetrik maddi kabiliyetlerini kullanmış ve caydırıcılık seviyesini yüksek tutmuştur. Cox, Soğuk Savaş Dönemi'nde ABD'yi sistemde rakipsiz yapan iki temel durumu ele almıştır: ilki, ABD'nin verimliliğini önceleyen ekonomik büyüklük, ikincisi ise potansiyel rakiplerini zayıflatan iki savaş dönemidir. Cox'a göre, iki savaş dönemi mevcut ekonomik büyüklük ile birlikte ABD'nin mutlak hakimiyetini getirmiştir (Cox, 1990: 28). ABD, sahip olduğu caydırıcılık araçlarını, askeri ve ekonomik kapasite bağlamında maddi kaynaklar ile desteklenmiştir.

Bu dönemde, Sovyetler Birliği kaynaklı tehdit algısı, Soğuk Savaş'ın temel dinamiklerini belirlemiştir. Avrupa'nın ekonomik ve askeri zayıflığı da potansiyel Sovyet tehdidini beslemiştir. ABD, BM'nin ve NATO'nun, CENTO'nun kurulması, Bretton Woods sisteminin oluşturulması, Marshall Planı gibi askeri, siyasal ve ekonomik düzlemde sistemik katkısı olan ve reaksiyon gösteren taraf olmuştur. Ekonomik yardımın dışında da ABD, ekonomik sistemini diğer devletlerin uyumuna imkân sağlayacak açıklığa kavuşturmuştur. Webb ve Krasner için de ABD üstünlüğü ile karakterize edilen dönem ve ABD'nin "küresel olarak açık bir ticaret yapısına yol açtığı süreç" 2. Dünya Savaşı sonrasına tekabül etmektedir (Webb ve Krasner, 1989: 185). ABD'nin talep ettiği ekonomik açıklık, hegemonik yeteneklerinin ortaya çıkmasına katkı sağlamış ve güç kaynaklarının daha etkin kullanımı mümkün olmuştur.

ABD için mutlak hegemonik üstünlüğe rağmen bu üstünlüğü sürdürmek kolay olmamıştır. Sistem düzeyinde, devlet düzeyinde ve başkanlık düzeyinde ortaya çıkan değişimler hegemonik düşüşün örneklerini sunmaktadır. 1970'lerdeki değişimler sistem düzeyinde incelediğinde öncelikle aktör sayısında hızla artış olmuştur. Avrupa sömürgeleri olan devletler bağımsızlıklarını kazanmış ve sisteme aktör olarak eklenen çok sayıda devlet olmuştur. Örneğin, 1946 yılında BM'nin 55 üyesi varken, 1970'te 127 üyesi, 1980'de ise 155 üyesi olmuştur (Hook ve Spanier, 2013: 72). Ayrıca sistemik sonuçları itibariyle ABD ile Sovyetler Birliği arasında diplomasinin önem kazandığı yumuşama (*détente*) sürecine girilmiştir. Bir diğer değişim ise Arap-İsrail çatışması nedeniyle küresel

ölçekte petrol arzı kısılmış ve ciddi ekonomik ve siyasal krizler ortaya çıkmıştır. ABD'nin dış politikasındaki nitelik değişimine örneklerden biri de bu dönemde Çin'e yönelik benimsediği politikadır. Yumuşama döneminde her iki ülkenin de karşılıklı olarak ilişkilerin geliştirilmesine odaklandığı bir süreç başlamıştır. Sovyetler Birliği yumuşama sürecinde 1975 Helsinki Anlaşması ile Avrupa hukuk sistemine taraf olmuştur. Hukuksal ve kurumsal temasın artması ile insan hakları gibi normatif gerekçelerle komünist rejimlerin zayıflatılması da mümkün olmuştur (Dueck, 2015).

1970'lerdeki değişimleri devlet düzeyinde incelediğimizde, bu dönemde komünizm ile mücadele söyleminin işe yaramaz duruma geldiği bir iç politika-dış politika ikilemi yaşanmıştır. Bu özgüven ve itibar kırılmasından çıkma çabaları, ABD başkanlarının politika tercihlerinde de görülmektedir. Özellikle Carter yönetimi, demokrasi söylemini güçlü şekilde kullanmış ve bu tercihle dış politikada söylem değişikliğine gidilmiştir (Carneiro, 2014). ABD, Vietnam Savaşı ve petrol krizi nedeniyle hem ekonomik hem de psikolojik açıdan ciddi imaj sorunlarıyla uğraşmıştır. Hegemonik düşüş dönemi bağlamında Vietnam Savaşı, ABD için ciddi kırılmaya neden olmuştur. Bu savaş, ABD'nin hem iç politikada hem de dış politikada imajını olumsuz etkilemiştir. Sonrasında ABD'nin yaşadığı bu değişim, literatürde "Vietnam Sendromu" şeklinde isimlendirilmiştir (Bacevich, 2003: 58-59). Soğuk Savaş göstermiştir ki, askeri ve ekonomik yetenekleri ne kadar asimetrik olsa da sıcak çatışma ile bir cephe savaşının kazanılması, hegemonik güç olarak ABD için bile mümkün olmamıştır. Başarısızlık neticesinde ABD birlikleri Vietnam'dan çekilmek zorunda kalmıştır (Cox, 1990: 32; Derian, 1979: 3). Politika değişikliğinin başlangıcı bu hadise olmuştur ve "kemer sıkma" politikası tartışılmaya başlamıştır (Brooks, Ikenberry ve Wohlforth, 2012: 51).

Bu noktada, ABD hegemonyasının düşüş tartışmalarına değinmek gerekir. Çünkü 1970'ler itibarıyla ABD ile başat güç olduğu sistemde aktörler arasındaki güç farkı birçok nedenle kapanmaya başlamıştır. Hegemonik istikrar yaklaşımına göre de ABD hegemonyası 1970'lerde düşüş yaşamıştır. Genel eğilim, ABD hegemonyasında 1964-1973 yılları arasında taraf olduğu Vietnam Savaşı ve sonrasında ortaya çıkan 1973'teki petrol krizinin de etkisini içine alacak şekilde bir düşüş olduğu yönündedir (Gilpin, 1981; Kindleberger, 1973; Krasner, 1976: 317-343; MacDonald ve Parent, 2011). Ayrıca uluslararası ekonomi politik ve hegemonya literatürü de ABD'nin hegemonik gücünün görece düştüğü varsayımı üzerinden bu dönemin ardından ciddi gelişme göstermiştir (Norrlof, 2017).

Kennedy de ABD hegemonyasının istikrar ve güven ortamının sağlanmasındaki çabasının ekonomik düşüşe neden olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle güvenlik için hegemonyanın taahhütlerde bulunması ve deniz aşırı askeri harcamalara gereğinden fazla kaynak ayırması ekonomik düşüşü getirmiştir (Kennedy, 1987). 1970'ler ile birlikte ABD, hegemonik işlevlerini yerine getirememiş ve güç kaybetmiştir (Webb ve Krasner, 1989: 184-185).

ABD'nin katkısıyla sağlanan ekonomik istikrar ortamı, diğer devletlerin kaynaklarını daha verimli kullanması sağlamış, ekonomik açıdan kalkınmasını hızlandırmıştır. ABD düşüş gösterirken diğer devletler de ekonomik açıdan yükseliş içinde olmuştur. Fakat aradaki makasın kapanmasına ve görece düşüşe rağmen ABD hegemon kalmaya devam etmiştir.

1970'lerde ortaya çıkan hegemonik düşüşün ekonomik yaptırımların tercihlerinde de nitelik ve nicelik bakımından bu değişimi yarattığı görülmektedir.¹ Ekonomik yaptırımların nitelik değişimini tetikleyen önemli gelişmelerin başında teknolojik, askeri ve ekonomik bakımdan ABD'ye rakip olabilecek devletlerin de ortaya çıkması gelmektedir. ABD'nin teknoloji ihraç eden tek ülke konumunu kaybetmesiyle birlikte, yaptırıma taraf olan devletler diğer devletlerden de bu teknolojik ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Bu durum, ekonomik yaptırımların etkinliğini kıran önemli değişimlerden biridir (Bartlett, 1985).

ABD, Soğuk Savaş Dönemi'nde genel anlamda ekonomik yaptırımları öncelikle ideolojik, stratejik ve ekonomik nedenler ile kullanmıştır. Yaptırım aracı, dış politika amaçlarına odaklanıldığında ekonomik yöntemle çalıştırılmış olabilir ancak ekonomik yöntemlerin ötesinde bir politika amacına da hizmet etmektedir. Ekonomik yaptırımların uygulanmasına neden olan konulara başlıklar halinde bakıldığında siyasi/ideolojik etki açık şekilde görülebilir. Başlıklar sıklıkla; siyasi etkiyi ve askeri davranışları sınırlama, rejimi istikrarsızlaştırma, ülke vatandaşlarının ve mülklerin serbest bırakılması, bölgesel

---

¹ Çalışmada odaklanılmamış olsa da ABD'nin uyguladığı yaptırımların başarı oranlarında hegemonik değişimlere uygun paralellik görülmektedir. Hufbauer ve Oegg yaptırımların başarısına odaklandıkları çalışmada, ABD'nin 1945-1969 yılları arasındaki yaptırımların yaklaşık olarak %70 oranında istenen hedeflere kısmen ulaştığını belirtmektedir. Ancak sonrasında yaptırımların etkinliğinin keskin bir şekilde %20'ye kadar düştüğünü ileri sürmektedir (Hufbauer ve Oegg, 2003). Ayrıca ABD'nin liberal ekonomik sisteme entegrasyonu sağlama çabası altında diğer devletlerin siyasi entegrasyonunu zayıflatmış ve ABD hegemonyasını ekonomik olarak aşındırmıştır. Bu hegemonik aşınmayı 1945-1970 arasında uygulanan yaptırımlarda ortaya çıkan nitelik/nicelik ve etkinlik farklarıyla açıklamak mümkündür (Elliott, 1998).

anlaşmazlıkların çözümü, ittifak ve uyum adına misilleme, insan hakları ve demokrasinin geliştirilmesi, nükleer ve biyolojik silahların yaygınlaştırılmasının engellenmesi, terörizme ve devlet dışı aktörlere verilen desteğin sonlandırılması, uyuşturucu kaçakçılığını ve uygulamalarını caydırmak veya cezalandırmak için uygulanmaktadır (Hufbauer vd., 2007: 20-45; Morgan, Bapat ve Kobayashi, 2014: 15-16).

Son tahlilde ABD'nin ekonomik yaptırımlarına odaklanmak, çalışmanın sınırlılıkları açısından yaptırımın ABD için hegemonik araç olarak kullanılma motivasyonunu hem kavramsal hem pratikte güçlü şekilde desteklemektedir. Ancak çıkan sonuçlar, yaptırım aracı ile başka bir hegemon arasında doğrusal bir ilişkinin genelleştirilmesini zorlaştırmaktadır. Bu noktada Soğuk Savaş Dönemi'nde, Sovyetler Birliği'nin aynı kategoriler doğrultusunda hedef ülkelere uyguladığı ekonomik yaptırımlar incelendiğinde yaptırım sayılarının oldukça az, yaklaşık olarak %70'inin kıta içinde kaldığı görülmektedir.² ABD, 2. Dünya Savaşı sonrasında uygulanan yaptırım vakalarında, yaptırım uygulayan diğer devletlere göre nitelik ve nicelik bakımından bariz fark oluşturmaktadır. Bu noktada hegemonik yeteneklerini kararlı şekilde gösterdiği söylenebilir. Hegemonya ve ekonomik yaptırım arasındaki istatistiki açıdan anlamlı ilişkide ABD biricik örnek olarak öne çıkmaktadır.

Çalışma ile ilgili olarak kurulan 6 hipotezde; Soğuk Savaş Dönemi'nde periyotlara ayrılmış ABD hegemonyası ile ABD'nin uyguladığı ekonomik yaptırımlar arasında yaptırımın uygulanmasına neden olan dış politika amaçları, yaptırımın niteliği, yaptırımın uygulandığı hedef bölge ve hedef ülke ölçekleri arasındaki ilişkiler test edilmiştir. Hipotezlerin çözümünde, Ki-kare bağımsızlık testi uygulanmıştır. Araştırmanın hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H₁= Hegemonya dönemleri ile ekonomik yaptırımların dış politika amaçları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır.

H₂= Hegemonya dönemleri ile ekonomik yaptırımların niteliği arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır.

² Sovyetler Birliği tarafından Soğuk Savaş Dönemi'nde uygulanan ekonomik yaptırım sayısı 17'dir. Bu yaptırımlardan sadece 5 tanesi kıta dışına uygulanmıştır (Clifton vd., 2013). Bu noktada, yaptırımı uygulama gücünü tek başına bir hegemonik gösterge olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Çünkü Sovyetler Birliği, askeri yetenekleri itibarıyla ABD için bir caydırıcılık oluştururken ekonomik olarak rekabet edecek durumda hiç olmamıştır. Bu bağlamda, Sovyetler Birliği ile ekonomik yaptırımlar arasında hegemonik ilişki çok zayıfken, ekonomik yaptırımlar ile ABD hegemonyası arasında güçlü bir ilişki vardır.

H₃= Hegemonya dönemleri ile hedef bölgeler arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır.

H₄= Ekonomik yaptırımların niteliği ile hedef bölge arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır.

H₅= Hegemonya dönemi ile hedef ülke ölçekleri arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır.

H₆= Ekonomik yaptırımın niteliği ile hedef ülke ölçekleri arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır.

Çalışmanın bir sonraki bölümünde veriler ve yöntemler tanıtılacaktır. Bu bölümde kategorik değişkenler oluşturulurken kullanılan veriler ve tanımlar, çalışmanın sınırları ve analiz için kullanılan yöntemleri ortaya koymak amaçlanmaktadır. Daha sonra, istatistiksel analiz sonucunda elde edilen bulgular aktarılacaktır. Bunun ardından, sonuç ve tartışma kısmında ise elde edilen bulguların literatürdeki diğer bulgularla uyuşup uyuşmadığı tartışılacaktır.

1. VERİLER VE YÖNTEMLER

Çalışmada ABD'nin 1945-1990 yılları arasında, kategorize edilmiş hegemonya dönemleri, dış politika amaçları ve yaptırım nitelikleri bağlamında 73 farklı hedef ülkeye ve örgüte uyguladığı, 230 adet ekonomik yaptırım analiz edilmiştir. 1945-1990 yılları arasında ABD'nin hedef ülkelere uygulamış olduğu ekonomik yaptırımlar bazı sınıflandırmalar kullanılarak sayısallaştırılmıştır.

Analizde kullanılan veriler Hufbauer vd'nin 3. ve son güncellemesi olan *Economic Sanctions Reconsidered* çalışmasından, bu çalışmanın devamı niteliğindeki çalışmadan ve TIES veri setinden oluşturulmuştur (Clifton vd., 2013, 2014; Hufbauer vd., 2007, 2012). ABD'nin yaptırım vakaları diğer örneklerden ayrıştırılmıştır. ABD'nin uygulamış olduğu ekonomik yaptırımları analiz ederken oluşturulan kategoriler şu şekildedir:

Kategorik Değişkenler

ABD'nin Hegemonya Dönemleri	A
Ekonomik Yaptırımların Dış Politika Hedefleri	B
Yaptırım Niteliği	C
Hedef Ülke	D
Hedef Bölge	E
Hedef Ülke Ölçekleri	F

Analizlerde başlangıç noktası ekonomik yaptırımların sınıflandırılması olmuştur. Sınıflandırma oluşturulurken yaptırım konusunda öncü kaynakların konuya yaklaşımı incelenmiştir. Ekonomik yaptırımı uygulayan devletin

yaptırım uygulamadaki dış politika amaçları analiz için önemli bir sınıflandırma olmuştur. Hegemonya gibi sistemik etkileri ve uygulamaları ile ortaya çıkan bir güç ilişkisini, yaptırımlar bağlamında tanımlamak için ekonomik yaptırımların hangi dış politika amaçlarına hizmet ettiğinin anlaşılması gerekirdi. Bu noktada vurgulamak gerekir ki, bir devletin dış politika amaçlarına ulaşmak için kullandığı araç olarak ekonomik yaptırımlar ve hegemonyanın dış politika amaçları ile ilişkisi sayısallaştırılmıştır.

Genel anlamda bir ekonomik yaptırımın uygulanma kararının alınması ve uygulanması için öncelikle taraflar arasında bir güç asimetrisinin olması gerekir (Hufbauer vd., 2007). Hegemonya da devletlerarası sistemde, kaynakların dağılımındaki önemli ölçüde ortaya çıkan asimetride oluşmaktadır (Gadzey, 1994: 23). Hegemonya ve yaptırım arasındaki ilişkiye bakıldığında güç asimetrisinden doğan bir güç-araç ilişkisi vardır. Örneğin Hegemon, üstün ekonomik yetenekleri ile hedef ülkelere kolaylıkla ekonomik yaptırım uygulayabilmektedir.

Hegemonya öncelikle maddi güç unsurları ile tarif edilirken uluslararası sistemdeki anarşi ortamında çatışma ihtimalinin yüksek olması, askeri gücü hegemonyanın asli unsuru biçiminde tanımlamaya izin vermektedir. Deniz, kara ve hava kuvvetleri hegemonik araçlar olarak görülür (Posen, 2003). Asimetrik maddi yetenekler bağlamında, çalışmamızın örnek vakası olan ABD hegemonyasını, askeri kapasitenin varlığı olarak öne çıkaran Mearsheimer'a göre de hiçbir devlet "Amerikan hegemonyasına itiraz etmek için yeterli askeri güce sahip değildir" demektedir (Mearsheimer, 2001: 41).

Hegemonyanın belirleyicileri açısından da yetenekler, öncelikle askeri ve ekonomik olmak üzere maddi yetenekler açısından ele alınmaktadır. Maddi yetenekler, hegemonyanın oluşması için gerek şart şeklinde görülmektedir (Gilpin, 1981; Keohane, 1984; Mearsheimer, 2001). Hegemonlar diğer devletleri askeri yetenekler ve ekonomik üstünlük sağlayacak kapasitede olmasının yanında, Hegemonik gücün niteliği, teknolojik güç, coğrafya gibi, hiçbir devletin hegemon ile ciddi bir mücadeleye girişebilecek kapasitede olmaması gerekir (Krasner, 1976; Mearsheimer, 2001). Benzer şekilde, Mastanduno da hegemonyanın öncelikle "maddi kaynakların üstünlüğünü" gerektirdiğini belirtir (Mastanduno, 2003: 145). Ekonomik zenginlik ve kültürel kaynaklar, "hegemonyayı mümkün kılan kaynaklar" şeklinde değerlendirilmiştir (Wilkinson, 2008: 138). Son tahlilde hegemonyanın maddi yeteneklerin üstünlüğüne dayandığı görüşü, yaygın ve kabul gören yaklaşımdır (Ikenberry ve Kupchan, 1990: 286; Keohane, 1984: 32).

A kategorik değişkeninde ABD hegemonyasını dönemlere ayırmak görece tartışmalı görülse de kategorinin oluşturulmasında da hegemonyanın maddi yetenekleri dikkate alınmıştır. SIPRI'nin veri seti incelendiğinde, 1970'e kadar askeri harcamaların (*Gross Domestic Product*-Gayri Safi Yurtiçi Hasıla) GDP'ye oranı yaklaşık olarak yüzde 14'e kadar çıkarken sadece 1965 yılında %7,6 ile %8'in altına düşmüştür. 1971-1989 arasında ise hiç %7'in üstüne çıkmamış ve %5'in altına düştüğü yıllar da mevcuttur. Benzer düşüş Dünya Bankası'nın, ABD'nin 1960-2020 yılları arasındaki askeri harcamaları ile ilgili veri setinde de görülmektedir (SIPRI, 2021; World Bank, 2021). Ayrıca 1960 sonrasında yapılan askeri harcamalar bazı yıllar artış gösterse de 30 yıllık süredeki değişimlere bakıldığında düşüş trendini hiç değiştirmemiştir (Trading Economics, 2022). Başka çarpan etkisindeki veriler hesaplanmadan tek başına 1970 sonrasında GDP'nin büyüme oranı ve yıllık değişimlerinde de belirgin bir düşüş görülmektedir (Macro Trends, 2022).

Bu açıklamalar ışığında çalışmada ekonomik yaptırımların analizinde kullanılan A kategorisindeki "Mutlak Hegemon Dönemi" ve "Hegemonik Düşüş Dönemi" ayrımı CINC referans değeri de dahil olmak üzere tamamen ekonomik veriler doğrultusunda oluşturulmuştur. Sonuç olarak A kategorisinde, ABD hegemonyası, ekonomik veriler dikkate alınarak literatüre uygun şekilde periyodlara bölünmüştür.³ Vakalar hegemonik dönemlere göre ve numaralandırmada yaptırımların başlangıç tarihleri dikkate alınarak belirlenen yaptırım vakaları uygun periyodlara yerleştirilmiştir. Periyodlar şu şekilde oluşturulmuş ve sayısallaştırılmıştır.

1. Mutlak Hegemonya Dönemi 1945-1970; (Cox ve Sinclair, 2016: 41).
2. Hegemonik Düşüş Dönemi 1971-1990; (Agnew, 2005: 138-143; Gilpin, 1981: 40-69).

B kategorik değişkeninde, yaptırım vakalarının tespiti ve dış politika amaçları için Hufbauer vd.'den dış politika amacı şeklinde belirlenen başlıklar sayısallaştırmada kullanılmıştır. Hufbauer vd., verilerinin kullanılmasının nedeni, ekonomik yaptırımı uygulayan ülke ile hedef ülke arasındaki yaptırım konusunu bir dış politika amacına oturtmasıdır. Hufbauer vd.'nin bu çalışması,

---

³ Ayrıntıları çalışmanın ülke ölçekleri kategorisinde olan ve ülke ölçeklerini/güçlerini belirlemek için kullandığımız CINC değeri, büyükten küçüğe sıralandığında ve yıllara göre tek tek incelendiğinde çalışmada belirlediğimiz ABD'nin hegemonik dönemleri ile örtüşmektedir: 1945-1970 yılları arasında CINC değeri en yüksek olan devlet ABD'dir. 1971-1988 yılları arasında ise CINC değeri en yüksek olan devlet Sovyetler Birliği'dir (Correlates of War Project, 2021).

yaptırıma ilişkin nicel çalışmaların en sık kullandığı kaynaktır. Dış politikada oluşturmuş olduğu amaçlar ve ekonomik yaptırım arasındaki ilişki, belirlediği dış politika amaçları, yaptırımlarda belirlenen kısıtlar dikkate alındığında söz konusu çalışma en önemli çalışmalardan biridir. Hufbauer vd.'nin dış politika sınıflandırması ve yaptırım tercihlerindeki sınırlılıklar sıklıkla kullanılmaktadır (Allen, 2005; Baldwin, 2000b; Drezner, 2011; Early, 2012; Morgan vd., 2014). Hufbauer vd.'nin çalışması özünde, ekonomik yaptırımların başarı/başarısızlık oranlarına yönelik bir çalışmadır ve kimi araştırmalar başarı/başarısızlık oranları bağlamında bu çalışmayı eleştirmektedir (Eyler, 2007; Pape, 1998; Wallenstein, 2013). Ancak ekonomik yaptırımların başarı ya da başarısızlıkları çalışmamızın kapsamında değildir. Sayısallaştırmada kullanılan amaçlar şu başlıklarla kısaltılmıştır (Hufbauer vd., 2007: 66-72):

1. İlimli politika değişikliği⁴
2. Rejim değişikliği ve demokratikleşme⁵
3. Askeri girişimleri engellemek⁶
4. Askeri potansiyelin sınırlandırılması⁷
5. Diğer genel değişiklikler⁸

C kategorik değişkeni, doğrudan B kategorisinde sınıflandırılan dış politika amaçları doğrultusunda, uygulanan ekonomik yaptırımların niteliklerinin belirlendiği/sınıflandırıldığı kategori olmuştur. Bu kategoride, “askeri girişimleri engellemek”, “askeri potansiyelin sınırlandırılması” ve “diğer genel değişiklikler” gibi dış politika amaçları, hedef ülkedeki askeri kapasite ile ilgili olması nedeniyle zorlayıcı yaptırımlar şeklinde sınıflandırılmıştır. “İlimli politika değişikliği” ve “rejim değişikliği ve demokratikleşme” gibi dış politika amaçları, hedef ülkedeki insan haklarının geliştirilmesi ve demokrasi talepleri doğrultusunda uygulanması nedeniyle normatif yaptırımlar şeklinde sınıflandırılmıştır.

⁴ Hedef ülkenin kamulaştırma politikalarına yönelik veya tutukluların serbest bırakılmasına yönelik uygulanan ekonomik yaptırımlar bu amaca örnektir.

⁵ İlk politika ile ilişkili olarak da ele alınır, ayrıca hedef ülkenin rejimini hedef alan ekonomik yaptırımlar, rejimin değişmesi veya demokratikleşmesi yoluyla Soğuk Savaş boyunca devam eden stratejik mücadelenin önemli bir parçası olmuştur.

⁶ İki Dünya Savaşı, Kore Savaşı veya Soğuk Savaş'tan daha küçük bir ölçekte bir eylem ve gönderenin kendisinin askeri bir katılımcı olarak taraf olmadığı yaptırım vakalarını, örneğin sınır çatışmalarına müdahil olmak için uygulanan ekonomik yaptırımlar buna örnektir.

⁷ Soğuk savaşta, rakip ve müttefiklik ilişkisinde, stratejik mallara erişimin engellenmesi veya savaş zamanında, savaşın etkisiyle uygulanan ekonomik yaptırımlar bu amaca örnektir.

⁸ Diğer gruplarda tam olarak listelenemeyen daha çok vaka odaklı olan Arap-İsrail çatışmasında veya Çin Tayvan anlaşmazlığında uygulanan yaptırımlar bu amaca örnektir.

Hufbauer vd.'nin başarı/başarısızlık analizinde de “ılımlı politika değişikliği” ve “rejim değişikliği ve demokratikleşme” dış politika amaçları birlikte analiz edilmiştir. Vakalara ve içeriklerine bakıldığında da yeterli benzerlikler görülmektedir. Ekonomik yaptırımlar, hegemonya için zorlayıcı araç, ödüllendirici/teşvik edici araç ve normatif araç olarak aracın biçimsel özelliklerini öne çıkaran başlıklar şeklinde sınıflandırılmıştır. Kategoriler şu şekildedir:

1. Zorlayıcı yaptırımlar
2. Ödüllendirici/teşvik edici yaptırımlar
3. Normatif yaptırımlar

Ödüllendirici/teşvik edici yaptırımlar Hufbauer vd'nin veri setinin dışında oluşturulan bir kategori olmuştur. Benzer şekilde, teşvik edici gücü ile hegemonya, bir ülkenin ekonomik ve sosyal inşasında etkinliği dikkate alınır ise o devleti bir karar almaya zorlamak için teşvik edici nitelikleri olan olumlu yaptırımları kullanabilmektedir. Çalışmanın nicel analizinde kullanılan ödüllendirici/teşvik edici yaptırımlar kategorisi, TIES veri seti (Clifton vd., 2014) ve bu veri setinin kod bilgilerine uygun biçimde oluşturulmuştur (Clifton vd., 2013). TIES veri seti temelde Hufbauer vd'nin dış politika hedeflerine uygun şekilde hazırladığı için devletler arasındaki sorunlar, dış politika hedeflerine oturmaktadır.

Ödüllendirici/teşvik edici yaptırımlarda çalışmaya uygun biçimde veriler ayrıştırılırken şu aşamalar takip edilmiştir: Öncelikle, TIES veri setinde yaptırımı ilk uygulayan (*primary sender*) COW 2 ülke koduyla ABD'nin verileri ayrıştırılmıştır. Ardından yardımlar (*carrots*) ve uygulanmış (*imposition*) yaptırımlar ve yaptırım tipleri (*sanction type*) yardımlar koduyla filtrelenmiş ve filtrelenmiş yardımların içinde de ekonomik olmayan başlıklar çıkartılmıştır. Belirtmek gerekir ki, ödüllendirici/teşvik edici yaptırımlar, hedef ülkeyi bir karar almaya zorlamak için yardımın yapılması veya hedef ülkeye uygulanan önceki ekonomik yaptırımların kaldırılması şeklinde olabilmektedir. Sonuç olarak yapılan yardımların kesilmesi neticesinde uygulanmış olan yaptırımlar dikkate alınmıştır.

Son olarak normatif yaptırımlar kavramsallaştırmasında ise evrensel insan haklarının ve demokrasinin savunucu olma motivasyonu dikkate alınmıştır. ABD hegemonyası dış politikada, hedef ülkelere rejim değişikliği ve demokrasinin desteklenmesi amacıyla onlarca ekonomik yaptırım uygulamıştır. Bu dış politika amacı ABD'nin hegemonik yetenekleri ile ilişkili şekilde düşünülmelidir. Belirtmek gerekir ki, yaptırımların niteliklerinin normatif olması

zorlayıcı/caydırıcı aracı zayıflatmamaktadır. Bu sınıflandırmaların hepsi yaptırım aracının doğası gereği zorlayıcı olduğu gerçeğini dışlamamaktadır.

D ve E kategorik değişkenlerinde, benzer sınırlamalar tercih edilmiştir. Ekonomik yaptırımların uygulandığı hedef ülke ve bu hedef ülkenin olduğu hedef bölge Correlates of War Project'in (COW) ülke ve bölge kodları kullanılarak sayısallaştırılmıştır. COW kodlarının dışında kalan uluslararası örgütler (1) koduyla hedef ülkede kodlanmış, Hedef bölgede de uluslararası örgütün üyelerinin ağırlığına göre bölgede uygun şekilde kodlanmıştır. Ülke kodlarında Filistin ve Hong Kong gibi hukuki statüsü ile ilgili sorun olan birimler için araştırmalarda genellikle COW koduna uygun şekilde kullanılan numaralandırma tercih edilmiştir.

F kategorik değişkeninde, Uluslararası ilişkilerde büyük devlet (*great powers*), orta ölçekli devlet (*middle power*) ve küçük devlet (*small power*) sınıflandırması dikkate alınarak oluşturulmuştur. Ülke tanımlamalarında referans değer tercih edilmiştir. Ülkelerin içsel kapasitelerini ortaya koymak için COW'un (Ulusal Maddi Kapasite-National Material Capabilities-NMC) 1816-2016 yılları arasındaki veri setinden faydalanılmıştır (Correlates of War Project, 2021). Devletlerin güç ölçümlerinde sıklıkla kullanılan, NMC veri setindeki CINC referans değeri kullanılmıştır. CINC değerinde farklı bileşenler hesaplamaya dahil edilerek dünya toplamına bölünmesi yoluyla bir değere ulaşılmaktadır. Bu bileşenler; askeri harcama, askeri personel sayısı, enerji tüketimi, demir ve çelik üretimi, kentsel nüfus ve toplam nüfustan oluşmaktadır. Öncelikle CINC değeri büyükten küçüğe sıralanmıştır. Sonrasında COW ülke kodlarında ülkeler sıralanmış, tek tek yıllara göre filtrelenmiştir.

1945-1990 arasındaki yıllar tek tek filtrelenmiş, ABD hariç tutularak ilk 1-10 arası devletler 1 koduyla büyük güçler şeklinde listelenmiştir. 10-30 arası devletler, 2 koduyla orta büyüklükteki güçler olarak listelenmiştir. İlk 30 sıranın dışında kalan devletler, 3 koduyla küçük devletler şeklinde kategorize edilmiştir. Ayrıca 4 koduyla uluslararası örgütler listelenmiştir.

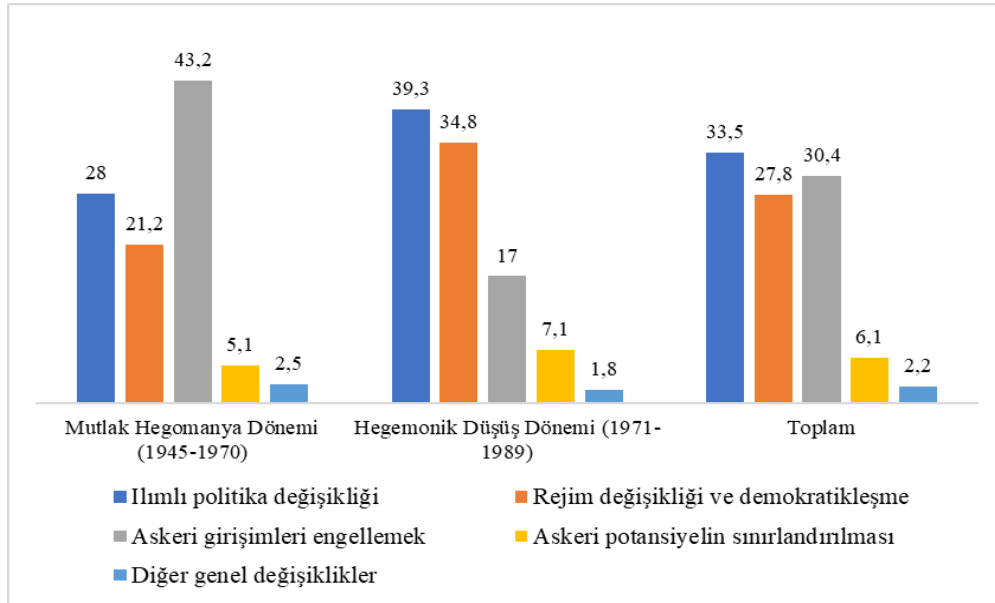
Çalışmada elde edilen verilerin analizinde kategorik değişkenli istatistiksel analizler ile parametrik testlerden yararlanılmıştır. Analizlerin elde edilmesinde SPSS paket istatistik programı tercih edilmiştir. Çalışmanın analizinde tanımlayıcı istatistik yöntemlerinden ki-kare testi (*chi-square test*) ve çapraz tablo analizi (*cross-tabulation analysis*) kullanılmıştır. Ki-kare testi iki kategorik değişken arasındaki ilişkinin incelenmesini sağlamaktadır. İki nitel değişken arasında bir ilişkinin varlığını tespit etmek için ki-kare bağımsızlık testine başvurulmuştur (Bakan ve Büyükbese, 2004). Ayrıca çapraz tablo analizi iki kategorik değişken

arasındaki dağılımı/kompozisyonu ortaya koymaktadır. Çapraz tablo analizi ile bir kategorinin diğer kategori üzerindeki etkisini ve dağılımları gösterilmesi amaçlanmıştır.

2. BULGULAR

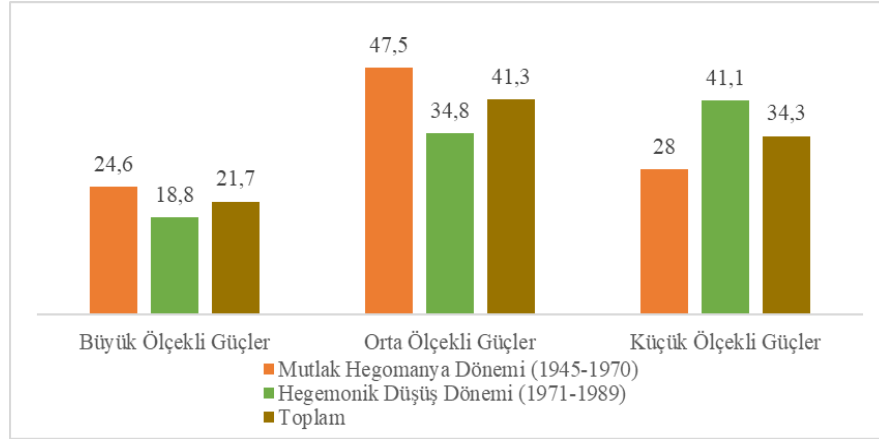
ABD'nin Soğuk Savaş Dönemi'nde uyguladığı ekonomik yaptırımlar hegemonya dönemlerine göre diğer kategorik değişkenler dikkate alınarak analiz edilmiştir. Değişken kategorilerinin sayıları, oranları, kategorik değişkenler arasındaki kompozisyon histogramlar aracılığıyla aktarılmıştır. Ki-kare bağımsızlık test sonuçları da tablo halinde verilmiştir.

Tablo.1: Soğuk Savaş Döneminde Uygulanan Ekonomik Yaptırımlarda Hegemonya Dönemlerine Göre Uygulanan Dış Politika Amaçları (%)

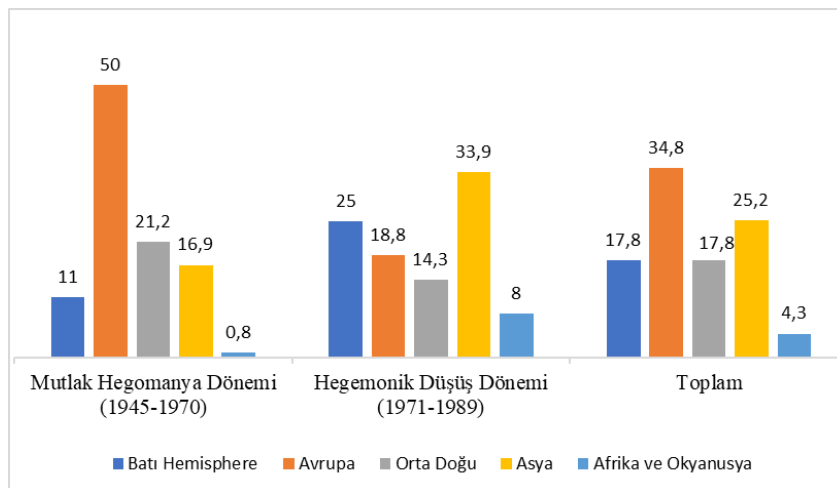
Tablo 1'de Soğuk Savaş boyunca hegemonya dönemlerine göre uygulanan ekonomik yaptırımların dış politika amaçlarına odaklanılmıştır. Mutlak hegemon dönemde, uygulanan yaptırımlarda dış politika amaçları arasında, ılımlı politika değişikliği ile rejim değişikliği ve demokratikleşme kategorisine bakıldığında uygulanan tüm yaptırımların yaklaşık olarak %49'u iken, hegemonik düşüş döneminde ise ılımlı politika değişikliği ile rejim değişikliği ve demokratikleşme kategorisi, uygulanan tüm yaptırımların yaklaşık olarak %74'ünü oluşturmaktadır. Bölgesel ve küresel güvenlik ile doğrudan ilgili olan ve askeri çabaların takip edildiği başlıklara da toplamda bakıldığında mutlak hegemon dönemde yaklaşık olarak %50'yi geçmekte iken, hegemonik düşüş döneminde ise yaklaşık olarak %26'ya gerilediği görülmektedir.

Tablo.2: Hegemonya Dönemlerine Göre Uygulanan Ekonomik Yaptırımların Hedef Ülke Ölçekleri (%)

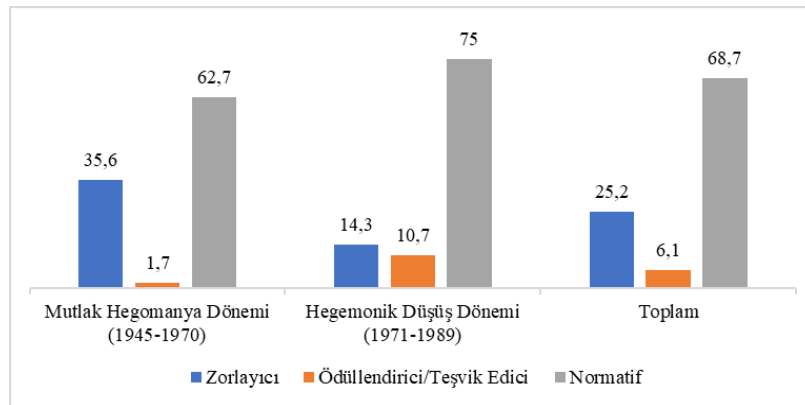
Tablo 2’de Soğuk Savaş’ta ABD’nin hegemonya dönemlerine göre uyguladığı ekonomik yaptırımların hedef ülke ölçeklerine göre dağılımı gösterilmektedir. Bu oranlara uluslararası örgütlere uygulanan yaptırımlar eklenmediği için toplamlar %100’e ulaşmamaktadır. Büyük/orta/küçük ölçekli güçlere uygulanan ekonomik yaptırımların diğer ekonomik yaptırımların toplamına oranı yaklaşık olarak sırasıyla; %22, %41 ve %34’tür. ABD dönem boyunca, yaptırım aracını orta ölçekli güçlere daha fazla uygulamıştır. Mutlak hegemonya döneminde büyük/orta/küçük ölçekli güçlere uygulanan ekonomik yaptırımların oranı yaklaşık olarak sırasıyla; %25, %48 ve %28’tür. Mutlak hegemonya dönemine göre hegemonik düşüş döneminde, büyük/orta ölçekli güçlere uygulanan yaptırım oranında belirgin bir düşüş görülmektedir. Tam aksine küçük ölçekli güçlere mutlak hegemonya dönemine göre hegemonik düşüş döneminde ekonomik yaptırımlarda ciddi bir artış yaşanmıştır.

Tablo.3: Hegemonya Dönemlerine Göre Uygulanan Ekonomik Yaptırımlardaki Hedef Bölgeler (%)

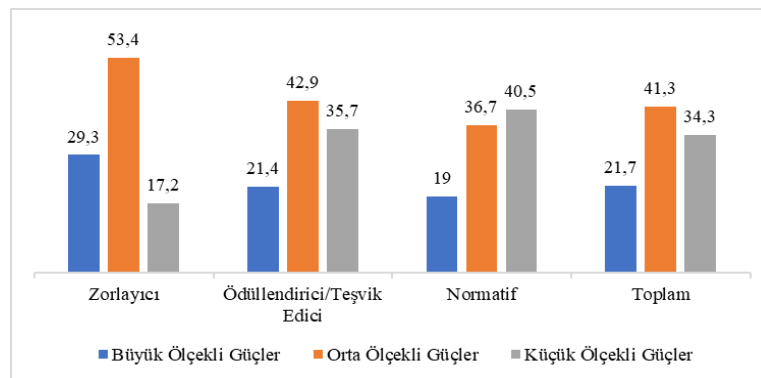
Tablo 3'te Soğuk Savaş boyunca ABD'nin hegemonya dönemlerinde uyguladığı ekonomik yaptırımların hedef bölgeye göre dağılımları görülmektedir. Mutlak hegemon dönemde uygulanan ekonomik yaptırımların yaklaşık olarak %50'si Avrupa bölgesine uygulanmıştır. Hegemonik düşüş döneminde uygulanan ekonomik yaptırımların yaklaşık olarak %34'ü Asya bölgesine uygulanmıştır.

Tablo.4: Hegemonya Dönemlerine Göre Uygulanan Ekonomik Yaptırımların Niteliği (%)

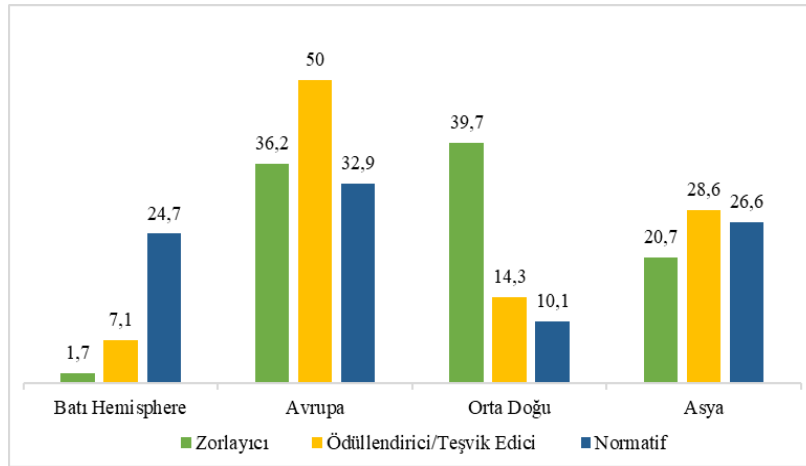
Tablo 4'te hegemonya dönemlerine göre ekonomik yaptırımların nitelikleri analiz edilmiştir. ABD'nin mutlak hegemon döneminde uyguladığı normatif yaptırım sayısının bu dönemde uygulanan toplam ekonomik yaptırım sayısına oranı yaklaşık olarak %68'dir. ABD'nin hegemonik döneminde uyguladığı normatif yaptırım sayısının bu dönemde uygulanan toplam ekonomik yaptırım sayısına oranı ise %75'tir. Ayrıca nükleer rejimin geliştirilmesi bağlamında uygulanan ekonomik yaptırımlar zorlayıcı yaptırımlar değil de normatif yaptırımlar kategorisinde değerlendirilir ise bu dönemde normatif yaptırımlar lehine daha çarpıcı bir rakam ortaya çıkmaktadır.

Tablo.5: Ekonomik Yaptırımların Niteliklerine Göre Hedef Ülke Ölçekleri (%)

Tablo 5'te uygulanan ekonomik yaptırımların niteliklerine göre hedef ülke ölçeklerinin dağılımları verilmiştir. Bu oranlara uluslararası örgütlere uygulanan ekonomik yaptırımlar eklenmediği için toplam oran %100'e ulaşmamaktadır. Orta ölçekli güçlere uygulanan ekonomik yaptırımların yaklaşık olarak %53'ü zorlayıcı yaptırımlardır. Aksine küçük ölçekli güçlere uygulanan ekonomik yaptırımların sadece %17'si zorlayıcı yaptırımlar olmuştur. Bu ölçekteki ülkelere ağırlıklı biçimde normatif yaptırımların uygulandığı görülmektedir. Tablo 2 ile birlikte değerlendirildiğinde, ABD dönem boyunca, yaptırım aracını orta ölçekli güçlere daha fazla uygulamıştır. Uyguladığı ekonomik yaptırımların niteliği de genellikle zorlayıcı nitelikte olmuştur. Ödüllendirici ve teşvik edici yaptırımların oranlarına bakıldığında da ABD orta ölçekli devletlere yönelik ekonomik yardımların kesilmesi yoluyla da ekonomik yaptırım tercihinin sıklıkla kullanılmaktadır.

Tablo.6: Ekonomik Yaptırımların Niteliğine Göre Hedef Bölgeler (%)

Tablo 6'da ekonomik yaptırımların niteliğine göre hedef bölgeler analiz edilmiştir. Bu oranlara Okyanusya ve Afrika hedef bölgesine uygulanan ekonomik yaptırımlar eklenmediği için toplam oran %100'e ulaşmamaktadır. Soğuk Savaş Dönemi'nde uygulanan zorlayıcı yaptırımların yaklaşık olarak %40'ı Orta Doğu ve yaklaşık olarak %36'sı Avrupa bölgesine uygulanmıştır. Soğuk Savaş Dönemi'nde uygulanan ödüllendirici ve teşvik edici yaptırımların %50'si de Avrupa bölgesine uygulanmıştır. Yine bu dönemde uygulanan normatif yaptırımların yaklaşık olarak %33'ü Avrupa ve yaklaşık olarak %27'si Asya ve yaklaşık olarak %25'i Latin Amerika bölgesine uygulanmıştır. Ayrıca tablodaki çarpıcı oranlardan bir diğeri ise Soğuk Savaş Dönemi'nde uygulanan zorlayıcı yaptırımların yaklaşık olarak sadece %2'si Latin Amerika bölgesine uygulanmıştır.

Bu bölümde, ABD'nin hegemonya dönemleri ile ekonomik yaptırımların dış politika amaçları, ekonomik yaptırımın niteliği, hedef bölge, hedef ülke ölçekleri arasındaki ilişkileri ve ekonomik yaptırımın niteliği ile hedef bölge, hedef ülke ölçekleri arasındaki ilişkileri bulmak için ABD'nin Soğuk Savaş Dönemi'nde (1945-1990) hedef ülkelere uyguladığı 230 ekonomik yaptırıma ki-kare bağımsızlık testi analizi uygulanmıştır.

Ki-Kare Analiz Sonuçları*

H	Değişkenler	N	sd	X^2	P
H ₁	Hegemonya dönemi ile dış politika amaçları	230	4	19.605	.001
H ₂	Hegemonya dönemi ile ekonomik yaptırımın niteliği	230	2	19.288	.000
H ₃	Hegemonya dönemi ile hedef bölge	230	4	37.369	.000
H ₄	Ekonomik yaptırımın niteliği ile hedef bölge	230	8	38.320	.000
H ₅	Hegemonya dönemi ile hedef ülke ölçekleri**	230		12,348	.005
H ₆	Ekonomik yaptırımın niteliğine ile hedef ülke ölçekleri	230	6	14.395	.026

* $p \leq 0.05$ ise (0.05 anlam düzeyine göre hipotezleri kabul etmek mümkündür.)

** Fisher Exact Testi ile ($p \leq 0.05$ anlam düzeyine göre kabul etmek mümkündür.)

Ki-kare analizi sonuçlarına göre;

H₁= Hegemonya dönemleri ile ekonomik yaptırımların dış politika amaçları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır,

H₂= Hegemonya dönemleri ile yaptırımların niteliği arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır,

H₃= Hegemonya dönemleri ile hedef bölgeler arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır,

H₄= Yaptırımların niteliği ile hedef bölge arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır,

H₅= Hegemonya dönemi ile hedef ülke ölçekleri arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır,

H₆= Yaptırımın niteliğine ile hedef ülke ölçekleri arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki vardır, araştırma hipotezlerinin tamamını kabul etmek mümkündür.

3. SONUÇLAR VE TARTIŞMA

Çalışmada hegemonya ile yaptırım arasında sezgisel olarak var olduğu düşünülen bir ilişkinin istatistiksel olarak da mümkün olabileceği ihtimalinden yola çıkılmıştır. Bu bağlamda, Soğuk Savaş Dönemi'nde ABD'nin hegemonik değişimleri ile uyguladığı ekonomik yaptırımlar arasında bir ilişkinin olduğu varsayımından hareket edilmiştir. Hegemonya ile yaptırımlar arasındaki analizler sonucunda; hegemonya dönemleri ile ekonomik yaptırımların dış politika amaçları, ekonomik yaptırımların niteliği, hedef bölge/ülke ölçekleri arasında ve yaptırımların niteliği ile hedef bölge, hedef ülke ölçekleri arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki ortaya çıkmıştır.

Tartışma kısmına geçmeden önce ABD'nin ekonomik yaptırımları uygulama amaçlarına bakıldığında, literatürde belirlenen genel yaptırım amaçları doğrultusunda hareket ettiği görülmektedir.⁹ Öncelikle, hedef ülkeyi bir karar değişikliğine veya uyuma zorlamak için olumlu/olumsuz ekonomik yaptırımlar kullanılmaktadır (Baldwin, 1971, 1985, 2000a). İkinci amaç, hedef ülkenin eylemi daha ortaya çıkmadan caydırmak için kullanılmaktadır (Alexander, 2009:10; Blanchard ve Ripsman, 2008:398; Jiang, 2019; United States, 1992:2). Üçüncüsü amaç ise ABD'nin çıkarlarına ters düşen bir eylem gerçekleştiğinde hedef ülkeyi cezalandırmak için de kullanılmaktadır (Brooks, 2002: 6). ABD'nin uygulayıcı devlet olarak hedef ülke dışında da iç politikaya ve uluslararası politikaya mesaj verme niyetiyle ikincil, üçüncül amaçları da bulunmaktadır (Barber, 1979: 370–373). Soğuk Savaş Dönemi'nde, bloklar arasındaki ideolojik ve stratejik mücadele içinde ikincil ve üçüncül amaçlar sıklıkla tercih edilmiştir (Alexander, 2009: 12; Dobson, 2002; Jones ve Portela, 2014).

ABD, 2. Dünya Savaşı'ndan ekonomisi görece zarar görmeden kurtulurken dünyanın geri kalanı ise büyük bir yıkımla çıkmıştır. Bu süreç; ABD'nin kapasitesini diğer ülkelere göre daha özgüvenli, hızlı, etkin ve zorlayıcı kullanmasını sağlamıştır. ABD'nin ekonomik büyüklüğü ve tedarikçi kapasiteye sahip olduğu teknolojik güç, Avrupa'nın yeniden inşasında önemli bir kaynak görevi görmüştür. Ancak, sonuçlar üzerinde etki/kontrol ile kaynaklara sahip olma arasındaki ilişki her zaman pozitif sonuç vermeyebilir. ABD, hedef ülkede karar değişikliğini ve iş birliğini sağlamak adına kaynaklar sonuçlar üzerinde kontrolü garanti etmediği için ikna ve zorlama yolunu kullanmıştır (Shambaugh

---

⁹ Bu noktada belirtmek gerekir ki, yaptırım literatürünün neredeyse tamamı, uygulayan devlet, hedef ülkeye etkileri, sonuçları bağlamında zaten ABD'nin uyguladığı ekonomik yaptırımlara ve amaçlarına odaklanmaktadır.

IV, 1996). Doğal biçimde ekonomik yaptırımlar, asimetrik biçimde süper güç olan ABD için küresel ölçekte, savaştan yeni çıkmış bir dünyanın kontrol edilmesi için sıklıkla kullanılan hegemonik bir dış politika aracı ve zorlayıcı araç biçimini almıştır.

ABD'nin uyguladığı ekonomik yaptırımları sistemik seviyede hegemonya bağlamında çalışmada belirlenen herhangi bir kategoriye göre veya kategorilerin tamamı açısından inceleyen bir çalışma tespit edilememiştir. Bu bağlamda çalışmanın bulguları kategorik şekilde belirlenen başlıkların genel açıklamaları ile ilişkili incelenecektir. Öncelikle ABD'nin uyguladığı ekonomik yaptırımların küresel gündem ile hegemonik bir motivasyonla neredeyse tüm bölgeleri kapsayacak şekilde uygulandığı ve nitelik değişimi gösterdiği ABD'nin dış politika tercihleri doğrultusunda tartışılacaktır. ABD'nin uyguladığı ekonomik yaptırımların bölge ve ülke ölçeklerine göre dağılımı ele alınacaktır. Sonrasında yaptırımların nitelikleri ile hedef bölge ve ülke ölçeklerine göre dağılımı ABD'nin genel dış politika eğilimleri doğrultusunda tartışılacaktır.

ABD'nin Ekonomik Yaptırımlarındaki Hegemonik Kapsam ve Nitelik Değişimi

Soğuk Savaş Dönemi'nde yaptırımların uygulanma kararını hegemonik motivasyon ve ideolojik kaygılar beslerken farklı dış politika amaçları ile birçok ülkeye ekonomik yaptırım uygulanmıştır. Küresel kapsamda ve bütün ölçeklerde hedef bölgeye/hedef ülkelere yaptırım tercih edilmiştir. ABD'nin küresel dış politikasına uyumlu şekilde ekonomik yaptırımlar uygulanmıştır. Bu noktada, taraflardan ve yaptırımların tek başına uygulanma nedenlerinden daha çok ABD'nin yaptırım uygulama yeteneği dikkate alınmalıdır. Bu yeteneği de ABD'ye özgü hegemonik yetenekler noktasında değerlendirmek gerekir. Ekonomik yaptırımların başarısızlığına rağmen sayısı ve sıklığı artmaya devam etmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular da bu görüşü destekler niteliktedir.

Tablo 1'de Soğuk Savaş Dönemi'nde uygulanan ekonomik yaptırımların dış politika hedeflerine göre dağılımı gösterilmiştir. ABD dış politikasındaki değişimleri tehdit algısı ile ilişkili şekilde güvenlik bağlamında değerlendirmek mümkündür. Soğuk Savaş'ın oluşturduğu ilk güvenlik mimarisi içinde hedef ülkelere, askeri girişimleri engellemek ve askeri potansiyellerin sınırlandırması gibi dış politika amaçlarıyla, Soğuk Savaş'ın ruhuna uygun ekonomik yaptırımlar uygulamıştır. Bu politika tercihlerinde; çevreleme politikası, silahlanma yarışı gibi dönemin dinamiklerini belirleyen uygulamaların yanında, Sovyetler Birliği'nin de nükleer kapasiteye ulaştığının anlaşılması önemli bir kırılma yaratmıştır. Bu sürece kadar, dış politikada askeri çabaları engellenmeye

çalışılan devletler tehdit algısının boyutlarını/sınırlarını ortaya koymaktadır. Sovyetler Birliği, Çin ve onun etrafında kümelenen devletler ekonomik yaptırımların ana hedefleri olmuşlardır (Hufbauer vd., 2007: 75–87).

Bu noktada ikinci güvenlik mimarisi, Soğuk Savaş'ın da dönüm noktalarından olan küresel ölçekte nükleere olan ilgi olmuştur. Silahlanma yarışının, temelde nükleer yarış şeklinde de anlaşılması gerekir. Nükleer teknolojinin yıkım kapasitesi ve sorunu güvenlik tehdidinin ölçeğini değiştirmiştir. Muhtemel bir nükleer savaşta bütün devletlerin etkilenme ihtimali, herhangi bir sorunu küresel ölçekte bir tehdit boyutuna getirmektedir. Artık rekabet halindeki devletler için askeri seçenekleri tercih de zorlaşmıştır. Bu bağlamda nükleer teknolojinin geliştirilmesi, silahların edinimi ve nükleer teknoloji ile ilgili uluslararası anlaşmaların yapılması da uluslararası normatif yapıya hizmet etmiştir.

Aynı zamanda, küresel ve bölgesel gelişmeler ekonomik yaptırımların niteliklerinin de normatif içeriklere kaymasına katkı sağlamıştır. Hegemonik düşüş dönemindeki yaptırım vakalarının da içeriklerinin normatif yönde yoğunlaştığı görülmektedir. Tablo 2 ve Tablo 3 ile bağlantılı şekilde yorumlandığında elde edilen bulgular da bu görüşü destekler niteliktedir. Tablo 2'de nükleer kapasiteye sahip veya sahip olma potansiyeli olan büyük ve orta ölçekli devletlere yönelik yaptırım vakalarında düşüş olmuştur. Küçük ölçekli devletlere yönelik yaptırımlarda oransal olarak iki katından fazla bir artış yaşanmıştır. Tablo 3'teki bulgular ile yorumlandığında ise normatif yaptırımların çarpıcı artış ile küçük devletlere uygulanan yaptırımların sayılarındaki artış doğrusal biçimde ilişkilendirilebilir.¹⁰

Ekonomik Yaptırımların Hedef Bölge ve Hedef Ülke Ölçeklerine Göre Dağılımı

Bu kısımda ekonomik yaptırımların hedef ülke ölçeklerine göre gösterdiği dağılım ele alınmaktadır. Ancak ülkelerin ölçeklendirilmesine yönelik ciddi tartışmalar vardır (Chapnick, 1999; Grunberg, 1990: 446). Genellikle kategoriler;

¹⁰ Kullanılan veri setinin tamamı ABD örneği ayrıştırılmadan analiz edildiğinde, demokratik rejimlerden demokratik olmayan rejimlere yönelik belirgin bir yoğunluk ve yön ortaya çıkmaktadır. Çünkü ekonomik yaptırımlar demokrasilerin, otoriter rejimlerde politika değişiklikleri sağlamak için kullandığı “en yaygın dış politika aracı” haline gelmiştir (Escribà-Folch ve Wright, 2010:336). Ayrıca ABD ile yaptırım uygulayan diğer ülkeler karşılaştırıldığında ABD dış politika amacında rejim değişikliği ve demokratikleşme talebiyle ekonomik yaptırım uygulayan neredeyse tek uygulayıcı ülke açısından ayrılmaktadır.

ekonomik büyüklük, siyasal etki, jeo-stratejik önem, mevcut konumları, benlik algısı ve nüfus gibi birçok başlığı ele almaktadır (Swielande, 2019). Bu nedenle analizde kullanımına uygun ölçek kategorileri CINC değerine göre belirlenmiştir.

Hegemon ile ilişkilerde ülke ölçeklerine göre devletlerin politika tercihleri de değişmektedir. Ülkelerin genel politika tercihleri ve yaptırım ilişkisinin anlaşılması noktasında ülke ölçeklerine kısaca bakıldığında büyük güçler, nüfus, askeri kapasite, ekonomik büyüklük gibi başlıklarda diğer devletlere göre asimetrik farklar yaratacak kaynaklara sahiptir. Bu göstergelerden biri veya birkaçı zayıf olsa bile, potansiyeli ile birlikte tehdit olmaya devam etmektedir. Örneğin, hegemon büyük nüfuslu devletlerden tehdit algılar ve bu devletler servetlerini askeri kuvvete henüz çevirmemiş olsalar bile hızla büyüyen ekonomiler oldukları için dönüşümü gerçekleştirebilmektedir (Mearsheimer, 2001: 45–46). Soğuk Savaş Dönemi'nde ABD-Çin ilişkileri bu düzlemde değerlendirilebilir. Tablo 2 ile bağlantılı şekilde yorumlandığında elde edilen bulgular da bu görüşü destekler niteliktedir. ABD'nin bu dönemdeki dış politika hedeflerine uyumlu şekilde mutlak hegemon döneminde küçük ölçekli devletlere uygulanan ekonomik yaptırım oranına yakın oranda büyük ölçekli devletlere yaptırım uygulanmıştır.

Orta büyüklükteki devletlerin ise belli ölçüde ekonomik büyüklüğe, askeri kapasiteye ve dış politikasında belli bir özerkliğe sahip olması beklenir. Sadece maddi değil maddi olmayan kapasitelerinin de dikkate alınması gerektiği belirtilir (Swielande, 2019: 20–21). Bu sınıflandırma, büyük güçler ile küçük güçler ölçeklerine yerleştiremeyen devletler için kullanılmaktadır. Bu ölçekteki devletler, temelde bir dış politika çizgisini takip etmesine rağmen, görece özerk kararlar alabilecek iradeyi gösterebilir. Bu bakımdan orta büyüklükteki devletlerin olağan dışı bir durumda davranışlarını tahmin etmek pek mümkün değildir. Hegemonun kaynaklarından ne oranda istifade edildiği ilişkinin seyrini belirler. Hegemon ekonomik yaptırımları, orta büyüklükteki devletleri uyuma zorlama veya caydırma niyetiyle uygulayabilmektedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, hegemon ile bu ölçekteki devletler arasında askeri seçeneklerin kullanılma ihtimali zayıftır (Krasner, 1976: 322). Bu bakımdan, yaptırım seçeneği bu ölçekteki devletlere de sıklıkla tercih edilebilmektedir. Çalışmada elde edilen bulgular da bu görüşü destekler niteliktedir.

Tablo 2'de Soğuk Savaş Dönemi'nde ABD'nin uyguladığı ekonomik yaptırımların hedef ülke ölçeklerine göre dağılımı gösterilmiştir. Orta ölçekli güçlerin yukarıda da bahsedildiği gibi görece özerk dış politika takip etmesi ve sistemik etkilerinin daha fazla olması ihtimali düşünüldüğünde ABD, bu

ölçekteki devletlere daha fazla ekonomik yaptırım uygulamış olabilir. ABD'nin eylemlerine uyum noktasındaki muhtemel dirençler, ekonomik yaptırım uygulama oranını ve yüksekliğini açıklamaktadır. Ayrıca orta ölçekli güçlerin hegemonun kaynaklarından hangi oranda faydalandığı ile doğru orantılı biçimde de yaptırım vakaları gerçekleşmiş olabilir.

Küçük ölçekli devletler ise hegemonun politika tercihlerine uyum sağlama noktasında daha isteklidir. Taraflar, politika tercihinin ve muhtemel eylemin maliyetlerini hegemonun üstlendiği genel bir ilişki geliştirmektedirler. Yaptırımlar bağlamında küçük ölçekli devletleri hegemonun yaptırım tercihlerine katılımlarını sağlamak daha kolay olmaktadır (Mansfield, 1995: 577). Küçük devletler hegemonun sağladığı yararı ekonomik ve politik şekilde kullanabilmektedir (Butt, 2013; Norrlof, 2010: 27). Ancak bazen hegemonun talepleri ve küçük devlet ilişkisi beklendiği gibi yürümektedir. Küçük devletler için ekonomik büyüme genellikle ekonomik açıklıkla ilişkilendirilmiştir. Ekonomik açıklık ise az gelişmiş devletleri rejim olarak daha savunmasız bırakma ihtimali olan bir gelişmedir. Bunun gerçekleşmesi durumunda küçük devletlerin hegemonu direnç göstermesi beklenebilir. Buna karşılık hegemonun askeri seçenekleri kullanma ihtimali küçük devletler için diğer ölçeklere göre daha fazladır.

Hegemon için daha önemli husus ise küçük devletlerin uyumunu sağlama noktasında karşımıza çıkar. Çünkü, hegemonyanın kabulüne ilişkin göstergelerden biri küçük devletlerin hegemon ile gösterdiği uyumdur (Schenoni, 2019: 10). Çalışmada elde edilen bulgular bu görüşü dönemlere göre oransal kırılmalar olmasına rağmen yeterince desteklememektedir. Uluslararası sistemdeki aktör sayısı ve küçük devletlerin uyumunun görece kolay olması nedeniyle daha fazla yaptırım vakası olması beklenebilirdi. Ancak yaptırımlardaki genel eğilim orta ölçekli devletlere yönelik olmuştur. Bu noktada küçük devletlerin hegemonun isteklerine uyum gösterme noktasında ortaya koyduğu irade yaptırımı gereksiz kılmış da olabilir.

Tablo 3'te Soğuk Savaş boyunca ABD'nin hegemonya dönemlerinde uyguladığı ekonomik yaptırımların hedef bölgeye göre dağılımları gösterilmiştir. Savaş sonrası koşullar ve stratejik ittifaklar da düşünüldüğünde ABD'nin Avrupa'ya ilgisi ve yaptırım tercihleri, ABD'nin Sovyet yayılcılığına karşı Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikasının etkileri şeklinde görülebilir. Çevreleme politikasının başarısız olma ihtimali stratejik kayıplara neden olabileceği için bölge özel ilgi görmüştür. ABD güvenlik açığını bu hedef bölgelerde ve devletlerde dönem boyunca sabit tutmuştur. Çalışmada elde edilen bulgular da bu görüşü destekler niteliktedir.

Hegemonik düşüş döneminde ekonomik yaptırım uygulanan hedef bölgeler arasında Asya ön plana çıkmaktadır. ABD, Soğuk Savaş Dönemi boyunca bu bölge ile ciddi rekabet ve mücadele içinde olmuştur. Bu bölge ile rakip/müttefiklik ilişkisi yoğun şekilde devam etmiştir. Mutlak hegemon döneminde Kore Savaşı'nın başlaması bu bölgeye ilgiyi artırmış, çatışma vasıtasıyla Çin, Hindistan, Kore adası, Japonya gibi ülkelerin potansiyeli fark edilmiştir. Hegemonik düşüş döneminde ise bu bölgedeki ülkelerin nükleer kapasitesi odak konusu olmuştur. Sovyetler Birliği, Kuzey Kore, Çin, Hindistan ve Pakistan nükleer silahlara sahip; ayrıca Güney Kore, Tayvan ve Japonya'da nükleer silah geliştirme kapasitesine sahip ülkeler olarak öne çıkmaktadır. Bölge, birçok şart gereği ABD'nin hegemonik mücadelesinin sahası olmuştur. Bahsi geçen devletlerin hepsi de çeşitli dönemlerde yaptırımlara hedef olmuştur.

Mutlak hegemon döneminde %11 olan Batı Hemisphere (Latin Amerika) bölgesine yönelik ekonomik yaptırımların sayısı hegemonik düşüş döneminde ciddi şekilde artış göstermiştir. Latin Amerika hedef bölgesine ekonomik yaptırımlarda belirgin bir artış olduğu görülmektedir. Latin Amerika'ya yönelik ekonomik yaptırımlar, hegemonik düşüş döneminde uygulanan yaptırımların %25'ini oluşturmaktadır. ABD, ülke örneklerinde de görülmektedir ki, Latin Amerika'da rejime müdahale ile askeri güvenlik konularını birleştirmiş, normatif yaptırımlarla kategorik şekilde rejimleri hedef almıştır.¹¹ Tablo 5'te elde edilen bulgular da bu görüşü destekler niteliktedir.

ABD'nin hegemonik söyleminin ideolojik boyut kazanmasıyla, komünizm karşıtlığı, demokrasinin teşviki gibi fikirler Latin Amerika'da gündem olmuştur. Bölgede ortaya çıkan devrimci hareketler bölge ve ABD yönetimi için endişe kaynağı haline gelmiştir (Gaddis, 2005: 174). Latin Amerika'da istikrarın sağlanması, bölge kaynaklarına erişim, yabancı güçlerin varlığını engellemek gibi başlıklar öncelikli amaçlar şeklinde belirlemiştir (Wiarda, 2011: 145).

Genel anlamda hegemonlar kendi etki alanlarındaki diğer ülkelerin siyasi rejimlerini doğal olarak etkilemektedir. ABD'de bu doğrultuda hareket etmiştir. Soğuk Savaş mücadelesi, Latin Amerika devletlerinin dış politikada özerk hareket etme ihtimalini kısıtlamıştır. ABD hegemonyası karşısında, görece özerk hareket etme çabasında olan ve kısmen başarılı olan devletler, Mutlak hegemon döneminde Kosta Rika, Şili, Küba'dır. 1970'lere gelindiğinde, Brezilya ve

---

¹¹ Örneğin, 1978 yılında Brezilya ve Arjantin'e nükleer malzemelerin teminine ilişkin ekonomik yaptırım uygulanmıştır.

Arjantin özerk dış politika takip etme gayretinde olmuştur (Tulchin, 2016). Süreç itibariyle yaptırımların ülke örneklerine bakıldığında her iki hegemonik dönemde de bu özerklik çabasında olan ülkeler ekonomik yaptırımların hedefi olmuştur.

Bu noktada, ilginç olması nedeniyle Afrika ve Okyanusya hedef bölgelerinden bahsedilebilir. ABD Afrika ve Okyanusya'ya ilişkin Soğuk Savaş'ın hassas noktalarına dokunmadığı müddetçe bu bölgelere ilgisi olmamış ve bu bölgeleri dikkate almamıştır. ABD, Afrika'da Soğuk Savaş ile ilgili Angola, Mozambik, Güney Afrika, gibi ülkelerin ideolojik çatışmalarına odaklanmıştır. Avrupa sömürgeleri olması nedeniyle bölgenin önem derecesi düşüktür. ABD'nin bölgeye yönelik, ulusal çıkarlarının diğer bölgelere göre küresel nedenle ilişkili olarak daha düşük yoğunlukta olması yaptırımların niceliğini ve niteliğini de belirlemiştir. Bu bölgedeki ülkelerin yavaş yavaş bağımsızlıklarını kazanmasının ardından, ideolojik nedenlerle uygulanmış sayısı az olan ekonomik yaptırım vakaları vardır. Bölgeye yönelik asıl ilgi, Soğuk Savaş sonrası yaptırım vakalarındaki artışta görülmektedir. Tablo 3'te elde edilen bulgular da bu görüşü desteklemektedir.

Ekonomik Yaptırımlardaki Nitelik Değişimi ve Ekonomik Yaptırımların Hedef Ölçeklere Göre Dağılımı

Yaptırım aracı bağlamında, ABD'nin mutlak hegemon döneminde, evrensel ilkeler temelinde rejim değişikliği ve demokratikleşme talepleri amacıyla uygulanan ekonomik yaptırımlar incelendiğinde Sri Lanka, Şili, Hindistan, İran, Laos, Kuzey Kore, Dominik Cumhuriyeti, Küba, Brezilya, Endonezya, Güney Vietnam, Rodezya gibi hedef ülkelere yaptırım uygulamıştır. Bu ülkelerde ya iktidar değişikliği olmuştur ya da hükümetin ABD'yi ilgilendiren kamulaştırma politikasında değişiklik talebi veya rejimi istikrarsızlaştırma amacı öne çıkmıştır. Burada, ideolojik olarak komünizmin yayılması korkusu tüm vakalar için belirleyici olmuştur.

ABD'nin mutlak hegemon döneminde uyguladığı zorlayıcı yaptırım sayısı 42, düşüş döneminde uyguladığı zorlayıcı yaptırım sayısı 16'dır. Ayrıca mutlak hegemon döneminde hiç uygulanmayan, ancak hegemonik düşüş döneminde tercih edilen 10 tane nükleer kapasitenin geliştirilmesi ile ilgili yaptırım vakası vardır. ABD'nin nükleer silahların/materyallerin edinimi noktasında yaptırım tercihleri bilhassa bu dönemde olmuştur. Çalışmada, nükleer kapasitenin geliştirilmesine yönelik uygulanan ekonomik yaptırımlar, askeri kapasiteyi ilgilendirmesi nedeniyle zorlayıcı yaptırımlara eklenmiştir. Eğer bu yaptırımlar nükleer rejimin geliştirilmesine katkı sağlaması noktasında normatif yaptırımlar kategorisinde değerlendirilir ise hegemonik dönemler arasındaki zorlayıcı

yaptırım vakalarında sayısal fark çok daha fazla olacaktır. Ayrıca ödüllendirici/teşvik edici yaptırımların sayısında da 6 kat artış yaşanmıştır.

Bu ciddi sayısal değişimin nedenini sadece hegemonik düşünüş ile açıklamamak gerekir. ABD, insan hakları fikrinin ortak bir temel oluşturduğunun farkındalığı ile hareket etmiştir. Artık komünizm karşıtlığının yerelde destek toplamak için yeterince güçlü olmaması nedeniyle insan hakları söylemine tercihli/zorunlu bir geçiş olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada, insan hakları söyleminin bir ayağı da yerelde durmaktadır (Forsythe, 1980: 41–42). Bununla birlikte ABD'nin insan hakları politikası, herhangi bir bölgeye veya devlete yönelik olmayan küresel bir politika biçiminde hegemonik özellik göstermiştir (Derian, 1979: 4). Bu özelliğin ABD'nin ulusal güvenliğine ilişkin bölgesel/küresel çıkarları ile de doğrudan çelişki yaratmamaktadır. Çünkü insan hakları tanımının ortaya çıkmasında uluslararası hukuk olduğu kadar Amerikan değerleri, idealleri de doğrudan katkı sağlamıştır.

ABD, hegemonik düşünüş döneminde demokrasi ve insan hakları söylemini sıklaştırmış, politika tercihlerini bu söylem noktasında güçlendirmeye başlamıştır. Bu bağlamda, ekonomik yaptırımlardaki nitelik değişiminin nedenlerinden ilki, yaptırım vakalarında küresel ölçekte normatif vurgunun gelişmesidir. Ülkelerin karşılıklı bağımlılıklarının artmasıyla, bir sorunun tarafları ilgilendirme kapasitesi de artmıştır. Ekonomik yaptırımlardaki nitelik değişiminin nedenlerinden diğeri ise sorunların küresel olması ve vaka içeriklerinin de küresel sorunları daha fazla içeriyor olmasıdır. Örneğin bu dönemdeki yaptırım vakalarında; insan haklarının geliştirilmesi ve demokratikleşme talepleri, nükleer silahların edinilmesinin engellenmesi, uluslararası terörizmin desteklenmesine engel olmak, uluslararası uyuşturucu ticaretinin engellenmesi gibi normatif içerikli gerekçeler ortaya çıkmıştır. Tablo 4'te elde edilen bulgular bu görüşü destekler niteliktedir.

Hegemonik etkinin demokratik güçlerin lehine kullanılması, 1977'den sonra norm haline gelmiştir (Schenoni ve Mainwaring, 2018:5). Bu referans tarih, üçüncü demokratikleşme dalgası şeklinde değerlendirilmektedir.¹² Bu tarihten sonra ABD kategorik biçimde demokrasinin desteklenmesinde yönelik

---

¹² Huntington'ın geliştirmiş olduğu yaklaşım, demokratikleşme çabasında olan devletlerin desteklenmesini, demokratik dönüşümün sağlanması için yapılan yardımlarla büyük güçler arasındaki güç değişimlerini ele alınmıştır. Huntington, Latin Amerika ve Asya'da yayılan demokratikleşme dalgalarını 3. Dalga olarak tanımlamaktadır. (Huntington, 1991: 31, 85).

hedef ülkelere aktif müdahalelerde bulunmuştur.¹³ ABD daha önce müdahalede pek istekli olmadığı devletlere karşı artık demokratik talepler gerekçesi ile ekonomik yaptırım uygulayarak daha agresif bir tutum benimsemiştir. Bu durum, ABD'nin insan hakları normunun zaten uluslararası hukukta var olduğunu “keşfetmesi” ve artık diğer devletleri Amerikan gündemine dahil etmek yerine uluslararası hukuk bağlamına yerleştirmeye başlaması şeklinde düşünülebilir (Forsythe, 1980; Hafner-Burton ve McNamara, 2019). İnsan hakları ile ilgili ekonomik yaptırımların genel anlamda uygulanma nedenlerinden ilki, bir ülkedeki demokratik değişimi teşvik etmek; ikincisi, demokrasiyi korumak ve otokratik bir rejimi istikrarsızlaştırmak; üçüncüsü ise bir devletin vatandaşlarını siyasi baskıdan korumak ve insan haklarını uygulamak biçiminde sıralanabilmektedir (Gutmann vd., 2018: 9).

Demokrasinin teşviki 1980'lerde de organize ve uyumlu biçimde dış politika stratejisi şeklinde devam etmiştir. ABD Soğuk Savaş Dönemi'nde istikrarı sağlamak için otoriter rejimlerden faydalanmıştır. Ancak bu değişimle birlikte, daha geniş kitlelerin temsil edildiği temsili demokrasileri destekleme yoluna gidilmiştir (Markakis, 2016: 41). Reagan, Carter'ın işlerlik kazandırdığı insan hakları ve demokrasi söylemini görev süresinin sonuna kadar çeşitlendirerek kullanmıştır (Huber, 2015: 51). Reagan, Sovyetler Birliği ile yürüttüğü ideolojik mücadelede demokrasiyi, “ABD dış politikasının örgütlenme biçimi” olarak kullanmaya çalışmıştır (Markakis, 2016: 53–57).

Tablo 6'da ekonomik yaptırımların niteliğine göre hedef bölgeler analiz edilmiştir. Ekonomik yaptırımların niteliklerine göre dağılımları tehdit algısının taraflarını/boyutlarını göstermiştir. Askeri konuların öne çıktığı zorlayıcı yaptırımların daha fazla olduğu hedef bölgelerin Avrupa ve Ortadoğu olduğu görülmektedir. Bu bölgeler, Truman Doktrini ile çevreleme politikasını, Eisenhower Doktrini ile de Orta Doğu ülkelerine yapılan yardımlarla sağlanan coğrafi genişlemeyi de açıklamaktadır. ABD, kıta dışındaki askeri girişimlere daha fazla zorlayıcı yaptırım tercihinde bulunmuştur. Soğuk Savaş Dönemi'nde ABD hegemonyası, mevcuttaki blok rekabetinin dışında, rakip blok üyelerinin sayısının ve bölgesel kapsamının genişlemesini engellemeye çalışmıştır. Çevreleme stratejisine uygun şekilde tehdidin bu iki bölgeye sıçramasını engellemek istediği sonucunu çıkarmak mümkündür. Bu ihtimal Avrupa

¹³ Dominik Cumhuriyeti (1978), Ekvador (1979), El Salvador (1984), Guatemala (1986), Bolivya (1979, 1982) ve Şili'de (1990), Honduras (1982), Panama (1990), Peru (1980) ve Uruguay (1985) örneklerinde ABD belirleyici bir rol oynamıştır (Schenoni ve Mainwaring, 2018: 274).

ülkelerine yönelik ödüllendirici/teşvik edici yaptırımların da %50'ye varan çarpıcı oranını açıklamaktadır. Ayrıca Soğuk Savaş boyunca, Orta Doğu ülkelerine yönelik normatif yaptırım sayısı yaklaşık olarak %10 ile diğer bölgelere göre en düşük seviyededir. Bu noktada, ABD'nin enerji bağımlılığı nedeniyle bölgedeki otoriter rejimlere normatif yaptırım uygulamayı tercih etmediği varsayımını da çıkarmak mümkündür.

Bununla birlikte tablo, ABD'nin Latin Amerika'daki yaptırım rejiminin diğer bölgelere göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Latin Amerika'ya uygulanan ekonomik yaptırımlar genellikle insan hakları, demokrasi ve rejim değişikliği talepleri ile ilgili olmuştur. Latin Amerika'da askeri gerekçeler ile yapılacak bir yaptırımlar serisinin, sıcak çatışma ihtimalini artırması muhtemeldi. ABD, Amerika kıtasında bir sıcak çatışma ihtimaline tarihsel olarak uzak durmuştur. Bu bakımdan genellikle Sovyetler Birliği'ne ideolojik yakınlık gösteren ülkelere yönelik rejim değişikliği talepleri olmuştur. Aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin ekonomik ve ideolojik desteğinin de zayıf olduğu bir bölge olması nedeniyle Latin Amerika ülkelerine uygulanan ekonomik yaptırımların niteliğindeki değişiklik daha belirgin farklar yaratmıştır. ABD'nin arka bahçesinde sosyalist rejimi benimsemiş küçük bir sürü devletin olmasına müsaade etmeyeceği gerçeğini hatırlatmak gerekir (Combs, 2018).

Örneğin, Carter başkanlığında (1977-1981) hedef rejime yönelik uygulanan 28 ekonomik yaptırımın 19 tanesi Latin Amerika'ya uygulanmıştır. Bu yaptırımlar normatif yaptırımlar biçiminde rejim değişikliği ve demokratikleşme talepleri gerekçesiyle uygulanmıştır. Ayrıca Carter döneminde, yapılan ekonomik teşvikin kesilmesi yoluyla uygulanan yaptırımların sayısı da 9'dur. Yardımın kesilmesi vakaları tamamen ideolojik cephe olan Sovyetler Birliği, Vietnam ve Polonya'ya yönelik olmuştur. Bu örneklerin her birinde yardım bir teşvik işlevi görmüş olsa da farklı koşullar altında ABD ekonomik yardımı hem bir sopa hem de bir havuç tercihiyle kullanılmıştır. Bu vakalar, Carter yönetiminin baskıcı hükümetlere yaptığı yardımları azaltmasına örneklerdir (Schoultz, 1981: 150). Yaptırım uygulamaları, Carter dönemi öncesinde değişen ve Carter ile bir söylem halini alan dış politikada insan hakları söyleminin etkisini göstermektedir. Aynı zamanda bu değişimin dinamiklerinden biri Kongre'nin dış politika yapımında ve yaptırım rejiminin uygulanmasında etkin olmaya başlamasıdır (Carneiro, 2014: 207). Temelde Sovyetler Birliği ile mücadelede ve diğer ülkeler ile ilişkilerde hem dış yardımların hem de insan hakları politikaları yoluyla zorlayıcı araçların kullanılması bir nitelik değişikliğini işaret etmektedir.

Son tahlilde ABD'nin Soğuk Savaş Dönemi'nde dış politikadaki sorunlara çözüm bulma yaklaşımı, genellikle ekonomik araçlar ile olmuştur. Bu bağlamda, ABD dış politika çizgisine/stratejisine uygun olmayan eylemlerde bulunan hedef ülkeleri bir karara/uyuma zorlamak/ikna etmek için ekonomik yaptırım uygulamayı sıklıkla tercih etmiştir. Bu bakımdan yaptırım ABD için kullanışlı bir araçtır. Ancak ABD için bile ekonomik yaptırımlar genel anlamda başarısız bir araç olarak değerlendirilmektedir.

Ekonomik yaptırımların başarılı/başarısız olduğu tartışması; aracın niteliklerini, etkinliğini, ölçülebilir, hesaplanabilir olmaya zorlamaktadır. Ancak dış politikada eylem sonuç ilişkisi her zaman yeterince açık ve anlık olmayabilir. Ayrıca bu tartışma, konuyu vakalara indirerek tek tek vakalar özelinde “başarılı” veya “başarısız” gibi iki karşıt yapı oluşturmaktadır. Bu noktada, belki şu sorulabilir: “Başarılı” veya “başarısız”, peki ya sonra? Burada, ekonomik zorlama aracı olarak yaptırımın sıklıkla tercih edilmesi dikkate değerdir. Ekonomik yaptırımlar, uluslararası politikada günümüzde ve gelecekte de artan sıklıkta kullanılmaya devam edecektir. Ekonomik yaptırımların neden tercih edildiği aktör değil, sistem ölçeğinde irdelenmelidir. Yaptırımların sistemik şekilde neden ve nasıl çalıştığına tespiti önem arz etmektedir. Çalışmanın, hegemonya ile ekonomik yaptırım arasındaki anlamlı ilişkiyi odaklanarak bu soruyu cevapladığı düşünülmektedir.

Genel anlamda, bulguları tartıştığımızda ekonomik yaptırımlar, bir politika tercihi bakımından başarının da beklendiği araçlardır ancak, yaptırımı uygulama becerisi ve yeteneği de başarıdan bağımsız şekilde ele alınmalıdır. Bu bağlamda ABD, bir hegemon olarak ekonomik yaptırımları sadece başarı odaklı uygulamamıştır. Hegemonik gücün bir göstergesi olarak de ek bir gündeme sahip biçimde kullanmıştır. Sadece başarı/başarısızlık noktasından bakılmış olsa idi, ekonomik yaptırımların ABD'nin hegemonik düşüşü ve zayıfladığı varsayımı ile paralel şekilde sayısının ve sıklığının da azalması gerekirdi. Ancak tam tersine ABD hegemonyasının düşüş döneminde normatif yaptırımlar şeklinde sınıflandırılan, ılımlı politika değişikliği ile insan hakları ve demokrasinin geliştirilmesine yönelik ekonomik yaptırımların sayısında belirgin artış yaşanmıştır. Yaptırım politikasına gerekçe olarak belirtilen dış politika amaçları değişmiştir. Bu noktada hegemonik dönemlere bağımlı dış politika aracında nitelik değişimi yaşanmıştır.

Benzer şekilde ekonomik yaptırımlar, hegemonya dönemlerine paralel şekilde hedef bölgeler ve hedef ülkeler açısından nitelik/nicelik değişimine uğramıştır. Bu değişimler incelediğinde; hedef bölgeye ve ülkelere göre, Avrupa ve Asya hedef bölgelerine diğer bölgelere göre belirgin şekilde daha fazla

ekonomik yaptırım uygulandığı görülmektedir. Mutlak hegemon döneminde ve hegemonik düşüş döneminde bu iki bölgeye yönelik oransal değişiklik olsa da ilgi değişmemiştir. Bu hedef ülkelerin ve bölgelerin Soğuk Savaş Dönemi boyunca ABD'nin komünizmin yayılmasına yönelik tehdit algısının da merkezi olduğu görülmektedir.

Hegemonya ve ekonomik yaptırım arasındaki ilişkiye sistemik seviyede odaklanan nitel veya nicel başka bir çalışma tespit edilememiştir. Bu açıdan çalışma özgünlüğünü korumaktadır. Ancak hegemonya ve ekonomik yaptırım arasındaki istatistiki açıdan anlamlı ilişkiyi aynı kategoriler çerçevesinde başka bir örnek hegemon ile ölçecek verilerin olmaması çalışmanın ilk sınırlılığı olarak karşımıza çıkmaktadır. İkinci sınırlılık ise uluslararası ilişkilerde aktör örnekleminin ve dış politikada eylem sayısının istatistiki açıdan anlamlı sonuç verecek kadar yeterli olmamasıdır. Ancak mevcut çalışmanın, hegemonya ve diğer dış politika araçları arasındaki ilişkiye yönelik diğer çalışmalara yaklaşım ve yöntem açısından katkı sağlaması beklenmektedir.

Hegemonya tartışmalarında, hegemonun dış politika araçlarına etkileri açısından çok az değerlendirme yapılmaktadır. Hegemonik gücün dış politika araçlarını nasıl kullandığını ortaya koymak ve araç kapasitelerini belirlemek bilimsel açıdan özgün katkı olacaktır. Çalışma ile ekonomik yaptırım, ABD örneği açısından hegemonik bir yetenek özelliği göstermektedir. Gelecekteki çalışmaların, hegemonik bir araç olarak yaptırıma odaklanması durumunda tercihler ve uygulamalar açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Afesorgbor, Sylvanus Kwaku ve Renuka Mahadevan (2016), "The Impact of Economic Sanctions on Income Inequality of Target States", *World Development*, 83 (January 2015) (Elsevier Ltd): 1–11.

Agnew, John A. (2005), *Hegemony* (Philadelphia: Temple University Press).

Alexander, Kern (2009), *Economic Sanctions, Law and Public Policy* (New York: Palgrave Macmillan).

Allen, Susan Hannah (2005), "The Determinants of Economic Sanctions Success and Failure", *International Interactions*, 32 (2): 117–138.

Allen, Susan Hannah (2008), "The Domestic Political Costs of Economic Sanctions", *Journal of Conflict Resolution*, 52 (6): 916–944.

Bacevich, Andrew J. (2003), *American Empire, The Realities and Consequences of U.S. Diplomacy* Fifth (Cambridge: Harvard University Press).

Bakan, D. ve T. Büyükbese (2004), “Çalışanların İş Güvencesi ve Genel İş Davranışları İlişkisi: Bir Alan Çalışması”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23: 35–59.

Baldwin, David A. (1971), “The Power of Positive Sanctions”, *World Politics*, 24 (1): 19–38.

Baldwin, David A. (1985), *Economic Statecraft* (New Jersey: Princeton University Press).

Baldwin, David A. (2000a), “Success And Failure In Foreign Policy”, *Annu. Rev. Polit. Sci.*, 3: 167–82.

Baldwin, David A. (2000b), “The Sanctions Debate and the Logic of Choice”, *International Security*, 24 (3): 80–107.

Barber, James (1979), “Economic Sanctions As a Policy Instrument”, *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs), 55 (3): 367–384.

Barry, Michèle (2000), “Effect of the U.S. Embargo and Economic Decline on Health in Cuba”, *Annals of Internal Medicine*, 132 (2): 151–154.

Bartlett, Bruce (1985), “What’s Wrong With Trade Sanctions”, *Cato Institute Policy Analysis* No. 64.

Blanchard, Jean-Marc F. ve Norrin M. Ripsman (2008), “A Political Theory of Economic Statecraft”, *Foreign Policy Analysis*, 4 (4): 371–398.

Brooks, Risa A. (2002), “Sanctions and Regime Type: What Works, and When?”, *Security Studies*, 11 (4): 1–50.

Brooks, Stephen D., G. John Ikenberry ve William C. Wohlforth (2012), “Don’t Come Home, America”, *International Security*, Winter, 37 (3): 7–51.

Butt, Ahsan I. (2013), “Anarchy and Hierarchy in International Relations: Examining South America’s War-Prone Decade, 1932-41”, *International Organization*, 67 (3): 575–607.

Carneiro, Cristiane de Andrade Lucena (2014), “Economic Sanctions and Human Rights: An Analysis of Competing Enforcement Strategies in Latin America”, *Revista Brasileira de Política Internacional*, 57 (1): 197–215.

Chapnick, Adam (1999), “The Middle Power”, *Canadian Foreign Policy Journal*, 7 (2): 73–82.

Clifton, T, Morgan Navin, A Bapat ve Yoshiharu Kobayashi (2013), “Threat and Imposition of Sanctions Data 4.0”, <https://sanctions.web.unc.edu/> (20.02.2021).

Clifton, T, Morgan Navin, A Bapat ve Yoshiharu Kobayashi (2014), “Threat and Imposition of Economic Sanctions (TIES) Data Page”, <https://sanctions.web.unc.edu/> (20.02.2021).

Combs, Jerald A. (2018), “Embargoes and Sanctions - Cold War Sanctions”, <https://www.americanforeignrelations.com/E-N/Embargoes-and-Sanctions-Cold-war-sanctions.html>. (20.02.2021).

Correlates of War Project (2021), “National Material Capabilities Data Documentation, Version 6”, <https://correlatesofwar.org/data-sets/national-material-capabilities>. (19.01.2021).

Cox, Michael (1990), “From the Truman Doctrine to the Second Superpower Detente: The Rise and Fall of the Cold War”, *Journal of Peace Research*, 27 (1): 25–41.

Cox, Robert W. ve Timothy Sinclair (2016), *Dünya Düzenine Yaklaşımlar Çev: Çınar, Emrah ve Semih Çelik (Der.)* (İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi).

Davis, Lance ve Stanley Engerman (2003), “Sanctions: Neither War nor Peace”, *Journal of Economic Perspectives*, 17 (Spring): 187–197.

Derian, Patricia M. (1979), “Human Rights and American Foreign Policy”, *Universal Human Rights*, 1 (1): 3–9.

Dobson, Alan P. (2002), *US Economic Statecraft for Survival 1933–1991* (London: Routledge).

Drezner, Daniel W. (1999), *The Sanctions Paradox, Economic Statecraft and International Relations* (Cambridge: Cambridge University Press).

Drezner, Daniel W. (2000), “Bargaining, Enforcement, and Multilateral Sanctions: When Is Cooperation Counterproductive?”, *International Organization*, 54 (1): 73–102.

Drezner, Daniel W. (2011), “Sanctions Sometimes Smart: Targeted Sanctions in Theory and Practice”, *International Studies Review*, 13 (1): 96–108.

Dueck, Colin (2015), *The Obama Doctrine* (New York: Oxford University Press).

Early, Bryan R. (2012), “Alliances and Trade with Sanctioned States: A Study of

U.S. Economic Sanctions, 1950-2000”, *Journal of Conflict Resolution*, 56 (3): 547–572.

Elliott, Kimberly Ann (1998), “The Sanctions Glass, Half Full or Completely Empty?”, *International Security*, 23 (1): 50–65.

Elliott, Kimberly Ann ve Peter P. Uimonen (1993), “The Effectiveness of Economic Sanctions with Application to the Case of Iraq”, *Japan and The World Economy*, 5 (4): 403–409.

Escribà-Folch, Abel ve Joseph Wright (2010), “Dealing with Tyranny: International Sanctions and the Survival of Authoritarian Rulers”, *International Studies Quarterly*, 54 (2): 335–359.

Eyler, Robert (2007), *Economic Sanctions International Policy and Political Economy at Work* (New York: Palgrave Macmillan).

Fischhendler, Itay, Lior Herman ve Nir Maoz (2017), “The Political Economy of Energy Sanctions: Insights from a Global Outlook 1938–2017”, *Energy Research and Social Science*, 34 (May): 62–71.

Forsythe, David P. (1980), “American Foreign Policy and Human Rights: Rhetoric and Reality”, *Universal Human Rights*, 2 (3): 35.

Francis, Tyler A. ve Thomas K. Duncan (2016), “The Cuban Experiment: A 50+ Year Embargo as a Failed Means of Promoting Economic and Political Development”, *SSRN Electronic Journal*, <https://ssrn.com/abstract=2773693>.

Freeman, Nick J. (1993), “United States’s Economic Sanctions against Vietnam”, *The Columbia Journal of World Business*, 28 (2): 12–22.

Gaddis, John Lewis (2005), *Strategies of Containment, A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War*, Revised Ed. (London: Oxford University Press).

Gadzey, Anthony Tuo-Kofi (1994), *The Political Economy of Power Hegemony and Economic Liberalization* (Macmillan Press).

Gal, Yitzhak ve Yair Minzili (2011), *The Economic Impact of International Sanctions on Iran The Eleventh Annual Herzliya Conference*. <http://meysameffati.ir/wp-content/uploads/2018/07/YitzhakGalYairMinzili.pdf>.

Galtung, Johan (1967), “On the Effect of International Economic Sanctions: With Examples from the Case of Rhodesia”, *World Politics*, 19 (3): 378–416.

Gilpin, Robert G. (1981), *War and Change in World Politics* (Cambridge:

Cambridge University Press).

Grunberg, Isabelle (1990), Exploring the “Myth” of Hegemonic Stability International Organization,.

Gutmann, Jerg, Florian; Neuenkirch, Matthias; Neumeier ve Armin Steinbach (2018), “Economic Sanctions and Human Rights: Quantifying the Legal Proportionality Principle”, SSRN Electronic Journal, ILE Working Paper Series, No. 12).

Gutmann, Jerg, Matthias Neuenkirch ve Florian Neumeier (2020), “Precision-Guided or Blunt? The Effects of US Economic Sanctions on Human Rights”, Public Choice, 185 (1–2): 161–182.

Hafner-Burton, Emilie M. ve Heidi M. McNamara (2019), “United States Human Rights Policy: The Corporate Lobby”, Human Rights Quarterly, 41 (1): 115–142.

Hernández-Truyol, Berta (2009), “Embargo or Blockade? The Legal and Moral Dimensions of the U.S. Economic Sanctions on Cuba”, Intercultural Hum. Rts. L. Rev., 4 : 53.

Heupel, Monika (2013), “With Power Comes Responsibility: Human Rights Protection in United Nations Sanctions Policy”, European Journal of International Relations, 19 (4): 773–796.

Hillebrand, Evan ve Jeremy Bervoets (2013), “Economic Sanctions and The Sanctions Paradox : A Post-Sample Validation of Daniel Drezner ’ s Conflict Expectations”, University of Kentucky, (1985): 1–44.

Hook, Steven W. ve John Spanier (2013), Amerikan Dış Politikası, ikinci Dünya Savaşı’ndan Günümüze çev: Özge Zihnioğlu (Ed.) (İstanbul: İnkilap).

Huber, Daniela (2015), Democracy Promotion and Foreign Policy (London: Palgrave Macmillan).

Hufbauer, Gary Clyde ve Barbara Oegg (2003), “Economic Sanctions: Public Goals and Private Compensation”, Chicago Journal of International Law, 4 (2): 9–10.

Hufbauer, Gary Clyde, Jeffrey J Schott, Kimberly Ann Elliott ve Barbara Oegg (2007), Economic Sanctions Reconsidered, Third Ed. (Washington: Peterson Institute For International Economics).

Hufbauer, Gary Clyde, Jeffrey J Schott, Kimberly Ann Elliott ve Julia Muir (2012), “Case Studies in Economic Sanctions and Terrorism Post-2000 Sanctions

Episodes”, (May): 1–13.
<https://piie.com/sites/default/files/publications/papers/sanctions-timeline-post-2000.pdf> (20.02.2021).

Huntington, Samuel P. (1991), *The Third Wave, Democratization in the Late Twentieth Century* (Norman and London: University of Oklahoma Press).

Ichimasa, Sukeyuki (2017), “Nuclear Nonproliferation and Economic Sanctions: Can Non-Military Sanctions Stop Nuclear Proliferation?”, *NIDS Journal of Defense and Security*, 19 (2): 59–80.

Ikenberry, G. John ve Charles Kupchan (1990), “Socialization and Hegemonic Power”, *International Organization*, 44 (3): 283–315.

Jacobson, Michael (2008), “Sanctions against Iran: A Promising Struggle”, *Washington Quarterly*, 31 (3): 69–88.

Jiang, Yang (2019), “Sanctions Are an Important Tool in China’s North Korea Diplomacy: Concerns over Nukes Have Been Growing in Beijing”, <https://www.diis.dk/en/research/sanctions-are-an-important-tool-in-chinas-north-korea-diplomacy> (20.02.2021).

Jones, Lee ve Clara Portela (2014), “Evaluating the “Success” of International Economic Sanctions: Multiple Goals, Interpretive Methods and Critique”, *Centre for the Study of Global Security and Development working paper 3*, https://ink.library.smu.edu.sg/soss_research/1671 (20.02.2021).

Kaempfer, William H. ve Anton D. Lowenberg (2007), “The Political Economy of Economic Sanctions”, *Handbook of Defense Economics*, 2 (06): 867–911.

Kaempfer, William H., Anton D. Lowenberg ve William Mertens (2004), “International Economic Sanctions”, *Economics and Politics*, 16 (1): 29–51.

Kennedy, Paul (1987), *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York: Random House).

Keohane, Robert O. (1984), *After Hegemony* (New Jersey: Princeton University Press).

Kindleberger, Charles P. (1973), *The World in Depression, 1929-1939* (Berkeley: California University Press).

Kokabisaghi, Fatemeh (2018), “Assessment of the Effects of Economic Sanctions on Iranians’ Right to Health by Using Human Rights Impact Assessment Tool: A Systematic Review”, *International Journal of Health Policy and Management*, 7 (5): 374–393.

Kozhanov, Nikolay A (2011), “U.S. Economic Sanctions against Iran”, *Middle East Policy*, 18 (3): 144-160.

Krasner, Stephen D. (1976), “State Power and the Structure of International Trade”, *World Politics*, 28 (3): 317–347.

Lee, Karin ve Julia Choi (2008), “U.S. Sanctions and Treasury Department Actions Against North Korea from 1955 to October 2007”, *North Korean Review*, 4 (1): 7–25.

Levkowitz, Alon ve Ran Shauli (2019), “The Cost of Sanctions on North Korea”, *BESA Center Perspectives Paper No. 1*.

MacDonald, Paul K. ve Joseph M. Parent (2011), “Graceful Decline? The Surprising Success of Great Power Retrenchment”, *International Security*, Spring, 17 (4): 7–44.

Macro Trends (2022), “U.S. GDP Growth Rate 1961-2022”, <https://www.macrotrends.net/countries/USA/united-states/gdp-growth-rate> (26.03.2022).

Mansfield, Edward D. (1995), “International Institutions and Economic Sanctions”, *World Politics*, 47 (4): 575–605.

Markakis, Dionysis (2016), *US Democracy Promotion in the Middle East* (New York: Routledge).

Mastanduno, Michael (2003), “Incomplete Hegemony: The United States and Security Order in Asia”, Alagappa M. (Der.), *Asian Security Order: Instrumental and Normative Features* (Stanford: Stanford University Press): 141–170.

Mearsheimer, John J. (2001), *The Tragedy of Great Power Politics* (W. W. Norton & Company).

Morgan, T. Clifton, Navin Bapat ve Yoshiharu Kobayashi (2014), “Threat and Imposition of Economic Sanctions 1945–2005: Updating the TIES Dataset”, *Conflict Management and Peace Science*, 31 (5): 541–558.

Neuenkirch, Matthias ve Florian Neumeier (2015), “The Impact of UN and US Economic Sanctions on GDP Growth”, *European Journal of Political Economy*, 40: 110–125.

Newnham, Randall E. (2000), “More Flies with Honey: Positive Economic Linkages in German Ostpolitik from Bismarck to Kohl”, *International Studies Quarterly*, 44 (1): 73–96.

Newnham, Randall E. (2008), ““Coalition of the Bribe and Bullied?” U.S. Economic Linkage and the Iraq War Coalition”, *International Studies Perspectives*, 9 (2): 183–200.

Norrlöf, Carla (2010), *America’s Global Advantage, US Hegemony and International Cooperation* (Cambridge: Cambridge University Press).

Norrlöf, Carla (2017), “Hegemony, Hierarchy, and Unipolarity: Theoretical and Empirical Foundations of Hegemonic Order Studies”, *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. DOI: 10.1093/acrefore/9780190228637.013.552.

Pape, Robert A. (1997), “Why Economic Sanctions Do Not Work”, *International Security*, 22 (2): 90–136.

Pape, Robert A. (1998), “Why Economic Sanctions Still Do Not Work”, 22 (2): 66–77.

Peksen, Dursun (2011), “Economic Sanctions and Human Security: The Public Health Effect of Economic Sanctions”, *Foreign Policy Analysis*, 7 (3): 237–251.

Posen, R. Barry (2003), “Command of the Commons, The Military Foundation of U.S. Hegemony”, *International Security*, 28 (1): 5–46.

Rosenberg, Elizabeth, Zachary K. Goldman, Daniel W. Drezner ve Julia Solomon-Strauss (2016), *The New Tools of Economic Warfare: Effects and Effectiveness of Contemporary U.S. Financial Sanctions* (New York, US: Center for a New American Security).

Schenoni, Luis L. (2019), “Hegemony”, *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*: 1–23. DOI: 10.1093/acrefore/9780190846626.013.509.

Schenoni, Luis L. ve Scott Mainwaring (2018), “US Hegemony and Regime Change in Latin America”, *Democratization*, 26 (2): 1–19.

Schultz, Lars (1981), “U. S. Foreign Policy and Human Rights Violations in Latin America: A Comparative Analysis of Foreign Aid Distributions”, *Comparative Politics*, 13 (2): 149.

Shambaugh IV, George E. (1996), “Dominance, Dependence, and Political Power: Tethering Technology in the 1980s and Today”, *International Studies Quarterly*, 40 (4): 559–588.

SIPRI (2021), “Military Expenditure by Country as Percentage of Gross Domestic Product, 1949-2020”, <https://www.sipri.org/databases/milex> (26.03.2022).

Swielande, Tanguy Struye De (2019), “Middle Powers: A Comprehensive

Definition and Typology” Swielande, Tanguy Struye De, Dorothée Vandamme, David Walton vd. (Der.), *Rethinking Middle Powers in the Asian Century* (London: Routledge): 19-31.

Trading Economics (2022), “United States - Military Expenditure (% Of GDP) 2021”, <https://tradingeconomics.com/united-states/military-expenditure-percent-of-gdp-wb-data.html> (26.03.2022).

Tsebelis, George (1990), “Are Sanctions Effective?: A Game-Theoretic Analysis”, *Journal of Conflict Resolution*, 34 (1): 3–28.

Tulchin, Joseph S. (2016), *Latin America in International Politics Challenging US Hegemony* (London: Lynne Rienner Publishers).

United States, General Accounting Office (1992), *Economic Sanctions: Effectiveness as Tools of Foreign Policy* (Washington).

Van Den Berg, Lauren (2010), “Economic Sanctions An Effective Tool of Foreign Policy Statecraft?”, *Queen’s Policy Review*, 1 (1): 3–17.

Wallensteen, Peter (2013), “A Century of Economic Sanctions: A Field Revisited”, *Peace Research: Theory and Practice*, (1): 183–205.

Webb, Clayton (2018), “Power Politics or Public Pandering? An Empirical Investigation of Economic Sanctions and Presidential Approval”, *International Interactions*, 44 (3): 491–509.

Webb, Michael C. ve Stephen D. Krasner (1989), “Hegemonic Stability Theory : An Empirical Assessment”, *Review of International Studies*, 15 (April): 183–198.

Wiarda, J. Howard (2011), *American Foreign Policy in Regions of Conflict* (Cham: Palgrave Macmillan).

Wilkinson, David (2008), “Hêgemonía: Hegemony, Classical and Modern”, *Journal of World-Systems Research*, XIV (2): 119–141.

World Bank (2021), “Military Expenditure (% of GDP) 2021”, https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS?name_desc=false&type=shaded&view=map&year=1978 (26.03.2022).

**SİSTEMİK VE İÇ FAKTÖRLER İŞİĞİNDA DEĞİŞEN
TÜRK DIŞ POLİTİKASI: VENEZUELA ÖRNEĞİ**

**CHANGING TURKISH FOREIGN POLICY IN THE
LIGHT OF SYSTEMIC AND DOMESTIC FACTORS: THE
CASE OF VENEZUELA**

Ferda ABİÇ* & Başar BAYSAL**

ÖZ

Bu çalışma, Türk Dış Politikası'nda dönüşüm bağlamında Türkiye-Venezuela ilişkilerinin gelişimini Neoklasik Realist kuram ile açıklamayı hedeflemiştir. Türkiye'nin Venezuela politikası, ABD'nin Venezuela'ya yaptırımlar uyguladığı bir dönemde gerçekleşmesi sebebiyle diğer dış politika adımlarından ayrılmaktadır. Bu kapsamda, Soğuk Savaş sonrası sistem içindeki stratejik çevrenin izin verici karakteri ve Türkiye'nin artan görelî gücü, Türkiye'nin ABD'ye rağmen siyaset izlemesinin önünü açan temel sistemik faktörler olarak ele alınmıştır. İç faktörler bağlamında, 2002 yılından sonra Türkiye iç siyasetindeki değişimler, Türk toplumunda uzun yıllardır süregelen ABD karşıtlığı, ABD ve Türkiye'nin Suriye krizindeki çelişen politikaları ile ABD'nin 15 Temmuz 2016 darbe girişimi sonrası politikasının Türkiye'deki lider ve toplum algısına etkisi irdelenmiştir. Son olarak, Türkiye-Venezuela ilişkileri özelinde 2016 yılındaki sıçramayı açıklamak adına, iki ülkede de yaşanan darbe/yönetim değiştirme girişimlerinin getirdiği empati ile demokratik

* Doktora Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniv., f-abic@wiu.edu, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1576-2086>

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Bilim Üniv., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, basar.baysal@ankarabilim.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9205-9234>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 03.12.2021

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 17.05.2022

gerileme süreçlerinin yarattığı yakınlaşma üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Venezuela, Dış Politika Analizi, Neoklasik Realizm, Türk Dış Politikası.

ABSTRACT

This study aims to explain the development of Turkey's relations with Venezuela in the context of the transformation of Turkish Foreign Policy through the lens of Neoclassical Realist theory. Turkey's Venezuela policy differ from other foreign policy steps as it takes place at a time when the USA imposes sanctions on Venezuela. In this context, Turkey's growing relative power and the permissive character of the strategic environment within the system since the end of the Cold War are considered as the main systemic factors that paved the way for Turkey to follow politics despite the USA. In the context of domestic factors, such as changes in Turkey's domestic politics after 2002, the long-standing anti-US sentiment in Turkish society, the USA's policies regarding July 15, 2016, coup attempt and conflicting policies of the USA and Turkey in the Syrian Crisis that affect society and leader perception were emphasized. Finally, in order to explain the recent development in the relations with Venezuela after 2016, the empathy brought by the coup/administrative change attempts in both countries and the rapprochement created by the democratic backsliding processes in both countries were emphasized.

Keywords: Turkey, Venezuela, Foreign Policy Analysis, Neoclassical Realism, Turkish Foreign Policy.

GİRİŞ

Birbirlerinden oldukça uzak coğrafyalarda bulunan ve farklı ideolojilere sahip iki ülke olan Türkiye ve Venezuela arasındaki ilişkiler son yıllara kadar sınırlı bir seyir izlemiştir. Bu durum Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemdeki tehdit ve fırsatlara yönelik muğlaklığın ortadan kalkmasıyla beraber değişmeye başlamış ve Türkiye, Venezuela'nın da dâhil olduğu Latin Amerika ülkeleriyle ilişkiler geliştirme yoluna girmiştir. Bu kapsamda 1998 yılında Latin Amerika Eylem Planı'nı uygulayan Türkiye, bu planı 2006 yılında yenilemiştir. Bu süreçte Venezuela dâhil bölge ülkeleriyle belirli seviyede ilişkiler geliştirilmiştir (Yetim,

2019). Ancak 2016 yılından itibaren Venezuela ile ilişkilerde büyük bir sıçrama yaşanmıştır. Bu sıçrama sadece ticari ilişkiler kapsamında değil, liderlerin yakınlık ve söylemleri, karşılıklı ziyaretler ve ülke yönetimlerinin çeşitli meselelerde birbirlerini desteklemesi şeklinde kendisini göstermiştir. Bu yakınlaşma, ABD'nin Venezuela'ya yaptırımlar uyguladığı bir dönemde gerçekleştiğinden Türkiye için "ABD'ye rağmen" atılmış bir adım olması sebebiyle diğer birçok dış politika adımından da ayrılmaktadır.

Bu çalışma, Türkiye'nin Venezuela politikasındaki değişimi analiz etmektedir. Bu değişimde hem sistemik hem de iç faktörlerin rol oynadığı değerlendirildiğinden konu Neoklasik Realist perspektiften irdelenmiştir. Çalışma, bu kapsamda Türk dış politikası üzerinden bir analiz yapmayı hedeflerken, sistemik faktörler dışında, Türkiye'deki iç faktörlere odaklanarak Venezuela ile ilişkilerin gelişebilmesinin nedenlerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu analizi gerçekleştirebilmek adına çalışma dört ana bölüme ayrılmıştır.

Birinci bölümde çalışmanın kuramsal çerçevesi olan Neoklasik Realizm üzerinde durulmuştur. Bu bölümde dış politika adımlarında hem sistemik hem de iç faktörlerin etkili olduğunu iddia eden Neoklasik Realizm'in ana argümanları açıklanırken, çalışmanın analiz gücünü artıran lider ve lider algısının önemi, devlet kapasitesi, elit uzlaşması/uyumsuzluğu, hükümet/rejim kırılganlığı, stratejik çevrenin doğası, sistemik faktörlerdeki tehdit ve fırsatların açıklığı gibi Neoklasik Realizm çerçevesinde tartışılan konular ortaya konmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye'nin Venezuela ile ilişkilerini geliştirmesini diğer dış politika adımlarından ayıştıran "ABD'ye rağmen" özelliğine odaklanılmıştır. Türkiye'nin ABD'ye rağmen siyaset izleyebilmesinin ve daha aktif bir dış politika takip etmesinin önünü açan sistemik ve iç faktörler irdelenmiştir. Bu kapsamda sistemik faktörler olarak Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemdeki stratejik çevrenin izin verici karakteriyle birlikte tehdit ve fırsatlardaki muğlaklığın 2000'lerin başından itibaren ortadan kalkması ve Türkiye'nin görece gücünün artması üzerinde durulmuştur. İç faktörler olarak ise ülkedeki yönetim değişimi ve bu yönetimin zaman içerisinde gücünü perçinleyerek iç kısıtlardan kurtulması, Davutoğlu örneği üzerinden lider/lider algısı, toplumdaki ABD karşıtlığı, ABD'nin 15 Temmuz sürecindeki tutumu, Gülen'i iade etmemesi, Suriye'de Türkiye çıkarlarına aykırı olarak uyguladığı politikalar konularına odaklanılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Maduro öncesi dönemdeki Türkiye-Venezuela ilişkileri incelenmiştir. Bu bölümde Türkiye-Venezuela ilişkilerinin

tarihi kısa olarak açıklanmış ve Soğuk Savaş sonrası ilişkilerdeki gelişmeler ele alınmıştır. Bu kapsamda 1990'ların sonlarından itibaren başlayan olumlu adımların yanında ilişkilerde gerginlik yaratan konulara değinilmiştir. Çalışmanın son bölümü ise Maduro dönemi Türkiye-Venezuela ilişkilerine odaklanırken özellikle 2016 yılından itibaren yaşanan ilişkilerdeki sıçramayı irdelemektedir. Bu kapsamda ikinci bölümde değinilen sistemik ve iç faktörler dışında iki husus analiz edilmiştir. Bunlardan ilki iki ülkede de yaşanan darbe/yönetimi değiştirme girişimleri ve bu girişimlerin liderler üzerinde yarattığı empatidir. İkinci husus ise iki ülkede de görülen demokratik gerileme trendidir. İki ülkede de yaşanmakta olan demokratik gerileme süreçlerinin getirdiği yakınlaşma Tansey vd.'nin (2017) ortaya koyduğu "otokratik bağlantı" analiz çerçevesi kapsamında irdelenmiştir.

1. DIŞ POLİTİKA ANALİZİ VE NEOKLASİK REALİZM

Uluslararası ilişkiler disiplini, Soğuk Savaş döneminde bilimsel analizin ortaya koyulabilmesi için metodolojik yöntem arayışlarına girmiştir ve bu dönem içerisinde devletlerin dış politikalarına kuramsal açıklamalar getirirken, Dış Politika Analizi (DPA) disiplinin bir alt alanı olarak önem kazanmıştır. DPA'nın önemli konularından biri olan analiz düzeyi meselesi ise Kenneth Waltz'un 1959 yılında yayımlanan *Man, the State and War* adlı eseri ile başlamıştır. Waltz (2001: 12), savaşın nedenlerini, insan doğası, devletlerin doğası ve uluslararası sistemin doğası olarak üç düzeyde açıklamakta ve uluslararası sistemi asıl açıklayıcı öge olarak görmektedir. David Singer (1961: 89), sistem düzeyinin uluslararası ilişkilerin bütün resmini ortaya koyarken, devlet/ulus düzeyinin ise dış politika süreçlerini açıklama konusunda daha verimli olduğunun altını çizmiştir.¹

Farklı analiz düzeylerine odaklanmaları bakımından Geleneksel (Klasik) Realizm ve Neorealizm (Yapısalcı Realizm) olarak ayrılan Uluslararası ilişkiler disiplinindeki realist paradigma, Soğuk Savaş sonrasında üç analiz düzeyini de açıklamalara dâhil eden Neoklasik Realizm ile yeni bir boyut kazanmıştır (Viotti ve Kauppi, 2012: 41, 42). Devletlerin dış politika eğilimlerini açıklamak için literatürde sıklıkla başvurulan Neoklasik Realist çalışmalarda, farklı modellemeler ile çeşitli müdahil değişkenlerin açıklayıcı faktör olarak kullanıldığı görülmektedir.² Bu çerçevede uluslararası ilişkilerdeki realist paradigmadan doğan bir varyant olarak, dış politika çalışmalarına odaklanan Neoklasik Realizm'i

¹ Waltz'un üç boyutlu açıklaması ve Singer'in analiz düzeyleri çalışması, uluslararası sistemin yapısının anarşik olduğu ön kabulü ile birlikte dış politika analizlerinde "birinci imge" (birey), "ikinci imge" (devlet) ve "üçüncü imge" (sistem) olarak üç temel sınıflandırma yapılmasını sağlamıştır (Waltz, 2001: ix).

² Neoklasik Realist çalışmalar, Stephen Walt'un tehdit dengesi, Randall Schweller'in çıkar dengesi argümanı, Thomas Christensen'in iç politik mobilizasyon modeli gibi farklı dış politika teorilerini açıklamalarına ekleyerek, müdahaleci değişkenlerini belirlemektedir.

gelişmekte olan bir araştırma programı olarak tanımlamak gerekmektedir. Neoklasik Realizm ilk olarak Gideon Rose'un (1998) Brown, Schweller, Wohlforth, Christensen ve Zakaria'nın yaptığı çalışmaları incelediği makalesi ile literatüre kazandırılmıştır. Rose'un (1998: 146) incelediği makalelerde ortak gördüğü tespitler sonrası vardığı sonuç dış politika kararları, sistemik kısıtlamalar ile fırsatların devlet ve birey düzeyindeki müdahaleci değişkenlerin filtresinden geçerek oluşmasıdır. Neoklasik Realistler dış politika kararının, sistem tarafından koşullandırıldığını fakat belirlenmediğini savunmaktadırlar ve analizlerinde birey ile devlet düzeyindeki çeşitli değişkenlere yer vermektedirler.

Rose (1998, 157-161), Neoklasik Realist çalışmalarda temel olarak iki müdahaleci değişken olan i) karar alıcıların (liderlerin) algısı ve ii) ülkenin devlet kapasitesi ve toplum ile ilişkisine dikkat çekmektedir. Dış politika kararlarının "birey olarak" lider ve karar alıcılar tarafından alındığının altını çizen Rose'a (1998: 158) göre, önemli olan bir devletin uluslararası sistemdeki materyal kaynaklarının ve gücünün liderler tarafından nasıl algılandığıdır. Örneğin, Christensen (1996) Soğuk Savaş dönemindeki Çin-ABD çatışmasını incelediği çalışmasında, Çin'in Kuzey Kore'den Amerikan birliklerini çıkartmak için Kore Savaşı'na dâhil olma kararını almasının altındaki nedeni Çin Komünist Partisi liderinin tehdit ve güvensizlik algısı olarak açıklamıştır. Diğer taraftan, Wohlforth ise Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği ve ABD arasındaki mücadeleyi lider/elitlerin uluslararası sistemdeki güç dengesine yönelik farklılaşan algılarının ürünü olarak açıklanmaktadır (Rose, 1998: 159). Bu kapsamda Türkiye analizinde 2002 yılında yönetime geçen AKP hükümetinin güç algılarının dış politikanın belirlenmesinde etkili olduğu aşağıda analiz edilmiştir. Bu kapsamda özellikle Ahmet Davutoğlu'nun Başbakan oluşuyla gelen değişimin üzerinde durulmuştur.

Rose'un (1998) üzerinde durduğu dış politika kararını etkileyen bir diğer değişken ise, devlet kapasitesi ve toplumla ilişkisidir. 1861-1865 arasındaki Amerikan İç Savaşı sonrası, ABD'nin yükselişini inceleyen Fareed Zakaria (1999), Amerikalı karar alıcıların 1865 ve 1889 arasında dünyanın en güçlü uluslarından biri haline gelirken, 22 kez ciddi fırsat yakaladığı halde neden daha fazla genişleme stratejisi izlemediğini sorgulamıştır. Zakaria'ya (1999) göre, iç savaştan sonra ABD, büyüklük, nüfus, üretim ve teknoloji bakımından ulusal güç olarak oldukça gelişmiştir fakat devlet kapasitesi, ulusun gücüne kıyasla zayıf kalmıştır. Böylece devlet kapasitesindeki zayıf yönetim gücü, dış politikada hareketsizliği ve pasifliği beraberinde getirmiştir (Zakaria, 1999). Ulusal güç, karar alıcıların genişlemeyi yalnızca ulusal çıkar olarak tanımlaması ile değil aynı zamanda toplumdan maddi ve insan kaynaklarını mobilize edebilme kapasitesi bağlamında dış politikayı etkilemektedir (Zakaria, 1999). Türkiye'nin 1990'lar boyunca devam eden koalisyonlar döneminden sonra 2002 yılından itibaren tek parti iktidarına geçmiş

olması bu kapsamda üzerinde durulması gereken bir durumdur. Aşağıda analiz edildiği gibi, AKP'nin seçimlerde gücünü perçinlemesiyle ülke daha aktif dış politikaya yönelmiştir.

Neoklasik Realist Randall L. Schweller'in "yetersiz dengeleme" (*underbalancing*) teorisi de tehdit altındaki devletlerin neden stratejik çevrelerindeki tehlikeli değişikliklere uyum sağlamakta başarısız olduklarını açıklarken devlet ve birey düzeyindeki değişkenleri kullanarak, iç faktörlerinin dış politika stratejisi üzerindeki etkisini incelemiştir. Schweller'e (2004: 169) göre, elit uzlaşması, hükümet/rejim kırılabilirliği, toplumsal uyum ve elit uyumu, devletin tehditlere yönelik tepkilerini etkileyen dört kapsamlı değişken olarak ön plana çıkmaktadır. Elit uzlaşması ve uyumu, devletin tehdidi dengeleme isteğini etkilerken, hükümet/rejim kırılabilirliği ve toplumsal uyum ise devletin dengeleme için kaynak çıkarma kabiliyetini belirlemektedir (2004). Rekabetçi bir siyasi süreç içerisindeki elitler arasındaki uyumsuzluk ve uzlaşmama devletin yetersiz dengeleme stratejisi izlemesine neden olmaktadır çünkü dengeleme stratejisi maliyet gerektirmekte ve iç siyasi riskler yaratmaktadır (Schweller, 2004: 200). Diğer taraftan da hükümet/rejimin kırılabilirliğinin yüksek olduğu ve toplumsal parçalanmanın olduğu durumlarda devletler dış tehditlere karşı tutarlı bir dengeleme stratejisi geliştirememektedirler (Schweller, 2004). Sonuç olarak, iç siyasi değerlendirmeler de devletlerin dış politika stratejilerini sınırlandırmaktadır. Bu kapsamda elit uyumu konusu düşünüldüğünde, Türkiye'de AKP yönetiminin ilk yıllarında AKP ile askeri ve bürokratik elit arasındaki uyumsuzluğun AKP'ye gelenekselden kopan daha aktif dış politika izleme açısından engel olduğu ancak AKP yönetiminin zaman içerisinde içeride gücünü perçinlemesiyle bu durumun ortadan kalktığı ve AKP hükümetinin daha aktif dış siyasi adımlar attığı söylenebilir (Esen ve Baysal, 2022). Diğer taraftan Türkiye'de yaşanan 15 Temmuz darbe girişimi ve son dönemde hızlanan demokratik gerileme trendinin ülkenin kırılabilir yapısını etkileyerek dış politika kararlarındaki değişikliğe neden olduğu söylenebilir. Aşağıda analiz edilen bu hususlar Türkiye'nin Venezuela ile olan yaklaşmasını etkileyen iç faktörler olarak irdelenmiştir.

Sistemde meydana gelen değişikliklerin, devletlere tehditler ve fırsatlar konusunda sağladığı bilgi ve sinyallerin vurgulanması Neoklasik Realizm'i Neorealitlerden ayıran bir özelliktir ve sistem kavramındaki anlayışın farklılaştığını göstermektedir. Sistemik faktörlerdeki açıklık (*clarity*) derecesi ve stratejik çevre (*strategic environment*), devletlerin dış politikadaki davranışlarını etkileme gücüne sahiptir (Ripsman vd., 2016). Sistemik faktörlerin açıklığı; (i) tehdit ve fırsatların kolaylıkla görülebilir olması, (ii) tehdit ve fırsatların zaman değerlendirmesi içinde sistemin bilgi sağlaması, (iii) ideal politika seçeneklerinin göze çarpması gibi bileşenleri kapsamaktadır (Ripsman vd., 2016: 46). Neoklasik

Realistler, sistemik faktörlerin sağladığı bilgi ve sinyallerin her zaman aynı oranda açık olmadığını öne sürmekte ve bu yüzden aynı sistemik baskılara ve fırsatlara karşı devletlerin izlediği farklılaşan politikalara odaklanmaktadırlar (Ripsman vd., 2016: 51). Yukarıda bahsedilen tartışmalar kapsamında, Soğuk Savaş'ın bitiminden 2000'li yılların başına kadar uluslararası sistemin yapısının belirsizliğini koruduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Sonrasında ise sistemik yapısal değişim ile stratejik çevredeki tehdit ve fırsatlar konusundaki netlik devletlerin dış politikalarını belirlemelerinde ön açıcı olmuştur. Bu durum Türkiye'nin de dış politika çizgisinin belirlenmesinde etkili olmuş ve diğer faktörlerle beraber dış politikada aktifleşmenin önünü açmıştır.

Neoklasik Realizm'de stratejik çevrenin doğası, kısıtlayıcı ve izin verici olarak ikiye ayrılmaktadır. Stratejik çevre, uluslararası sistemdeki güç dağılımındaki bilginin içeriği ile ilgilidir fakat iki kutuplu sistemde dahi zaman içinde devletler açısından kısıtlayıcı (*restrictive*) veya izin verici/hosgörülü (*permissive*) olabilmektedir (Ripsman vd., 2016: 52). Sistemdeki tehdit veya fırsatların ciddiyeti, stratejik çevrenin kısıtlayıcı olma oranını etkilemektedir. Örneğin, II. Dünya Savaşı'ndan sonra iki büyük güç olan Sovyetler Birliği ve ABD açısından stratejik çevre izin verici olarak değerlendirilmektedir (Ripsman vd., 2016: 54). Sistemdeki güç dağılımına dair bilgideki stratejik çevrenin kısıtlayıcı etkisi ise Füze Krizi'nden Soğuk Savaş'ın sona erdiği döneme kadar baskın olmuştur. Çalışma kapsamında düşünüldüğünde Soğuk Savaş dönemi Türkiye için daha kısıtlayıcı bir stratejik çevre sunarken, 2000'li yıllardan itibaren bunun yerini daha izin verici bir yapıya bıraktığı söylenebilir.

2. TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA “ABD’YE RAĞMEN” SİYASET: SİSTEMİK VE İÇ FAKTÖRLER

Türkiye-Venezuela ilişkilerinin ABD'nin Venezuela'ya yaptırımlar uyguladığı bir dönemde önceki döneme kıyasla gelişmesi dikkat çekicidir. Bu durum Venezuela ile olan ilişkilerdeki gelişimi diğer bölge ülkeleri ile olan ilişkilerdeki gelişimden de ayıran bir faktördür. ABD'nin yaptırımlar uyguladığı dönemde Venezuela ile yakınlaşma Türkiye'nin, İran ya da Kuzey Kore gibi doğrudan ABD karşıtı olarak nitelenebilecek seviyede olmasa da ABD'ye rağmen siyaset izlemesini göstermesi açısından önemlidir. Türkiye son dönemde S-400 hava savunma sistemlerinin alınması gibi farklı uygulamalarıyla da ABD'ye rağmen politika izleme örneklerini göstermiştir. Bu bölümde Türkiye'nin daha aktif bir dış politika izlemesinin özellikle de Venezuela örneğinde olduğu gibi ABD'ye rağmen siyaset yapabilmesinin önünü açan ve onu bu tür politikalar izlemeye yönlendiren sistemik ve iç faktörler incelenmiştir.

Soğuk Savaş sonrasındaki Türk dış politikasının dönüşümüne bakılacak olursa iki kutuplu dünya düzeninin çözülmesi en önemli sistemik faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Soğuk Savaş döneminin sona ermesi ile Türkiye'nin dış ilişkilerini farklılaştırabileceği bir dönemin de başladığı söylenebilir. Yukarıda belirtilen ve Türkiye'yi soğuk savaş döneminde Batı Bloku içerisinde yer almaya iten Rus tehdidi büyük oranda ortadan kalkmış, aynı zamanda ülkenin ABD şemsiyesi altında olmasından kaynaklanan kısıtları azalmıştır. Bu durum, sistemin Türkiye için kısıtlayıcı bir yapıdan izin verici bir yapıya dönüşümünü göstermektedir. Bu durumda Türkiye'nin ABD'ye rağmen politikalar izleyebilme imkânına kavuştuğu söylenebilir. Bu kapsamda Keyman (2009: 7) 2000 sonrası Türk dış politikasındaki çok boyutluluğun ve pro-aktivizmin salt bir şekilde AKP yönetiminden ve ideolojisinden kaynaklanmadığını, bunun sistemik ve bölgesel gelişmelerin yarattığı beklentilerin rasyonel bir sonucu olduğunu ifade etmektedir. Ancak yine yukarıda belirtilen sistemik etmenlerin açıklığı sorunu nedeniyle 2000'lerin başına kadar büyük çaplı bir politika değişimine yol açmamıştır. Aşağıda açıklanan Venezuela ile ilişkilerin ABD'ye rağmen gelişebilmesinde uluslararası sistemin izin verici yapısının da etkisi bulunmaktadır.

2002 sonrasında gelişmeye başlayan ekonomi ve savunma sanayisi sektöründeki atılım, uluslararası sistemdeki Türkiye'nin göreceli gücünü artırması açısından hem sistemik hem de bir iç faktör olarak Türk dış politikasındaki dönüşümün sebeplerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulusal materyal güç kapasitesinin artması, Türkiye'nin daha aktif ve "özgüvenli" bir politika retoriği geliştirmesinin önünü açmıştır. Örneğin, Türkiye'de 2002 yılındaki GSYİH (GDP) 240 milyar dolar iken, 2008 finansal krizine kadar geçen süreçte 770 milyar dolara çıkmış ve 2013 yılında ise 957 milyar dolarlık tarihi rekor seviyesine gelmiştir (World Bank, 2021). 2002 sonrasında Türkiye savunma sanayisinde de önemli bir atılım gerçekleştirmiştir. AKP iktidarının savunma ve güvenlik alanındaki söylemleri "yerli", "millî" ve "stratejik otonomi" gibi kavramlar ile şekillenirken, 2002 yılında savunmaya ayrılan bütçe 5,5 milyar dolar iken 2018'de 60 milyar dolara ulaşmıştır (Seren, 2021: 213). 2002 yılında savunma sektöründeki 66 olan proje sayısı 2010 yılında 269'a çıkmıştır. Askeri teknoloji ve savunma alanındaki bu gelişmeler ülke envanterinde bulunan İHA gibi modern silah ve teçhizat miktarında artış sağlarken, göreceli askeri gücünü artırarak uluslararası arenada güvenli hareket alanını genişletmiştir.

2002 sonrasında Türk dış politikasındaki dönüşümde dış politika yapımında değişim ve lider/elit düzeyi önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. 1961'den itibaren iç ve dış siyaset üzerinde etkili olan Millî Güvenlik Kurulu'na

(MGK) yönelik düzenlemeler³ kurumun karar verme mekanizmasındaki ayrıcalıklı pozisyonunu önemli ölçüde kaybetmesine neden olmuştur (Balçı, 2018: 291). Böylece dış politikada öne çıkan aktörlerin dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ve Ahmet Davutoğlu olduğu söylenebilir (Balçı, 2018:292). AKP döneminde özellikle aktif ve çok boyutlu dış politika kavramlarının ön plana çıkmasında “Stratejik Derinlik” doktrini ile Ahmet Davutoğlu etkili olmuştur (Sözen, 2010: 106). Tayyip Erdoğan dış politikanın görünen yüzü olurken, dış politikanın dili ise Davutoğlu tarafından belirlenmiştir (Balçı, 2018: 293). Geleneksel politikadan ayrılma noktasında lider ve lider algısı faktörlerinin görülebilmesi açısından Davutoğlu’nun rolü incelemeye değer bir durumdur. Türk dış politikasının yeni bir vizyon geliştirmesinin önünü açan Davutoğlu sistemik baskılar içinde, Türkiye’nin tarihi ve jeo-stratejik konumuna vurgu yaparak, güç parametrelerinin kullanılmasını engelleyen statik bakış açılarını değiştirmenin önemine değinmiştir. Davutoğlu’na (2008: 96) göre, “Türkiye’nin Şili’den, Endonezya’ya, Afrika’dan Orta Asya’ya, Avrupa Birliği’nden İslam Birliği’ne bütüncül bir dış politika yaklaşımı” izlemesi gerekmektedir. Bu yaklaşım sayesinde, Türkiye güvenlik temelli sınır sorunlarından daha fazlasını gerektiren bir dış politika belirlemeye çalışmış ve adeta bir “merkez ülke” olma hedefi ile yola çıkmıştır. Bu bakış açısı Davutoğlu görevden ayrıldıktan sonra da Türk dış politikasına yön vermeye devam etmiştir.

Türkiye’deki iç siyasi dinamiklere bakıldığında, AKP’nin 2002, 2007 ve 2011 yıllarındaki genel seçimlerden güçlenerek çıkması devlet kapasitesi ve toplumla ilişkisini geliştirirken hükümetin “özgün dış politika” arayışlarına girmesine olanak sağlamıştır. 2002 ve 2008 yılları arasında geleneksel Batı ve AB taraftarı retorik oldukça baskın olurken, liberal değerler ışığında aynı zamanda aktif diplomasi, “komşularla sıfır sorun politikası” kapsamında tarihsel sorunları çözme anlayışı da gelişmiştir. Zaman içerisinde seçim başarıları ile güç kazanan AKP içeride askeri ve bürokratik elitin karar mekanizmalarındaki etkisini azaltarak daha revizyonist politikalar izleyebilme imkânına da kavuşmuştur (Esen ve Baysal, 2022). Bu durum yukarıda kuramsal kısımda açıklanan elit uyumsuzluğunun aşılmasını göstermektedir. Bu süreçte şu an hukuksuz olduğu ortaya çıkan Balyoz ve Ergenekon davaları, yıllar içinde üst düzey bürokratik kadroların büyük bölümünün AKP yönetimince atanmış kişilerden oluşmaya başlamış olması ve daha yakın dönemde 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında Millî Güvenlik Kurulu ve Yüksek Askeri Şura gibi kurumlarda yapılan değişikliklerin etkili olduğu söylenebilir. Sonuç olarak AKP yönetiminin dış

---

³ 7 Ağustos 2003’te aylık MGK toplantıları, iki ayda bir olarak düzenlenmiştir. 8 Ocak 2004’te MGK Genel Sekreterliği’ne özerk bir yürütme organı gibi davranma olanağı sağlayan yönetmelik kaldırılmıştır.

politikada geleneksel politikadan farklılaşan adımlar atabilmesinin önündeki iç kısıtlar zaman içerisinde zayıflamıştır.

Bir diğer iç faktör olarak Türkiye toplumundaki ABD karşıtlığının da Türkiye'nin dış politika değişimine katkı sunduğu söylenebilir. Türkmen'e (2010) göre, Türkiye'deki kökenleri geçmişe dayanan Amerikan karşıtlığı, Katzenstein ve Keohane'nin (2007: 29-34) "egemen-milliyetçi anti-amerikanizm" kategorisinin içerisinde ele alınabilir. Egemen-milliyetçi anti-amerikanizm, egemenliğin zorlu şartlarda kazanıldığı ve ABD'nin müdahaleci politikalar izlediği bölgelerde yaygındır (Katzenstein ve Keohane, 2007). Kurtuluş Savaşı sonrasında oluşan Türk ulusal kimliğinin siyasi değer taşıması, Türk toplumunda Amerikan karşıtlığı potansiyeli yaratmıştır (Türkmen, 2010). Johnson Mektubu, Süleymani Olayı gibi ABD ile gerilim yaratan krizler ise Amerikan karşıtlığı kalıntıları olarak siyasi ve millî hafızada yer etmiştir (Bilgiç, 2015).

Aslına bakıldığında Türkiye'deki ABD karşıtlığı yeni bir olgu değildir (O'Connor, 2020; Bilgiç, 2015). Bilgiç (2015) ülkedeki ABD karşıtlığının köklerinin 1945-1960 dönemine kadar ilerlediğini göstermiştir. Bu eğilim yıllar içerisinde oran olarak değişim göstermiş olsa da varlığını korumuştur (O'Connor, 2020). Ancak bu trend Soğuk Savaş'ın sona ermesinden itibaren yukarıda açıklanan sistemik ve iç faktörlerle birleştiğinde ABD'ye rağmen siyaset izleme anlamında önem kazanmaktadır. Hep var olan bu olgunun, diğer faktörler ile birleştiğinde AKP hükümetinin ABD'ye rağmen politikalar izleyebilmesinde, bu kapsamda da ABD'nin yaptırımlar uyguladığı Venezuela ile iyi ilişkiler geliştirebilmesinde önemli bir etmen olduğu değerlendirilmektedir.

Son dönemdeki bazı gelişmeler bir taraftan toplumdaki ABD karşıtlığını destekleyerek ABD'ye rağmen politikalar izlenmesinin önünü açarken bir taraftan da Türkiye'yi bu tür politikalar izlemeye yönlendirir nitelikte olmuştur. Bunlardan ilki Suriye'de yaşanan iç savaşta Türkiye ve ABD'nin birbiri ile çelişen politikalar izlemesi, özellikle de ABD'nin Suriye'de PKK'nın Suriye kolu olan YPG'ye silah yardımı yapmasıdır. Diğer bir durum ise 15 Temmuz 2016'da gerçekleşen darbe girişiminde ABD'nin geç ve yeteriz desteği ile darbe sonrasında Fethullah Gülen'i Türkiye'ye teslim etmemesidir (Karel, 2019). Darbe girişimi sürecinde ABD tarafından darbeye karşı resmî açıklama oldukça geç yapılmıştır (POMED, 2016). ABD'nin destek söyleminin, yetkililerinin beklentisinin altında seyrettiği söylenebileceği gibi dönemin Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı olan Süleyman Soylu darbe girişiminin arkasında ABD'nin olduğunu ve açıkça ABD'nin talimatıyla gerçekleştirildiğini iddia etmiştir (BBC, 2021). Darbe girişimi sonrasında ise, Türkiye resmî kanallar yoluyla darbe girişiminin arkasında Gülen'in olduğunu ifade ederek ABD'den iadesini talep etmiştir. Türkiye'nin,

Gülen'i darbe ile ilişkilendirecek birçok belge göndermesine (Kenasari, 2016) rağmen ABD Gülen'in iadesinden geri durmuştur. 2010 yılından itibaren Türkiye ve ABD ilişkilerinde meydana gelen gerilim ve krizlere değinen Ali Balcı'ya (2019: 15) göre, Suriye krizinde (2013) ortaya çıkan IŞİD'in yükselişi dönüm noktası olurken, 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında Gülen'in iadesi konusu ise bardağı taşıran son damla olmuştur. Kirişçi ve Aydıntaşbaş (2017: 2) ise darbe girişiminin Türkiye ve ABD arasında mevcut olan fakat "ilan edilmemiş krizin" şiddetini artırmasına neden olduğunu ve ABD'nin darbe girişimine dair ön bilgisinin olduğu şüphesinin Türkiye'deki uzun geçmişi olan Amerikan karşıtlığını alevlendirdiğini ifade etmişlerdir. 2017 yılında yapılan Kadir Has Üniversitesi (2017: 33) araştırmasına göre 2015 yılında, ABD'yi güvenilmez ülke olarak tanımlayanların oranı %18,1 iken, 2016 yılında %41,6'ya, darbe sonrası 2017 yılında ise %48,5'e çıkmıştır. Aynı çalışmada, Türkiye'ye tehdit oluşturan ülke sıralamasında, ABD en üst sırada yer alırken, 2015'te %35,3 olan oran, 2016'da %44,1'e, 2017'de ise %66,5'e çıkmıştır (Kadir Has Üniversitesi, 2017: 12). ABD ile yaşanan bu krizlerin ABD karşıtlığına olan etkileri, Türkiye'nin Venezuela ile yakınlaşmasında ABD'ye rağmen adımlar atmasının önünü açan, hatta bu şekilde adımlar atmaya yönelten nedenler olarak dikkat çekmektedir.

Özet olarak, Türkiye'nin 2000'li yılların başından itibaren dönüşen ve Venezuela örneğinde olduğu gibi ABD'ye rağmen politikalar izleyebilmesinin hem önünü açan hem de onu bu tür politikalar izlemeye yönelten sistemik ve iç faktörler mevcuttur. Sistemik faktörler olarak özellikle Soğuk Savaş sonrası iki kutuplu dünya düzeninin son bulması, Türkiye açısından stratejik çevrenin kısıtlayıcı yapısının zayıflaması, 2000'ler sonrası Türkiye'nin görece gücünün artış göstermesi konularına dikkat çekilmektedir. İç faktörler incelendiğinde ise yukarıda belirtilen ülkedeki yönetim değişimi ve bu yönetimin zaman içerisinde gücünü perçinleyerek iç kısıtlardan kurtulması, toplumdaki ABD karşıtlığı, ABD'nin hem 15 Temmuz sürecindeki tutumu ve Gülen'i iade etmemesi hem de Suriye'de Türkiye çıkarlarına aykırı olarak uyguladığı politikalar ve son olarak Davutoğlu örneğinin gösterdiği gibi lider etkisi ön plana çıkmaktadır.

3. MADURO ÖNCESİ DÖNEMDE TÜRKİYE'NİN VENEZUELA VE LAK POLİTİKASI

Coğrafi ve kültürel olarak uzak iki ülke olan Türkiye Cumhuriyeti ve Bolivarcı Venezuela Cumhuriyeti⁴ arasındaki diplomatik ilişkilerin kökeni Soğuk

⁴ Günümüzdeki Venezuela, sınırlarının belirlendiği 1830 yılında bağımsızlığını kazanmış ve "Venezuela Devleti" ismiyle kurulmuştur. 1864 ve 1953 arasında "Venezuela Birleşik Devletleri" ismini almıştır. 1953 anayasa değişikliği ile "Venezuela Cumhuriyeti" ismini, son olarak 1999'daki anayasa değişikliğinde de "Bolivarcı Venezuela Cumhuriyeti" ismini almıştır.

Savaş'ın erken dönemi içerisinde kalan 1950 yılına dayanırken (Dışişleri Bakanlığı, 2021a) 1957 yılında Türkiye Karakas Büyükelçiliğini açmıştır. Türkiye Cumhuriyeti bazı Latin Amerika ülkeleri ile sınırlı da olsa daha erken dönemde resmî ilişkiler kurmayı başarmıştır. 1926 yılında Türkiye Cumhuriyeti'ni Şili, Brezilya ve Arjantin'in, 1927'de Meksika'nın tanınması, 1930 yılında Latin Amerika ve Karayipler (LAK) bölgesinde ilk Şili'de ve yine aynı yıl içinde Brezilya'da, sonrasında ise Arjantin (1938) ve Meksika'da (1947) elçilik açılmasını sağlamıştır (Önsoy, 2017: 245). Türkiye ve Venezuela arasındaki diplomatik ilişkilerin bazı LAK ülkelere göre daha geç olan 1950 yılında gerçekleşmiş olmasında Venezuela'da 27 yıl süren Gomez diktatörlüğünün ve bu dönemde ülkenin dış politika stratejisinin petrol kaynakları üzerinden kurgulanmasının etkili olduğu söylenebilir. 1950 yılında Türkiye'de iktidarın seçimle el değiştirmesi farklılaşan adımlara kapı aralarken, Venezuela'da ise 1935-1945 arasındaki iki "seçilmemiş" geçiş hükümeti ve 1945'teki sivil-askeri darbe ile yönetime el konulmasıyla demokratikleşme süreci 1958 yılındaki Punto Fijo Paketi'ne kadar sekteye uğramıştır (Giacalone, 2013:292). Soğuk Savaş döneminde ise Türkiye, Venezuela ve LAK bölgesine yönelik kültürel etkileşim dışında mesafeli bir politika izlemiştir (Örnek ve Mızrak, 2015:552). Türkiye'nin LAK bölgesine 1995 yılına kadar devlet liderleri düzeyinde resmî ziyaret gerçekleştirilmemiş olması da bu mesafeli politikanın bir göstergesidir.

Soğuk Savaş sonrasında, iki kutuplu sistemin dayattığı ideolojik sınırlılık ortadan kalkarken, artan küreselleşme uluslararası ekonomik rekabetin başlamasına neden olmuştur. 1980'lerde serbest piyasa ekonomisine geçen Türkiye, küresel rekabette pazar arayışına girmiş ve bu durum LAK bölgesi ile ilişkilerinin gelişmesinin önünü açmıştır (Akay, 2018:540). 1992 yılında, resmî davet üzerine Arjantin Devlet Başkanı Carlos Menem'in Türkiye ziyaretinden sonra 1995 yılında Süleyman Demirel'in Arjantin, Şili ve Brezilya gezisi (Dışişleri Bak. Tarihçesi, 1992: 314, 316), ilk kez bir Türkiye Cumhuriyeti cumhurbaşkanının kıtayı ziyaret etmesi bakımından önemli bir adım olarak dikkat çekmektedir. 1998 yılında, Türkiye Dışişleri Bakanı İsmail Cem (1997-2002) tarafından hazırlanan "Latin Amerika Eylem Planı" gelişen ilişkilerin somut göstergesidir (Dışişleri Bakanlığı, 2021b). Bu kapsamda 1-3 Eylül 1998 tarihlerinde Ankara'da dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz, Venezuela, Brezilya, Meksika ve Küba ülkelerinin temsilcilerinin bulunduğu ve siyasi ve ekonomik ilişki potansiyellerinin değerlendirildiği bir zirve gerçekleştirmiştir (Dışişleri Bak. Tarihçesi, 1998: 79). Aynı yıl içinde, Venezuela Dışişleri Bakanı Miguel Angel Rivas, Kahire'deki G-15 toplantısından sonra İstanbul'a ziyaret gerçekleştirmiştir. Karakas'taki İstanbul Belediyesi tarafından yaptırılan Atatürk Heykeli'nin ve parkının düzenlenen tören ile açılması da 1998 yılında gerçekleşmiştir (Dışişleri

Bak. Tarihçesi, 1998: 79). Soğuk Savaş sonrasında Batı Bloku dışında olan ülkeler ve örgütler ile de ilişkilerini geliştirme isteğinde olan Türkiye, 17 Eylül 1998 yılında OAS'da (Amerikan Devletleri Örgütü) daimi gözlemci üye statüsü kazanmıştır ve 1999 yılında da Karayipler'deki önemli bir bölgesel örgüt olan CARICOM'a (Karayipler Topluluğu) ortak üyelik başvurusunda bulunmuştur (Dışişleri Bak. Tarihçesi, 1999: 40). 1999 yılında Venezuela ziyaretinde bulunan Dışişleri Bakanı İsmail Cem liderliğindeki Türk heyeti, bu ziyarette Turizm İşbirliği Anlaşması (18 Ekim 1999) imzalamış, ayrıca Türkiye ile Venezuela arasındaki diplomatik, özel ve hizmet pasaportları vize muafiyeti kazanmıştır (Dışişleri Bak. Tarihçesi, 1999: 95). Venezuela'da 1999 yılında yaşanan sel felaketine yönelik mali yardım sağlayan Türkiye, yumuşak güç yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilebilecek olan kültürel girişimlere de başlamış ve "Turquie: La Belle" topluluğunun 1999'da Güney Amerika turnesinde gösteriler gerçekleştirmesine katkıda bulunmuştur (Dışişleri Bak. Tarihçesi, 1999: 48, 89). 1990 ortasından itibaren bölgeye yönelik başlatılan girişimler Türkiye'deki siyasi istikrarsızlıklar ve ekonomik krizler sebebiyle arzu edilen şekilde gelişmezken, bölge ülkeleri ve özellikle Brezilya ile ilişkilerin sağlam temele oturması 2000'lerde gerçekleşmiştir (Tekin, 2018: 49; Özkan, 2011).

2002 seçimlerini kazanarak iktidara gelen AKP ile Türkiye siyasi ve ekonomik olarak yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemden itibaren, Batı eksenli politikalara alternatif çok boyutlu, pro-aktif dış politika geliştirmeye çalışan Türkiye önce yakın ülkeler ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Türkiye'nin öncelikle ekonomik gelişmeyle uluslararası sistem içerisinde artan göreceli gücü ve 1990'lar boyunca devam eden koalisyonlar dönemini kapatarak tek parti iktidarı yönetimi ile devlet kapasitesinin gelişmesi pro-aktif dış politika izlemesine olanak sağlamıştır. Ülke içinde sağlanan siyasi istikrar, dış politikayı şekillendirme yeteneğinin altındaki en önemli unsurlardan biridir. Dış politikada ekonomik ilişkilerin öncelikli kılınmasıyla birlikte (Balcı, 2018: 289), gelişmekte olan ülkeleriyle ekonomik potansiyeli artan LAK bölgesi ile ilişkilerin geliştirilmesi hedeflenmiştir. 1998'de yayımlanan ilk Latin Amerika Eylem Planı'nın yenilenmesi ise Abdullah Gül'ün Dışişleri Bakanı olduğu 2006 yılında gerçekleşmiştir.

AKP hükümetinin 2006 yılını "Latin Amerika ve Karayipler Yılı" (Dışişleri Bakanlığı, 2021b) olarak duyurması, ilişkilerde yeni bir canlanma projesi olarak değerlendirilmektedir. Gül'ün Brezilya ve Meksika'ya gerçekleştirdiği ziyaretlerde Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu aracılığıyla Türkiye-Brezilya İş Konseyi kurulması kararı alınmıştır (Örnek ve Mızrak, 2015: 553). Özellikle, Brezilya ve Türkiye'nin "yükselen demokrasiler" olarak benzer "yeni" dış politika anlayışı geliştirdiğine

dikkat çeken Tekin (2018: 50) 2010 yılında iki ülkenin girişimiyle Tahran Deklarasyonu'nun imzalanmasından (Özkan, 2011) sonra ilişkilerin özel bir boyut kazandığını ifade etmiştir. Türkiye'nin bölgedeki girişimleri bölgesel örgütleri de kapsamıştır ve Güney Ortak Pazarı (MERCOSUR) ile 2008 yılında Serbest Ticaret Anlaşması'na yönelik görüşmeler Türkiye-MERCOSUR Çerçeve Anlaşması'nın imzalanması ile sonuçlanmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 2008). Siyasi iş birliğini geliştirmek için de 2010 yılında Türkiye-MERCOSUR Siyasi İstişare ve İşbirliği Mekanizması Mutabakat Zaptı imzalanmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 2008). Bu süreçte 2002 yılında 6 olan bölgedeki elçilik sayısı 2021 yılında 21'e yükselmiştir (Kınık, 2021; Kızıl, 2021).

2010 yılında dönemin Venezuela Dışişleri Bakanı olan Nicolas Maduro'nun Türkiye ziyareti, Venezuela'dan Türkiye'ye yapılan ilk Dışişleri Bakanı ziyareti olarak önem arz etmektedir (Dışişleri Bakanlığı, 2010). Bu ziyaret, 2005 yılında Venezuela'nın sözde Ermeni soykırımını tanınması ile gerilen ilişkilerin (Öner, 2020; Millî Gazete, 2019) yumuşaması adına önem arz etmektedir. Bu ziyarette dönemin Dışişleri Bakanı Davutoğlu, Venezuela ile ticaret ve enerji iş birliğini geliştirecek hava ve deniz ulaşımı imkânlarının da genişletilmesi konusunda iki ülkenin hemfikir olduklarını belirtirken, Maduro ise dönemin Venezuela Başkanı Hugo Chavez'in Türk tarihi hayranı olduğunu ve Türkiye'ye gelmeyi istediğini vurgulamış ve iki ülkenin bağımsızlık mücadelesinde pek çok ortak noktası olduğunu ifade etmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2010). Bu ziyarette, Türkiye ile Venezuela arasında Enerji İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 2010). 2011 yılında dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner Yıldız, Venezuela'ya ziyaret gerçekleştirerek, Türkiye Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) tarafından yürütülmesi planlanan bir dizi inşaat projesi karşılığında petrol ürünü satın alma yönünde iş birliği öngördüklerini ifade etmiştir (NewsTurkish, 2011). 2012 yılında kurulan Türkiye-Venezuela İş Konseyi ise dış politikada izlenen ekonomi öncelikli ilişkilerin de örneğini teşkil etmektedir.

Tablo.1: Türkiye-Venezuela Dış Ticareti (1000\$) (TÜİK verileri)

Yıl	İhracat	İthalat
2004	12.717	42.779
2005	38.618	59.174
2006	41.856	88.083
2007	41.699	132.454
2008	27.696	198.284
2009	36.420	120.742
2010	44.171	149.846
2011	84.232	153.280
2012	156.268	197.720
2013	75.827	193.595

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, Türkiye ve Venezuela arasında ekonomik ve enerji iş birliğine yönelik potansiyel olmasına rağmen iki ülke arasındaki ticaret, olması gerekenden düşük seviyede seyrederken Türkiye aleyhine ticaret açığı oluşmuştur. Bu ticaret açığı, Türkiye'nin Venezuela'dan özellikle hurda demir, alüminyum gibi ürünler ithal ederken Venezuela'ya gıda ve temizlik ürünleri ihraç etmesinden kaynaklanmaktadır.

Venezuela, zengin petrol kaynakları, demir çelik üretimi ve altın rezervlerine sahip bir ülke olması açısından Türkiye için oldukça önemli bir potansiyeldir. Ancak iki ülke arasındaki ilişkilerde aşağıda açıklanan 2016 kırılmasına kadar bir sıçrama olmamış ve ilişkiler sınırlı seviyede seyretmiştir. Bu durum diğer birçok LAK ülkesi ile de benzerlik göstermektedir (Önsoy, 2017) ancak Venezuela özelinde ilişkilerin gelişmemesinde iki ülkenin Suriye ve Libya politikalarındaki uyumsuzluğun da rol oynadığı iddia edilebilecektir (Öner, 2020). İkinci Latin Amerika Eylem Planı çerçevesinde Türkiye'nin bölge ile geliştirdiği ilişkiler, özellikle Tekin'in (2018: 50) dikkat çektiği Türkiye-Brezilya arasında özel bir yakınlaşmayı getirirken (Özkan, 2011) bu dönemde benzer bir yakınlaşma Türkiye-Venezuela arasında yaşanmamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında, Chavez döneminde Venezuela koyu bir ABD muhalifliği politikası geliştirmeye başlarken Türkiye'yi ABD'ye rağmen dış siyaset izlemeye yönelten yukarıdaki faktörlerin birçoğunun henüz gerçekleşmemiş olmasının etkili olduğu değerlendirilmektedir. 2013 sonrası dönemde ABD ile yaşanan gerilimler dışında ayrıca aşağıda açıklanan iki ülkede de yaşanan darbe girişimlerinin getirdiği empati ve iki ülkede de yaşanan demokratik gerileme süreçleri ilişkilerde yakınlaşmayı beraberinde getirmiştir.

4. SİSTEMİK VE İÇ FAKTÖRLER BAĞLAMINDA TÜRKİYE-VENEZUELA İLİŞKİLERİ: MADURO DÖNEMİ VE 2016 KIRILMASI

Bu bölümde Türkiye'nin Maduro dönemindeki Türkiye-Venezuela ilişkileri ve özellikle de 2016 yılından itibaren ilişkilerde yaşanan sıçrama üzerinde durulmaktadır. Bu dönemde Türkiye'nin Venezuela ile ilişkilerinin bir sıçrama göstererek gelişmesi diğer bölge ülkeleri ile olan ilişkilerden ayrılmaktadır. Türkiye'nin diğer bölge ülkeleri ile de ticari ya da farklı alanlarda ilişkileri devam ederek gelişim gösterse de özellikle 2016 sonrasında iki ülke devlet başkanları arasındaki yakınlık, ziyaret sayısı ve liderlerin söylemleri dikkat çekicidir (Karel, 2019). Türkiye'nin Venezuela ile yakın ilişkiler geliştirmesini diğer ülkelerle olan ilişkilerinden ayırtıran bir diğer husus da bu ilişkilerin ABD'ye rağmen ilerlemiş olmasıdır. Türkiye, ABD'nin yaptırımlar uyguladığı bir dönemde Venezuela ile yakın ilişkiler kurmuştur. Bu yönüyle Türkiye-Venezuela yakınlaşması çoğunlukla yükselen orta seviye güçlerin yakınlaşması argümanı ile açıklanan Türkiye-

Brezilya yakınlaşması (Özkan, 2011; Wiltse, 2010) ile de ayrılmaktadır. Türkiye ile Venezuela arasındaki yakınlaşmanın ortaya çıkabilmesinde muhakkak ki yukarıda açıklanan sistemik ve iç faktörler önemli rol oynamıştır.

2013 yılına gelindiğinde 30 ülkenin devlet ve hükümet başkanının katıldığı Chavez'in cenaze törenine, Türkiye'yi temsilen Başbakan Yardımcısı Beşir Atalay katılmıştır. Chavez'in ölümüyle başkanlık görevini devralan Nicolas Maduro döneminin başında da iki ülke arasındaki ilişkiler düşük seviyede kalmıştır. Türkiye'nin Venezuela ile ilişkilerinde daha önce görülmeyen kayda değer seviyede artış ise 2016 yılından sonra yaşanmıştır ve bu gelişme sadece sistemik değil iç faktörlere dayalı olduğunun önemli bir göstergesidir. Türkiye'nin genel anlamda aktif bir politika izlemesini sağlayan sistemik ve iç faktörler yukarıda açıklandığı için bu bölümde Venezuela ile ilişkilerin gelişmesine yol açan iç faktörler irdelenecektir. Bu kapsamda iki ülkede de yakın tarihlerde darbe yaşanmasının getirdiği ortak hissiyat ve karşılıklı destek ile iki ülkede de görülen demokratik gerileme trendi Türkiye'nin Venezuela ile ilişkilerini geliştirmesine neden olan en önemli iç faktörler olarak ele alınmıştır.

Silahlı güç ve şiddet tehdidi ile sivil iktidarı değiştirme pratiğini Türkiye oldukça acı tecrübelerle deneyimlemiştir. Türkiye'de en son darbe girişimi ise 15 Temmuz 2016 tarihinde yaşanmıştır. 15 Temmuz'da yaşananlar Türkiye'nin önceki askeri darbe deneyimlerinden daha farklı şekilde gerçekleşmiştir. Ordu içerisindeki bir cemaat yapılanması tarafından başlatılan bu girişim diğer darbelerden farklı olarak iktidar ve muhalefet partileriyle beraber halkın da aktif olarak karşı durması sayesinde sadece bir girişim olarak kalmıştır. Darbe girişimi sonrasında Türkiye pek çok dünya liderinden destek almıştır. Yukarıda belirtildiği gibi ABD'nin destek söylemi AKP hükümetinin beklentisinin altında kalırken, Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, darbe girişimine yönelik en büyük desteği Rusya'dan aldıklarını ifade etmiştir (Sputniknews, 2016). Venezuela Devlet Başkanı Maduro'nun da darbe sonrası Türkiye'ye verdiği destek, iki ülke arasındaki ilişkilerin lider düzeyinde özel olarak gelişmesini sağlamıştır. Erdoğan "Sayın Maduro bizi hiç gecikmeden aramış ve ardından da çıkıp gelmişti. Hâlbuki biz o ana kadar Maduro'yla tanışmıyorduk. O darbe girişimiyle biz Maduro'yla tanışmış olduk ve güzel de bir başlangıç oldu, zira bazı sektörlerde de müşterek adımlar atma yoluna gittik" (Kaplan, 2019) ifadesiyle, darbe döneminde gelen Venezuela desteğini oldukça olumlu karşıladığını ve bu durumdan memnun olduğunu açıklamıştır. Darbe girişiminden sonra 10 Ekim 2016'da 23. Dünya Enerji Kongresi'ne ev sahipliği yapan ülke olarak Türkiye pek çok dünya liderini ağırlamıştır. Kongreye katılan Maduro, Türkiye'yi ziyaret eden ilk Venezuela başkanı olmuştur. Kongre açılış oturumu sonrasındaki toplu fotoğraf çekiminde ise Erdoğan'ın bir yanında Putin diğer tarafında ise Maduro'nun yer alması

liderler arasındaki gelişen iletişimi ifade etmesi bakımından dikkat çekici olmuştur.

Darbe girişimi sonrası dönemde Türkiye, diğer ülkelerde FETÖ bünyesinde faaliyet gösteren okulların ve kuruluşların kapatılarak Türkiye Maarif Vakfı'na devredilmesi için çalışmalara başlamıştır. 2019 yılında 22 ülkede kapatılan veya devredilen okulların ABD'de faaliyet göstermeye devam etmesi, Türkiye açısından rahatsızlık konusu olmuştur. 22 ülkeden biri olan Venezuela'daki iki FETÖ okulunun kapatıldığını duyuran Erdoğan, "Değerli dostuma bildirdikten sonra okullar kapatılmıştır ve bizim dayanışmamızın, dostluğumuzun en güzel nişanesidir" ifadesini kullanmıştır (Sputniknews, 2018). AKP'nin darbe girişimi sonrası Türkiye içindeki uygulamalarına ABD ve Batı'dan yükselen eleştiriler karşısında Maduro, "Türkiye'de ne olduğunu gördünüz mü? ...eğer Venezuela'da böyle bir durum olursa Bolivarcı devrimin yapacaklarının karşısında Erdoğan'ın yaptıkları çocuk oyuncağı olarak kalır" diyerek Erdoğan'ın uygulamalarını Batı'dan yükselen eleştirilerin aksine desteklemiş hatta yetersiz bulmuştur (Daniel, 2016).

2017 yılında İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Kazakistan'da düzenlenen zirvesinde tekrar bir araya gelen Erdoğan ve Maduro arasındaki samimi ilişkinin, Maduro'nun Türkiye'ye verdiği bu destekten kaynaklandığı söylenebilir. Maduro, bu görüşmeden sadece bir ay sonra ise Türkiye'ye özel ziyarette bulunmuş ve bu ziyaret üst düzeydeki ilk resmî ziyaret olarak önem kazanmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 2021a). Bu ziyarette Türkiye ve Venezuela arasındaki ekonomik iş birliklerini geliştirmek için DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu) ile bağlantılı Türkiye-Venezuela İş Forumu toplantıları gerçekleştirilmiştir. Bu durum, aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere, 2018 yılında iki ülke arasındaki ticaretin zirve yapmasına yol açmıştır.

Tablo.2: Türkiye-Venezuela Dış Ticareti (1000\$) (TÜİK, 2020)

Yıl	İhracat	İthalat
2014	48.563	122.633
2015	23.927	106.837
2016	19.134	62.354
2017	38.384	115.410
2018	134.021	1.009.583
2019 (Ocak-Kasım)	132.221	19.799
2020 (Ocak-Kasım)	209.283	45.832

Trump döneminde ABD'nin Venezuela'ya uyguladığı yaptırımlar artırılmasına rağmen, Türkiye-Venezuela arasındaki ilişkileri geliştireceğini

açıklayan Erdoğan, Maduro ile olan dostluğuna ve iki ülkenin ticaretine ABD'yi kastederek hiçbir yerden izin alınmadan devam edeceğini ifade etmiştir (Sputniknews, 2018). 2018 yılında Türkiye'yi yeniden ziyaret eden Maduro, Erdoğan'ın göreve başlama törenine katılmıştır. Diplomatik ilişkileri de geliştirmek için 2018 yılında Venezuela ziyaretinde bulunan Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ilişkilerdeki potansiyele değinmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2018). Erdoğan ise 2018'in sonuna doğru gerçekleştirdiği LAK ziyaretinde, Venezuela'ya gitmiş ve Türkiye-Venezuela İş Forumu'nun düzenlendiği toplantıya katılarak üst düzey resmî bir ziyaret gerçekleştirmiştir (DEİK, 2018). Latin Amerika açılım politikasında Venezuela'nın önemine ve son iki yılda yakalanan büyük ivmeyi muhafaza etmekte kararlı olduklarına değinen Erdoğan, "Gerek siyasi, gerek askeri, gerek ekonomik, ticari, kültürel her alanda bu ilişkilerimizi geliştirmenin kararlılığı ile artık yeni bir safhaya geçtiğimize inanıyorum" ifadelerini kullanmıştır (TCCB, 2018).

Venezuela Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada, iki ülkenin Deniz Taşımacılığı Sözleşmesi konusunda anlaştıkları ifade edilmiş ve bu anlaşma sayesinde çifte vergilendirmeden kaçınılabildiği açıklanmıştır (Gobierno Bol. De Venezuela, 2018). Ayrıca Maduro, "Türkiye ile neredeyse her alanda anlaşmaya vardık, yeni bir harita inşa ettik. 2025 yılı ve sonrası için iki ülke ilişkilerinin daha iyi olacağı konusunda kararlıyız ki bu yüzden anlaşmalar yaptık" demiştir (Gobierno Bol. De Venezuela, 2018). Bu ziyaret sonrası Türkiye, büyük bir altın ithalatı gerçekleştirmiştir. 2018'de Türkiye ve Venezuela arasında imzalanan Ticaretin Geliştirilmesi Anlaşması da 21 Ağustos 2020 tarihi ile yürürlüğe girmiştir (Ticaret Bakanlığı, 2020).

2019 yılında Venezuela'da yaşanan *devlet başkanlığı krizinin* Türkiye tarafından 15 Temmuz darbe girişimi benzeri olarak nitelendirilmesi, Maduro'ya üst düzey diplomatik destek verilmesine neden olmuştur. 2018 yılındaki seçimleri kazanan Nicolas Maduro yönetimini protesto eden Juan Guaido, 10 Ocak 2019 tarihinde düzenlenen Maduro'nun yemin törenini geçersiz saydığını ifade etmiştir. 23 Ocak'ta Guaido'nun kendisini "geçici devlet başkanı" olarak ilan etmesiyle kriz derinleşmiştir (Zilla, 2019: 1, 2). Maduro, Guaido'yu Amerika'nın "siyasi kuklası" olarak gördüğünü ve darbe girişimi olarak adlandırdığı krizin arkasında ABD'nin desteğinin olduğunu ifade etmiştir (McLaughlin ve Sanchez, 2019). Trump yönetiminde ABD ve Batı Bloku'ndaki pek çok ülke Maduro rejimini yıkmaya çalışan Guaido'ya destek vererek, Venezuela devlet başkanı olarak tanımışlardır. Rusya, Çin, Türkiye gibi ülkeler ise Maduro'ya destek vererek, Guaido'yu tanımadıklarını ifade etmişlerdir (McLaughlin ve Sanchez, 2019; Topal, 2021).

Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü İbrahim Kalın “Cumhurbaşkanımız, Venezuela Devlet Başkanı Nicolas Maduro’yu arayarak ‘Maduro kardeşim! Dik dur, yanındayız’ diye ifade bulundu” şeklinde bir açıklama yapmıştır (Sputniknews, 2019; Zorlu, 2019; Kınık, 2021). Türkiye’deki iktidar kanadı da Maduro yönetimine destek verirken bu yaşananların kabul edilemez olduğunu düşündüklerini açıklamıştır. İbrahim Kalın, Twitter hesabından yaptığı açıklamada Türkiye’nin her türlü darbe girişimine karşı ilkeli duruşunu koruyacağını belirterek sosyal medyada “SeninleyizMaduro” etiketine destek vermiştir (Sputniknews, 2019). Sonuç olarak baktığımızda iki ülkede de gerçekleşen darbe girişimlerinin yarattığı empati, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesini etkileyen en önemli iç faktörlerden biri olmuştur.

15 Temmuz darbe girişimi ile kriz dönemine giren Türkiye’ye Maduro yönetimindeki Venezuela’nın desteği, özellikle 2016 öncesine kıyasla görülmeyen oranda liderler düzeyinde artarak gelişen diplomatik ve ticari bağlantının önünü açmıştır. 2019 yılında Venezuela’da yaşanan ve “darbe girişimi” olarak nitelendirilen devlet başkanlığı krizi ise bu bağlantıyı pekiştirmiştir. 2019 yılında Venezuela Dışişleri Bakanı Jorge Arreaza’nın Türkiye ziyaretinde Mevlüt Çavuşoğlu ile ortak basın toplantısı düzenlenmiştir. Türkiye, Maduro yönetimini Venezuela’nın meşru hükümeti olarak tanıdığını yineleyerek, meşru hükümetleri değiştirmek için yabancı müdahalelere ve tek taraflı yaptırımlara karşı olduğunu ifade etmiştir (Yazıcıoğlu, 2019). Çavuşoğlu, Amerika’nın önce dolar ile sonra da altın ile Venezuela’nın dış ticaretini engellemeye çalışmasının uluslararası hukuka aykırı olduğunu ifade ederek, ABD’nin tek taraflılığını eleştirmiştir. Türkiye, ABD’nin altın ticareti başta olmak üzere Venezuela’ya yönelik ekonomik yaptırımlarına karşı dayanışma içinde olduklarını bildirmiştir (Yazıcıoğlu, 2019). ABD’ye rağmen Türkiye’nin Venezuela ile ikili ilişkilerinin geliştirmek istediğini belirten Çavuşoğlu, iki ülkenin ticaret yapmamasının düşünülemez olduğunu da altını çizmiştir.

Türkiye-Venezuela ilişkilerinin 70. yıldönümü kapsamında 18 Ağustos 2020’de Venezuela ziyareti gerçekleştiren Çavuşoğlu, Maduro ve Dışişleri Bakanı Arreaza ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret ile iki ülke arasındaki ilişkileri ve iş birliği alanlarını değerlendiren yetkililer tarafından “Kültürel İşbirliği Anlaşması”, “Kültür Merkezleri Anlaşması” ve “Venezuela’da Türk Kürsüsü Kurulmasına İlişkin Protokol” imzalanmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 2020). Bu anlaşmalar, diplomatik ve ticari bağlantılar dışında iki uzak ülkenin sosyokültürel bağlantı kurma isteğini de göstermektedir. Çavuşoğlu ayrıca TİKA Hastanesi dâhil Venezuela’ya sağlık alanında desteğin COVID salgını sonrasında da devam edeceğini vurgulamıştır.

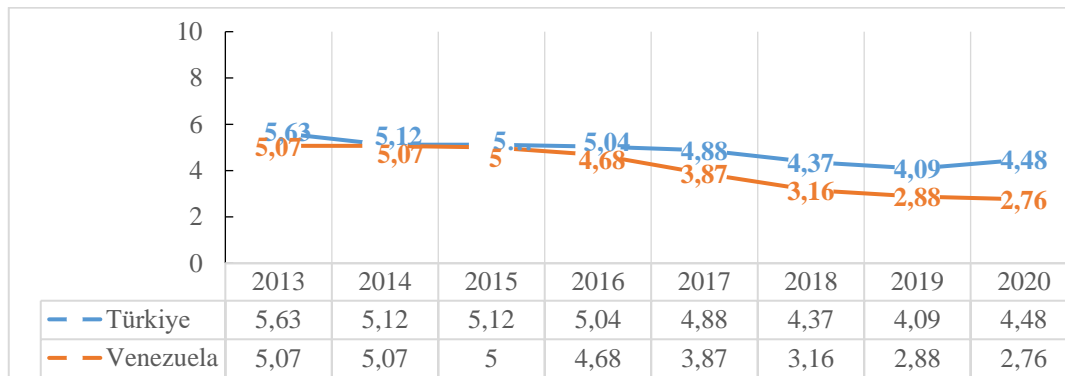
Hem sistemik hem de iç faktör olarak görülebilecek bir diğer hususun ise iki ülkenin de küresel demokratik gerileme trendine dâhil olan ülkeler içerisinde yer alması olduğu söylenebilir (Yıldız, 2019; Bayraktar, 2018). Soğuk Savaş sonrasında ABD ve batılı müttefiklerinin öncülüğünde demokrasi promosyonu yapılarak kurulan uluslararası liberal düzen, hem Batı içerisindeki ülkelerin hem de yükselen büyük ve orta güçlerin de dâhil olduğu küresel demokratik gerileme trendi ile baskılanmaktadır (Bayraktar, 2018). Demokratik gerileme trendi, karşılaştırmalı siyaset bilimi literatüründe ampirik demokratik gerileme (*democratic backsliding*) ve otokratlaşma (*autocratization*) çalışmalarına eğilimi artırmıştır (Agestam, 2018; Yıldız, 2019; Pearson, 2017; Duke Today, 2017; Selçuk, 2016; Bellinger ve Son 2019; Bayraktar, 2018). Diğer taraftan, demokratik gerileme trendine dâhil olan ülkelerde bu durumun dış politika stratejisine yansımalarının incelenmesi uluslararası politikadaki pozisyonlarını açıklamak bakımından önemlidir.

Literatürde otoriter/otoriterleşen rejimler arasında bir sınıflandırma mevcuttur. Örneğin rekabetçi otoriteryanizm olarak tanımlanan melez rejim tipinde hem demokrasi hem de otoriteryanizm özellikleri mevcuttur (Levitsky ve Way, 2010: 5, 6). Rekabetçi otoriter rejim, muhalefetin yönetime gelebilmek için anayasal kanalların açık olduğu rejim tipi olması bakımından “tam otoriter” rejimlerden ayrılmaktadır (Levitsky ve Way, 2010: 7). Diğer taraftan rekabetçi otoriter rejimler, demokrasilerin üç temel özelliği olan i) serbest seçimler, ii) sivil özgürlüklerin kapsamlı korunması, iii) makul düzeydeki siyasi oyun alanından en az birinin devlet görevindekiler tarafından suistimal edilmesi bakımından demokrasilerden ayrılırlar (Levitsky ve Way, 2010:7). Demokrasilerin yok olmasında faşizm, komünizm veya ordunun yönetime el koyması gibi nedenlerin yerini artık seçilmiş liderlerin aldığı savunulan Levitsky ve Ziblatt (2018: 2) “daha az kanlı ve dramatik olsa da bu yöntemin aynı şekilde yıkıcı” olduğunu öne sürmüşlerdir.

1958-1989 arasında model olarak yüceltilen Venezuela demokrasisine (Ellner, 2008: 51) yönelik otoriterleşme tartışmaları 2006 yılında Chavez’in tekrar seçilmesiyle başlarken, Türkiye’de ise 2010 referandumu ve AKP’nin 2011 yılındaki seçimleri kazanarak mevcut konumunu güçlendirmesi ile artmıştır. Levitsky ve Ziblatt’a (2018: 4) göre, Venezuela’da Chavez yönetiminin otokrasiye doğru eğilimi 2003 yılından sonra başlamıştır fakat 2006 ve 2012 yıllarındaki adil olmayan seçimlere rağmen yönetim demokratik görünüşünü devam ettirmeyi başarmıştır. 2013 yılında Chavez’den devraldığı otoriter eğilimi artırarak devam ettiren Maduro yönetimi altında Venezuela “tam otoriter rejim” olarak tanınmaya başlamıştır. Bu tanınma özellikle Maduro’nun 2017 yılında kongrenin gücünü tek başına ele geçirmesi ile gerçekleşmiştir (Levitsky ve Ziblatt, 2018: 5). Türkiye’de

ise Berk Esen'e (2020: 161) göre vesayetçi demokrasi altında iktidara gelen AKP'nin demokratikleşme ajandasında, 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu güçler ayrılığı ilkesine darbe vuran bir faktör olarak kritik bir role sahiptir. 2011 seçimlerinden sonra gücün tek elde toplanmasıyla beraber aşınmaya başlayan demokratikleşme süreci, 2013 Gezi Protestoları sonrasında giderek artan hak ve özgürlüklerdeki kısıtlamalar, muhalefet partileri ve iktidar arasındaki eşit koşullardaki rekabet ortamının yok olması ile baltalanmış ve Türkiye'nin "rekabetçi otoriter rejim" kategorisine girmesine neden olmuştur (Esen, 2020).

Grafik.1: Demokrasi Endeksi*

*The Economist Intelligence Unit raporlarındaki genel skorlara göre yazarlar tarafından hazırlanmıştır.⁵

2020 Yılı Demokrasi Endeksi raporunda, 167 ülkenin içinde Türkiye 104. Venezuela ise 143. sırada yer almaktadır (EIU, 2021). İki ülkenin demokrasi endeksi arasındaki farkın 2013 yılından itibaren süreklilik gösterir şekilde açıldığı da görülmektedir. İki ülke arasındaki karşılaştırmada, ilgi çekici olan kısım sivil özgürlükler değerlendirmesinde ortaya çıkmaktadır. Türkiye diğer kategorilerin hepsinde göreceli olarak Venezuela'dan daha yüksek puana sahipken sivil özgürlüklerde kısmi olarak düşük puandadır. Sivil özgürlükler konusu Türkiye'de uzun süredir tartışmalı konulardan biri olmaya devam ederken, medya denetimi ile birlikte Türkiye'deki otoriterleşme göstergesinin ilk endişelendirici faktörleri (Maerz vd., 2020: 9) olarak değerlendirilmektedir. Türkiye 2019 yılındaki raporda 110. sıradayken, 104. sıraya çıkmış ve 2019'daki seçim süreci ve çoğulculuk kategorisindeki 3,08 olan puanı 3,50'ye yükselmiştir (EIU, 2020). Bu yükselişin 2019 yılındaki yerel seçimlerde muhalefetin demokratik yolla yerel yönetimleri

⁵ 2006'dan itibaren, Economist dergisinin araştırma birimi olan EIU (the Economist Intelligence Unit) tarafından yıllık olarak yayımlanan Demokrasi Endeksi Raporları ülkeleri; 10 ve 8 puan arası tam demokrasi, 8 ve 6 arası kusurlu demokrasi, 5 ve 4 arası karma rejim, 4 altı ise otoriter rejim olarak sınıflandırılmaktadır. Raporlarda; 1) Seçim Süreci ve Çoğulculuk, 2) Hükümetin İşleyişi, 3) Politik Katılım, 4) Politik Kültür ve 5) Sivil Özgürlükler gibi beş temel kategoride değerlendirme yapılmaktadır. (EIU, 2021).

devralabilmesiyle oluştuğu söylenilebilir. 2016 darbe girişiminden önce Türkiye'deki demokratik rejimin çöktüğünü ifade eden Berk Esen (2021: 160-162), Türkiye'nin diğer çalışmalarda iddia edildiği gibi "tam otoriter rejim" olmadığını da altını çizmektedir. Esen (2021), Türkiye'deki muhalefetin yoğun baskıya maruz kalmasına rağmen sivil toplumdaki basına kadar pek çok yerde olabileme imkânlarının devam ettiğini, anayasal olarak seçimlere katılma hakları olduğu gibi kazanma şansını da sürdürdüklerini 2019 seçimlerini örnek göstererek açıklamıştır.

Seçim süreci ve çoğulculuk alanında 0 puana sahip olan Venezuela'daki bu durum, 2018 yılı seçim hazırlıkları döneminde yaşanan gelişmelerden kaynaklanmaktadır. 2018'de yapılan seçimler, muhalefet partileri koalisyonu tarafından boykot edilirken, seçim sonuçları ABD, AB başta olmak üzere Venezuela'daki krizi çözmek için kurulan Lima Grup Deklarasyonu'na⁶ imza atan ülkeler tarafından da gayrimeşru olduğu gerekçesi ile reddedilmiştir (Seelke, 2018). EIU raporlarında değerlendirmeye alınan bu siyasi kriz dönemi, Venezuela'nın seçim süreci ve çoğulculuk kategorisinde 2018'de 1,67 olan puanının, 2019 itibarıyla 0 puana düşmesine neden olmuştur. 2019 sonrası Venezuela'da muhalefetin seçim kazanma şansının tamamen yok olduğu söylenebilir, ayrıca 2020 yılında bölge ülkelerine bakıldığında, Venezuela dışında hiçbir seçimde mevcut başkanın yeniden seçilmediği de görülmektedir (Merke vd., 2021: 8).

Sonuç olarak, yukarıdaki göstergelerden de anlaşılacağı üzere mevcut koşullarda, Türkiye, Venezuela kadar sorunlu bir demokratik düzene sahip olmasa da, iki ülke de son 10 yılda demokratik gerileme içerisindedir (Yıldız, 2019; Pearson, 2017). Bu kapsamda, demokratik gerilemenin yaşandığı her iki ülke hükümetinin de çıkarlarını birbirlerine destek olarak sağlama arayışına girdiklerini iddia etmek yanlış olmayacaktır. Bu durum bir iç faktörün dış politikayı yönlendirmesi kapsamında düşünüldüğünde Neoklasik Realizm'in argümanlarıyla uyuşur niteliktedir. Küresel demokratik gerilemenin artışı ile otoriter yönetişimin uluslararası boyutu üzerine yapılan çalışmalar sınırlı olmakla birlikte gelişen bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Levitsky ve Way'ın

---

⁶ Lima Grup, Venezuela'nın 2018 seçimlerine hazırlık aşamasında Kanada öncülüğünde kurulmuştur. Deklarasyon, başlangıçta Kanada, Brezilya, Arjantin, Şili, Kolombiya, Kosta Rika, Guatemala, Honduras, Meksika, Paraguay, Panama ve Peru tarafından imzalanmıştır. Guyana, Saint Lucia, Haiti, 2017'de, Bolivya 2019'da katılmıştır. 2018'de Meksika, 2019'da Arjantin desteklemekten vazgeçmiştir. 2021 yılındaki bildiriye imza atan ülkeler arasında 12 ülke kalmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Government of Canada, 2021.

“uluslararası bağlantı”⁷ kavramından yola çıkan Tansey, Koehler ve Schmotz (2017:1222), otoriter rejime sahip ülkeler arasındaki ilişkileri inceleyerek “otokratik bağlantı” (*autocratic linkage*) kavramını ortaya atmıştır. Otokratik bağlantı kavramı çerçevesinde bir otoriter rejimin Batı dışında kalan ve “diğerleri” olarak tanımladıkları uluslararası sistemdeki otoriter rejimler ile kurduğu ilişkilere odaklanmışlardır. Otokratik bağlantı, ticaret ve diplomatik ilişkiler gibi çeşitli şekiller ile kurulmaktadır. Özellikle rejimin kırılmasını artırma etkisine sahip ülke içi kriz dönemlerinde bağlantının yükseldiğini ifade eden Tansey vd., (2017:1227) uluslararası politika bağlamında otoriter rejimlerin bağlantılarını artırarak, iç politikadaki rejimlerinin kırılma risklerini de azalttıklarını öne sürmektedir. Kriz dönemlerinde (yaptırımlar, darbe girişimleri, ayaklanmalar) tehdit edilen otoriter rejimin krizi sonlandırmak için izlediği stratejiler uluslararası kınama ve yaptırım girişimlerinin artışına neden olabilir. Otokratik bağlantı kuran ülkeler, uluslararası yaptırım girişimlerini engelleyerek kuşatılmış mevcut rejimi destekleme eğilimi gösterirler. Böylece otoriter ülkeler arasındaki ilişki, otoriterliği teşvik ederek kendi otoriter statülerini de hem içeride hem de dışarıda meşrulaştırmayı sağlamaktadır (Tansey vd., 2017: 1242). Bu çerçevede son dönemdeki Türkiye ve Venezuela arasındaki yakınlaşma sürecini açıklamada önemli bir katkı sağlamaktadır. Demokratik gerileme içerisinde olan iki ülke, iç kırılma risklerinin üstesinden birbirleri ile kurdukları bağlantı ile gelmeye çalışırken, dışta da yalnızlaşmanın etkilerini azaltmaya çalışmaktadır. İki ülkenin de bu dönemde ABD yaptırımlarına maruz kaldığı düşünüldüğünde (Kınık, 2021) bu analiz çerçevesinin iki ülke ilişkilerini açıklamadaki rolü daha da açık bir şekilde meydana çıkmaktadır.

5. SONUÇ

Neoklasik Realist yaklaşım, öncülleri olan Klasik Realizm ve Neorealizm'den farklı olarak ülkelerin dış politika adımlarında hem sistemik faktörlerin hem de iç faktörlerin etkili olduğunu iddia etmektedir. Bu çalışma Türkiye'nin 2016 yılından itibaren Venezuela ile olan ilişkilerinin gelişmesini Neoklasik Realist kuram ile açıklamayı hedeflemiştir. Venezuela ile olan bu yakınlaşma, ABD'nin Venezuela'ya yaptırımlar uyguladığı bir dönemde gerçekleşmesi açısından diğer dış politika adımları ile ayrışır niteliktedir. Bu kapsamda Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile uluslararası sistemin kısıtlayıcı bir yapıdan daha izin verici bir yapıya dönmesi ve 1990'lı yıllardaki sistemik faktörlerin muğlaklığının ortadan kalması Türkiye'nin ABD'ye rağmen politikalar

⁷ Levistky ve Way, uluslararası bağlantıyı çeşitli siyasi, ekonomik ve/veya sosyal boyutlarda ülkeler arasındaki sınır ötesi bağlar olarak tanımlamaktadır. Bu bağlantının da uluslararası baskıyı artırarak yerel düzeyde güçlü bir demokratikleşme etkisi yaratma gücüne sahip olabileceğini savunmuşlardır.

izleyebilmesine ve daha aktif bir siyaset gütmesine imkân sağlayan sistemik faktörler bu adımın atılmasında dikkat çeken hususlardır. 2000’li yılların başından itibaren Türkiye’nin ekonomi ve savunma sanayisi gibi alanlarda güçlenmesi de uluslararası sistemdeki göreceli gücünün artmasına ve bu sayede daha aktif politikalar izlemesine imkân sağlayan sistemik faktörler arasında sayılabilecektir. Ancak bu sistemik faktörler tek başlarına Türkiye-Venezuela ilişkilerindeki gelişmeyi açıklamakta yetersiz kalmaktadırlar. Bu sebeple, Neoklasik Realist kuramın öngördüğü şekilde iç faktörlerin rolü de incelenmelidir.

Türkiye’nin ABD’ye rağmen siyaset izlemesinin önünü açan ve onu bu şekilde hareket etmeye yönlendiren, ayrıca ülkenin daha aktif bir dış politikaya sahip olmasını sağlayan iç faktörler incelendiğinde; 2002 yılında gerçekleşen yönetim değişimi ile ülkenin uzun yıllardır devam eden koalisyonlar dönemimin sona ermesi ülkede gelenekselden kopan bir siyaset izlenebilmesinin önünü açan bir faktör olarak dikkat çekmektedir. Buna ek olarak zaman içerisinde AKP’nin ülke içerisindeki gücünü perçinleyerek içeride askeri ve bürokratik elitin etkisini kırarak ya da kendisine yakın hale getirerek önündeki iç kısıtları ortadan kaldırması da farklılaşan politikalar izleyebilmesini sağlayan faktörlerdendir. Bu iki hususu destekler şekilde ülkede AKP yönetimiyle beraber lider algısındaki değişim de Türk dış politikasının dönüşümünde rol oynamıştır. Bu kapsamda çalışma içerisinde AKP hükümetinde uzun yıllar Dışişleri Bakanlığı ve bir dönem de Başbakanlık yapan Ahmet Davutoğlu örneği üzerinden açıklanmıştır.

ABD’ye rağmen siyaset izlenebilmesi noktasında Türk toplumunda uzun yıllardır süregelen ABD karşıtlığı ise içeride bunu kolaylaştıran bir faktör olarak dikkat çekmektedir. Son dönemde ABD’nin hem 15 Temmuz 2016 darbe girişimi sürecindeki zayıf kalan desteği hem de girişim sonrasında darbenin arkasındaki Gülen’in iadesinden geri durması, yine Suriye’de Türkiye’nin çıkarlarına son derece ters bir politika izleyerek PKK’nın Suriye kolu olan PYD/YPG’ye silah yardımıyla bulunması ABD karşıtlığını besleyen unsurlar olmuşlardır. ABD’nin son yıllardaki bu tutumunun sadece ülkedeki ABD karşıtlığını besleyerek ABD karşıtı politikalar izlenebilmesini kolaylaştırması değil, bu tutumun Venezuela örneğindeki gibi ABD’ye rağmen adımlar atma yönünde Türkiye’yi yönlendiren bir etkiye sahip olduğu söylenebilecektir. Bu hususlar, Türkiye’yi ABD’ye rağmen dış politika adımları atmaya yönlendiren adımlar olarak Venezuela ile olan ilişkilerini geliştirmesinin açıklanmasında önemli yer tutmaktadır.

Yukarıda belirtilen iç ve dış faktörler Türkiye’nin Venezuela ile ilişkilerindeki gelişmeyi açıklarken, Venezuela özelinde iki husus da bu gelişmeyi açıklamada önemli yer tutmaktadır. Bunlardan ilki iki ülkede de yaşanan darbe/yönetimi değiştirme girişimleri ve bu girişimlerin yarattığı empatidir. İki

süreçte de ülke liderleri diğer ülke liderine desteğini hızlı ve açık bir şekilde bildirmiş ve bu tutum ilişkilerin başlamasında ve gelişmesinde önemli bir yer tutmuştur. İkinci husus ise iki ülkede de görülen demokratik gerileme trendidir. İki ülkede de yaşanmakta olan demokratik gerileme süreçlerinin getirdiği yakınlaşma Tansey vd'nin (2017) ortaya koyduğu "otokratik bağlantı" analiz çerçevesi kapsamında irdelenmiştir.

KAYNAKÇA

Agestam, Oscar (2018), *The Patterns of Democratic Backsliding: A Systematic Comparison of Hungary, Turkey and Venezuela* (Yüksek Lisans Tezi) (Sweden: Södertörns University, School of Social Sciences, Political Science).

Akay, Beyhan (2018), "Türkiye'nin Latin Amerika ve Karayipler ile Ekonomik ilişkileri", Ermağan, İsmail (Der.), *Dünya Siyasetinde Latin Amerika-2* (Ankara: Nobel): 539-556.

Balcı, Ali (2018), *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, 3. Baskı (İstanbul: Alfa Yayınları).

Balcı, Ali (2019), "A Three-level Analysis of Turkey's Crisis with the US-led Order", *Insight Turkey*, 21 (4): 13-24.

Bayraktar, Fatih (2018), *Why is Democracy in Decline: Democratic Backsliding in Venezuela and Turkey* (Yüksek Lisans Tezi) (US: University of Central Florida).

BBC (2021), "ABD Dışişleri'nden Soylu'nun İddiasına Yanıt", <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55944373> (26.01.2022).

Bellinger, Nisha ve Byunghwan Son (2019), "Is authoritarianism bad for the economy? Ask Venezuela – or Hungary or Turkey", <https://theconversation.com/is-authoritarianism-bad-for-the-economy-ask-venezuela-or-hungary-or-turkey-106749> (22.02.2022).

Bilgiç, Ü. Tuba (2015), "The Roots of Anti-Americanism in Turkey 1945-1960", *Bilgiç*, 72: 251-280.

Christensen, J. Thomas (1996), *Useful Adversaries: Grand Strategy, Domestic Mobilization and Sino-American Conflict: 1947-1958* (E-book: Princeton University Press).

Davutoğlu, Ahmet (2008), “Turkey’s New Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007”, *Insight Turkey*, 10 (1): 77-96.

Daniel, Frank J. (2016), “Maduro Says any Venezuela Coup Bid Would Meet Tougher Reaction than Turkey’s”, <https://www.reuters.com/article/us-venezuela-maduro-turkey/maduro-says-any-venezuela-coup-bid-would-meet-tougher-reaction-than-turkeys-idUSKCN10U1NU> (18.05.2021).

DEİK (2018), “Venezuela-Türkiye İş Forumu Karakas’da Gerçekleşti”, <https://www.deik.org.tr/basin-aciklamalari-venezuela-turkiye-is-forumu-karakas-da-gerceklesti> (08.05.2021).

Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi (1992), <http://diad.mfa.gov.tr/diad/tarihce/1992-2.pdf> (25.04.2021).

Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi (1998), <http://diad.mfa.gov.tr/diad/tarihce/1998-2.pdf> (25.04.2021).

Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi (1999), <http://diad.mfa.gov.tr/diad/tarihce/1999-2.pdf> (25.04.2021).

Dışişleri Bakanlığı (2008), <https://www.mfa.gov.tr/guney-ortak-pazari.tr.mfa> (16.02.2022).

Dışişleri Bakanlığı (2010), <https://www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimizin-venezuela-disisleri-bakani-nicolas-maduro-moros-ile-yaptigi-ortak-basin-toplantisi-metni.tr.mfa> (15.01.2022).

Dışişleri Bakanlığı (2020), <https://www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimizin-venezuela-yi-ziyareti.tr.mfa> (15.01.2022).

Dışişleri Bakanlığı (2021a), <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-venezuela.en.mfa> (18.04.2021).

Dışişleri Bakanlığı (2021b), https://www.mfa.gov.tr/i_turkey_s-relations-with-the-latin-american-and-the-caribbean-countries.en.mfa (19.04.2021).

Dışişleri Bakanlığı (2018), https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-mevlut-cavusoglu-nun-venezuela-ziyareti_en.en.mfa (25.04.2021).

Duke Today (2017), “Authoritarian Backlash: How Turkey and Venezuela Differ”, <https://today.duke.edu/2017/09/authoritarian-backlash-how-turkey-and-venezuela-differ> (20.02.2022).

Ellner, Steve (2008), “Rethinking Venezuelan Politics: Class, Conflict and the Chavez Phenomenon”, Lynne Rienner Publishers.

Esen, Berk (2020), “Türkiye’deki Rekabetçi Otoriter Rejim”, Birikim, Haziran-Temmuz 374-375: 158-175.

Esen, Berk (2021), “Competitive Authoritarianism in Turkey under the AKP Rule”, Jongerden Joost (Der.), The Routledge Handbook on Contemporary Turkey (London: Routledge): 153-163.

Esen, Berk ve Başar Baysal (2022), “AKP Döneminde Bir Siyasi Araç Olarak Güvenikleştirme ve Güvenlik Dışlaştırma”, Kaygusuz, Özlem ve Behlül Özkan (Der.), Türkiye’nin Ulusal Güvenlik Devleti: Paradigma, Kurumlar, Siyasetler ve Söylemler (Ankara: İletişim Yayınları).

EIU (2021), “Democracy Index 2020: In Sickness and in health”, <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020> (20.10.2021).

EIU (2020), “Democracy Index 2019: A year of Democratic Setbacks and Popular Protest”. <https://www.in.gr/wp-content/uploads/2020/01/Democracy-Index-2019.pdf> (20.10.2021).

Giocalone, Rita (2013), “Venezuelan Foreign Policy: Petro-Politics and Paradigm Change”, Beasley, K.Ryan, Juliet Kaarbo, Jeffrey S. Lantis ve Michael T. Snarr (Der.), Foreign Policy in Comparative Perspective: Domestic and International Influences on State Behavior, Second Edition (SAGE Publications): 290-308.

Gobierno Bolivariano de Venezuela (2018), “Venezuela y Turquía firman acuerdos para fortalecer lazos de cooperación”, <http://www.minpet.gob.ve/index.php/es-es/comunicaciones/noticias-comunicaciones/29-noticias-2018/619-venezuela-y-turquia-firman-acuerdos-para-fortalecer-lazos-de-cooperacion> (10.05.2021).

Government of Canada (2021), “Statement from the Lima Group”, https://www.international.gc.ca/world-monde/international_relations-relations_internationales/latin_america-amerique_latine/2021-01-05-lima_group-groupe_lima.aspx?lang=eng (21.10.2021).

Kaplan, Enes (2019), “Sandıktan çıkana saygı duyacaksınız”, <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/cumhurbaskani-erdogan-sandiktan-cikana-saygi-duyacaksınız/1373975> (15.04.2021).

Karel, Irmak Ekin (2019), “Turkish Foreign Policy in Venezuela: What Factors Can Explain Turkey’s Sudden and Accelerated Rapprochement with Venezuela in the Last Years?”, Relaciones Internacionales, 92 (1): 1-29.

Katzenstein, Peter J. ve Robert O. Keohane (2007), “Varieties of Anti-Americanism: A Framework for Analysis”, Katzenstein, Peter J. ve Robert O. Keohane (Der.), *Anti-Americanism in World Politics* (Cornell University Press): 9-38.

Kenasari, Muhammed B (2016), “Türkiye Gülen'in iadesi için ABD'ye 85 kutu belge gönderdi”, <https://www.aa.com.tr/tr/15-temmuz-darbe-girisimi/turkiye-gulenin-iadesi-icin-abdye-85-kutu-belge-gonderdi/621862> (15.04.2021).

Keyman, Fuat E. (2009), “Turkish Foreign Policy in the Era of Global Turmoil”, *SETA Policy Brief*, December 39: 3-15.

Kadir Has Üniversitesi (2017), “Türk Dış Politikası Kamuoyu Algıları Araştırması” https://www.khas.edu.tr/sites/khas.edu.tr/files/inline-files/TDP-2017_vfinal.pdf (19.01.2022).

Kirişci, Kemal ve Aslı Aydıntaşbaş (2017) “The United States and Turkey: Friends, Enemies, or Only Interests”, *Turkey Project Policy Paper 12*, (Brookings).

Kınık, Hülya (2021), “Turkey’s Opening to Latin America: The Case of Venezuela”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 14 (87): 327-340.

Kızıl, Nurbanu (2021), “Turkey uses soft power to keep in touch with Latin America: Experts”, <https://dailysabah.com/politics/news-analysis/turkey-uses-soft-power-to-keep-in-touch-with-latin-america-experts> (16.02.2022).

Levitsky, Steven ve Lucan A. Way (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War* (New York: Cambridge University Press).

Levitsky, Steven ve Daniel Ziblatt (2018), *How Democracies Die* (New York: Crown Publishing).

Maerz, Seraphine F., Anna Lührmann, Sebastian Hellmeier, Sandra Grahn ve Staffan I. Lindberg (2020), “State of the World 2019: Autocratization Surges-Resistance Grows”, *Democratization*, DOI: 10.1080/13510347.2020.1758670

McLaughlin, Elliott C. Ve Ray Sanchez (2019), “Maduro Says a US-led ‘Coup’ is Behind the Political Upheaval in Venezuela”, <https://edition.cnn.com/2019/01/27/americas/venezuela-maduro-us-coup-accusation/index.html> (07.05.2021).

Merke, Federico, Oliver Stuenkel ve Andreas E. Feldmann (2021), “Reimagining Regional Governance in Latin America” *Carnegie:Working Paper*, June. https://carnegieendowment.org/files/Merke_Stuenkel_and_Feldman_Latin_America.pdf (22.10.2021).

Milli Gazete (2019) “Ermeni Soykırımı'nı tanıyan Venezuela'ya Türkiye'den Tepki”, <https://milligazete.com.tr/haber/1795316/ermeni-soykirimini-taniyan-venezuelaya-turkiyeden-tepki> (23.02.2022).

NewsTurkish (2011), “Turkey to Cooperate with Venezuela on Energy,says Minister”, <https://newsturkish.com/turkey-to-cooperate-with-venezuela-on-energy-2011-01-24.html> (23.01.2022).

O’connor, Brendon (2020), *Anti-Americanism and American Exceptionalism: Prejudice and Pride about the USA* (New York: Routledge).

Öner, İmdat (2020), “Turkey and Venezuela: An Alliance of Convenience”, <https://www.wilsoncenter.org/publication/turkey-and-venezuela-alliance-convenience> (21.02.2022).

Önsoy, Murat (2017), “Latin America-Turkey Relations: Reaching Out to Distant Shores of the Western Hemisphere”, Ercan G. Pınar (Der.), *Turkish Foreign Policy: International Relations, Legality and Global Reach* (Palgrave Macmillan): 237-254.

Örnek, Serdar ve Baransel Mızrak (2015), “ Türkiye-Latin Amerika ilişkileri: Siyaset, Ekonomi ve Enerji”, Çomak, Hasret, Caner Sancaktar ve Zafer Yıldırım (Der.), *Enerji Diplomasisi* (İstanbul: BETA Yayınları): 551-567.

Özkan, Mehmet (2011), “Turkey-Brazil Involvement in Iranian Nuclear Issue: What Is the Big Deal?”, *Strategic Analysis*, 35 (1): 26-30.

Pearson, Robert (2017), “Authoritarian Backlash: A Comparison of Turkey & Venezuela”, <https://americandiplomacy.web.unc.edu/2017/10/authoritarian-backlash-a-comparison-of-turkey-venezuela/> (25.02.2022).

POMED (2016), “U.S. Statements on Turkey’s Attempted Coup: A Timeline”, <https://pomed.org/u-s-statements-on-turkeys-attempted-coup-a-timeline> (20.03.2021)

Ripsman, Norrin M., Jeffrey W. Taliaferro ve Steven E. Lobell (2016), *Neoclassical Realist Theory of International Politics* (New York: Oxford University Press).

Rose, Gideon (1998), “Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy”, *World Politics*, 51 (1): 144-172.

Schweller, Randall L. (2004), “Unanswered Threats: A Neoclassical Realist Theory of Underbalancing”, *International Security*, 29 (2): 159-201.

Seelke, Clare R. (2018), “Venezuela’s 2018 Presidential Elections”, <https://sgp.fas.org/crs/row/IN10902.pdf> (18.05.2021).

Orçun, Selçuk (2016), “Strong presidents and weak institutions: populism in Turkey, Venezuela and Ecuador”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 16 (4): 571-589.

Seren, Merve (2021), “Genişleme ve Yükseliş: 1974’ten Günümüze Türk Savunma Sanayii”, Pirinççi, Ferhat ve Murat Yeşiltaş (Der.), *Savunma Politikalarına Giriş* (SETA Yayınları): 193-222.

Singer, David J. (1961), “The Level of Analysis Problem in International Relations”, *World Politics*, 14 (1): 77-92.

Sözen, Ahmet (2010), “A Paradigm Shift in Turkish Foreign Policy: Transition and Challenges”, *Turkish Studies*, 11 (1): 103-123.

Sputniknews (2016), “Çavuşoğlu: Darbe girişimi sonrası en güçlü destek aldığımız ülkelerden biri Rusya”, <https://tr.sputniknews.com/20160723/cavusoglu-darbe-girisimi-samsun-1024047150.html> (20.01.2022).

Sputniknews (2018), “Erdoğan, Maduro’yla bir araya geldi”, <https://tr.sputniknews.com/20181204/erdogan-maduro-kiminle-dostluk-kuracagimiza-bir-yerlerden-izin-alarak-karar-1036454363.html> (20.01.2022).

Sputniknews (2019), “Kalın, Erdoğan Maduro’ya Kardeşim Dik Dur Dedi” <https://tr.sputniknews.com/20190124/kalin-erdogan-maduro-kardesim-dik-dur-yanindayiz-dedi-1037260916.html> (10.05.2021).

Tansey, Oisin, Kevin Koehler ve Alexander Schmotz (2017), “Ties to the Rest: Autocratic Linkages and Regime Survival”, *Comparative Political Studies*, 50 (9): 1221-1254.

TCCB (2018), <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/99956/-venezuela-yla-iliskilerimizi-ileriye-tasimakta-kararliyiz-> (19.02.2022).

Tekin, Segah (2018), Tahran Deklarasyonu ve Sonrası: Türkiye-Brezilya Küresel Ortaklığın Yükselişi ve Gerileyişi”, *Akademik Bakış*, 11(23).

Ticaret Bakanlığı (2020), <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/guney-amerika/venezuela/ikili-anlasmalar/ticaretin-gelistirilmesi-anlasmasi> (21.10.2021).

Topal, Dilek Karadeniz (2021), “Latin Amerika’da İstikrar Sorunu: Venezuela Örneği”, *Protokol: Karadeniz Teknik Üniversitesi Stratejik Araştırma Merkezi Dergisi*, 2 (2): 12-23.

TUİK (2020), “Venezuela Ülke Raporu: Türkiye için Fırsatlar”
<https://ticaret.gov.tr/data/60abfccb13b8765574d9eb3f/Venezuela%20%C3%9Clke%20Raporu/Venezuela%20%C3%9Clke%20Raporu-2020.docx> (18.05.2021).

Türkmen, Füsün (2010), “Anti-Americanism as a Default Ideology of Opposition: Turkey as a Case Study”, *Turkish Studies*, 11 (3): 329-345.

Viotti, Paul R., ve Mark V. Kauppi (2012), *International Relations Theory*, 5th Edition (UK: Pearson Education).

Waltz, Kenneth N. (2001), *Man, the State, and War: A Theoretical Analysis* (Columbia: Columbia University Press).

World Bank (2021), “GDP (current US\$)- Turkey”,
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?view=chart>
(10.20.2021).

Yazıcıoğlu, Yıldız (2019), “Türkiye ve Venezuela ‘Ekonomik Dayanışma’ Mesajı Verdi”,
<https://amerikaninsesi.com/a/turkiye-ve-venezuela-ekonomik-dayanisma-mesaji-verdi/4857003.html> (15.02.2022).

Yetim, Mustafa (2019), “Liberal Temelde Kurumsallaşan Türkiye-Latin Amerika İlişkileri”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (1): 167-178.

Yıldız, Furkan Burcu (2019), *Authoritarianism Both in Venezuela and Turkey (Yüksek Lisans Tezi)* (Illinois, US: Eastern Illinois University Department of Political Science).

Zakaria, Fareed (1999), *From Wealth to Power: the Unusual Origins of America’s World Role* (Ebook: Princeton University Press).

Zilla, Claudia (2019), “Venezuela, the region and the World: Steps for a Possible Way out the Crisis”, SWP Comment, No: 19.
https://swpberlin.org/publications/products/comments/2019C19_zll.pdf
(19.10.2021).

Zorlu, Faruk (2019), “Erdogan Voices Support for Venezuelan President Maduro”,
<https://aa.com.tr/en/americas/erdogan-voices-support-for-venezuelan-president-maduro/1373130> (13.02.2022).

Wiltse, Evren Çelik (2010), “Brezilya ve Türkiye: Küresel Dünyanın Yükselen Devletleri”, *Dış Politika Forumu Araştırma Raporu*,
<http://dispolitikaforumu.com/wp-content/uploads/2019/04/Brezilya-ve-Turkiye.pdf> (15.02.2022).

---

alternatif politika

Yayın İlkeleri

I. Genel Kurallar

1.Dergiye gönderilen yazılar başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Yazıların uzunluğu 10.000 sözcüğü geçmemelidir. Makaleler için alt sınır 6000 sözcüktür. Yazılar yayımlanmak üzere kabul edildiğinde Alternatif Politika Dergisi bütün yayın haklarına sahip olacaktır.

2.Yazarlar ayrı bir Word dosyasında unvanlarını, görev yaptıkları kurumları, haberleşme adresleri, telefon numaraları, e-posta adresleri ve ORCID ID (<http://orcid.org>) bilgilerini bildirmelidir.

3.Dergiye verilecek yazılar Yayın Kurulu'nca ilk değerlendirilme yapıldıktan sonra en az iki hakeme gönderilecek, hakemlerden gelecek rapor doğrultusunda yazının basılmasına, rapor çerçevesinde düzeltilmesine, yazının geri çevrilmesine ya da üçüncü bir hakeme gönderilmesine karar verilecek ve durum yazara en kısa sürede bildirilecektir. Yayımlanmayan yazılar yazara geri gönderilmeyecektir.

4.Yazardan düzeltme istenmesi durumunda, düzeltmenin en geç 1 ay içerisinde yapılarak Yayın Kurulu'na ulaştırılması gerekmektedir.

5.Alternatif Politika Dergisi'nin yazı dili Türkçe olmakla birlikte İngilizce dilinde de yazılar yayımlanmaktadır. Yazı bu dillerden hangisinde yazılmış olursa olsun ortalama 150 sözcükten oluşan Türkçe ve İngilizce özetler de yazının başına eklenerek gönderilmelidir. Aynı şekilde, hangi dilde yazılmış olursa olsun yazının başlığının Türkçe ve İngilizce olarak yazıya eklenmesi, ayrıca yine Türkçe ve İngilizce olarak 5 anahtar sözcüğün belirtilmesi gerekmektedir.

6.Yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmemekte veya yazarlara telif ücreti ödenmemektedir.

7.Yazılar MS Office Word dosyası olarak (.doc ya da .docx halinde) **alternatifpolitika@gmail.com** adresine gönderilmelidir.

8.Yayımlanan çalışmaların bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlara ait olup bu konuda dergi editörlüğü sorumlu tutulamaz.

II. Yazım Kuralları

1.Yazı, MS Office Word formatında, 1.5 satır aralığında, ana bölümlerinde, özet ve kaynakçada 12 punto; dipnot ve tablo gibi bölümlerinde ise 10 punto harf büyüklüğünde ve Times New Roman karakterinde yazılmalıdır.

2.Sayfa yapısı, tüm kenarlardan 2.5 cm kenar boşluğu olacak şekilde ayarlanmalıdır.

3.Yazının giriş bölümüne numara verilmemelidir. İzleyen bölümler yalnızca kelimelerin ilk harfleri büyük olacak şekilde numaralandırılmalıdır.

III. Referanslar, Dipnot ve Kaynakça

Metinde dipnot uygulaması yalnızca açıklama amacıyla kullanılmalıdır, kaynakça metnin sonuna aşağıda belirtilen kurallara uygun olarak eklenmelidir.

Metin içinde yapılacak referanslar ayraç içinde gösterilecektir. Kaynakça da bu referans sistemine uygun olarak hazırlanacaktır. Aşağıda farklı nitelikteki kaynakların metin içindeki referanslarda ve kaynakçadaki yazılış biçimleri örneklerle gösterilmiştir:

a) Tek yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki referans (kitap): (Wendt, 2012: 85).

Aynı yazarın, aynı yıl birden fazla eserine referans yapılması durumunda: (Wendt, 2012a: 85); (Wendt, 2012b: 40).

Kaynakçada: Wendt, Alexander (2012), Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi (İstanbul: Küre Yayıncılık) (Çev. Helin Sarı Ertem, Suna Gülfer Ihlamur Öner).

Metin içindeki referans (makale): (Waterbury, 1991: 15).

Kaynakçada: Waterbury, John (1991), “Twilight of State Bourgeoisie”, International Journal of Middle Eastern Studies, 23 (1): 1-17.

b) İki yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki referans (kitap): (Balibar ve Wallerstein, 2000: 67).

Kaynakçada: Balibar, Etienne ve Immanuel Wallerstein (2000), Irk Ulus Sınıfı (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Nazlı Ökten).

Metin içindeki referans (makale): (Sina ve Soyer, 1998: 108).

Kaynakçada: Sina, Zeynep ve Serap Soyer (1998), “Sosyolojik Açıdan Kooperatifçilik Teorisinin Niteliğine İlişkin Düşünceler”, Amme İdaresi Dergisi, 31 (3): 103-117.

c) İkiyden çok yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki referans (kitap): (Gönlübol vd., 1996: 45).

Kaynakçada: Gönlübol, Mehmet, Haluk Ülman, Ahmet Şükrü Esmer, Cem Sar, Duygu Sezer, Oral Sander ve Ömer Kürkçüoğlu (1996), Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1995 (Ankara: Siyasal Kitabevi).

İkiyden çok yazarlı makaleler de yukarıdaki örneğe göre kaynakçada yer alacak ve referanslar da bu örneğe göre yapılacaktır.

d) Derleme yayınlar içinde yer alan makaleler:

Metin içindeki referans: (Riddell, 1994: 53).

Kaynakçada: Riddell, Peter (1994), “Major and Parliament” , Kavanagh, Dennis ve Anthony Seldon (Der.), The Major Effect (London: Macmillan): 46-63.

Metin içindeki referans: (Geray, 1992: 236).

Kaynakçada: Geray, Cevat (1992), “Çevre İçin Eğitim”, Keleş, Ruşen (Der.), İnsan Çevre Toplum (Ankara: İmge): 223-240.

e) Kurum yayınları:

Metin içindeki referans: (DPT, 1989: 145).

Kaynakçada: DPT (1989), Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994 (Ankara).

f) İnternet kaynakları:

Metin içindeki yollamada: (Çubukçu, 2009).

Kaynakçada: Çubukçu, Mete (2009), “Bu Kimin Zaferi?”, <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/473346.asp> (15.06.2010).

Metin içindeki yollamada: (Dışişleri Bakanlığı, 2010).

Kaynakçada: Dışişleri Bakanlığı (2010), <http://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa> (16.06.2010).

g) Bunların dışında adı uzun çeşitli resmi yayınlara ya da mevzuata metin içinde yapılacak yollamalarda kısaltmalar kullanılmalıdır. Örneğin Devlet Memurları Kanunu için DMK, Ateşli Silahlar ve Bıçaklar Hakkında Kanun için ASBHK gibi.

h) Dipnotlar, referans verme dışındaki açıklamalar için kullanılmalıdır.

---

alternatif politika

Alternatif Politika

İletişim İçin

Adres: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Merkez/BOLU

Tel: 0374 254 1000-1423

Web: <https://alternatifpolitika.com>

Dergipark: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ap>

E-posta: alternatifpolitika@gmail.com

E-ISSN: 1309-0593